

6
2009

سارنگ

ايڊيٽوريئل بورڊ:
شوڪت حسين شورو
جامي چانڊيو
سردار شاهه
اڪبر لغاري
علي دوست عاجز
منظور ميرالهي
ارشاد ڀٽي

سارنگا

حيدرآباد

ايڊيٽر (اعزازي):
اسحاق سميجو

سارنگا

جلد: ٻيون

شمارو: ڇهون (اونهارو)

سال: 2009

اپريل - جون

ٽائٽل: سعيد منگي

ويب سائيٽ: www.sarangaa.com

اسسٽنٽ ايڊيٽر آن لائن: علي حسن ملاح

ڏس پتو: پهرين منزل، گلزار مارٽي، شاهه لطيف ڪتاب گهر،

حيدرچوڪ، حيدرآباد.

موبائيل: 0092 333 2746344

ڇپائيندڙ: اياز علي گائنجو .

سارنگا ادبي ۽ ثقافتي سوسائٽي، حيدرآباد، سنڌ.

ڇپيندڙ: آڪاش پرنٽنگ پريس، حيدرچوڪ، حيدرآباد

ڪمپوزنگ: ظهور شورو

قيمت: 100 روپيا

ساليانو ڇندو: 400 روپيا (عام ٽپال)

500 روپيا (ڪوريئر ذريعي)

SARANGAA

Volume:2

Issue: Second(Summer)

Year: 2009

April - June

Editor: *Ishaq Samejo (Hon.)*

website: www.sarangaa.com

Postal Add: First Floor, Gulzar Marhi,

Shah Latif Kitab Ghar, Hyderchowk,

Hyderabad-71000, Sindh, Pakistan.

Mobile: +92 333 2746344

Publisher: Ayaz Ali Gaincho

Sarangaa Literary and Cultural Society

Hyderabad, Sindh.

Price: Rs. 100-00

ايڊيورٽائيزنگ اينڊ مارڪيٽنگ مئنيجر:

عبدالحميد سميجو

Mob: 0346_2785211

e-mail: editor@sarangaa.com

info@sarangaa.com

sarangaa.sindh@gmail.com

editor.sarangaa@gmail.com

— سارنگا ۾ ڇپيل ڪنهن به تحرير جي متن ۽ نقطه نظر سان ايڊيٽر جو سهمت هجڻ ضروري نه آهي.
— سارنگا راڄ جي آزادي ۽ اختلاف جي حق کي احترام جي نگاه سان ڏسي ٿو.
— سارنگا ۾ شايع ٿيل ڪابه تحرير ڪنهن به رسالي، اخبار، ڪتاب يا ويب سائيٽ لاءِ فقط حوالو ڏيڻ جي صورت ۾ ڪٿي سگهجي ٿي.

اول اول

- 7 اداريو ● ڪجلا ستر
- 9 عبدالقادر جوڻيجو ● يادگيريون
- جڳهه ڪيون جڳهه ڪيون يادگيريون - 4
- 25 اسحاق مگريو ● ڪلچر
- عشق جو وڪر
- 30 علي دوست عاجز ● خاڪو
- True Beggar
- 37 ● تخيل
- ومي سدا رنگاڻي
- 47 ● خاص ورق
- 48 - نسيم کرل ۽ هن جون ڪهاڻيون
- 54 - آغا سليم جا ناول
- 60 - ساهه مٿ ۾
- 63 - علي بابا ۽ سندس ڌرتيءَ ڌڪاڻا
- 68 - شوڪت حسين شورو هڪ ڪهاڻيڪار
- 75 - ماهتاب محبوب جو ڪهاڻي سنگره "مني مراد"
- 86 - شاعر شيخ اياز ۽ پوٽر پري آڪاس
- 96 - مخالف هوا جي سامهون آڏول امداد حسيني
- لچمن ڪومل ~

- نوت پڪ جا ورق
ٿيلهي پر ڪتاب آهن
ڪتابن ۾ جهالت ڀريل آهي!

104 آدرش

- شاعري

امداد حسيني* مير محمد پيرزادو* اياز گل* حسن درس* اقبال رند
مير حسن آريسر* مائڪ ملاح* خليل گنڀار* حيدر سولنگي
اشرف پلي* علي زاهد* بخشل باغي* ابرار ابڙو* منور سولنگي* رضا بخاري

- ڪهاڻي ۽ ڪميٽس
اڌ سُڪل گل (ڪهاڻي)
هڪ تجربيدي ۽ تجرباتي ڪهاڻي (ڪميٽس)

130 سحر گل ڀٽي

139 منظور جوکيو

- ڪهاڻيون
- من موهن ڪرمڪر جي ڌيءَ جو ڏک
- ڪاڻ

143 طارق عالم

147 محمد صديق منگيو

- مان ڇو ٿو لکان؟
لکڻ سان غلاميءَ جون سنگهرون
ٽٽندي محسوس ٿو ڪريان

152 جامي چانڊيو

- قريبيوت
- لعل پشپ جي جدائي
- "مون کي سمهڻ ڏيو"

158 اسحاق سميجو

159 شوڪت حسين شورو

- (قمر شهباز لاءِ تعزيت نامو)
- زندهه ڇڄي (يادگار ڪهاڻي)
- مختيار گهمري جي شاعري
هڪ ٽپسيا، هڪ مسافري

164 شيامر جڳسنگهاڻي

174 اسحاق سميجو

- نثري نظم
نند جويري* اڌل سومرو* آدرش* زاهد دارا ابڙو
روحل ڪالرو* فراق هاليپوٽو* ضياءُ شاهه* ممتاز مهر
اي. آر. آزاد

180

- تاريخ
سردار عبدال مطلب لاءِ سندس نياڻين
جا جيل مرثيه

188 اڀن اسحاق/ زاهد حسين ڀيو

- اپياس وقت دا اڪا هان
(استاد بخاريءَ جي سرائيڪي شاعريءَ جو جائزو)
194 تاج جوڀو
- مزاح دانش وڙ
204 امتياز ايترو
- نڪتہ نظر روسي هيئت پسندي، جديديت ۽ سنڌي ادب
207 خليق ڳهيو
- جائزو بلوچي ادب ۾ عورتن جو حصو
212 عابد مير
- نوان آواز شبير پروهي * ارشاد ڪنير * اقبال ايترو * عارف مظهر
220 گل بهار باغائي * ماجد راهي * اسير امتياز
- ڀڪ شيلف ”آدرشي انسان“ جو اڀياس
224 ممتاز مهر
230 علي گل خشڪ
233 منظور ملاح
238 حيدر سولنگي
- ادبي شخصيتون ڪارٽونسٽ جي نظر ۾
240 طارق عالم

نوجوان آرٹسٹ ای آر آزاد جوہر کے خوبصورت اسکیچ

● ڪلاسرو

(اداريو)

هر سماج جي شعبي اندر هڪ الڳ سماج يا جاتي وجود رکندي آهي، جنهن جو وري پنهنجو منفرد ۽ جدا ڪلچر ٿئي ٿو. ايئن ئي ادبي سماج جو پنهنجو الڳ ڪلچر ٿيندو آهي ۽ اهو سنڌ جي ادبي سماج ۾ به زندهه آهي. وقت ۽ زماني جو بدلاءُ هر شيءِ ۾ تبديليءَ جو ڪارڻ بڻجي ٿو. ايئن ئي سنڌ جو ادبي ڪلچر به مختلف وقتن ۽ حالتن جي اثر هيٺ تبديليءَ جي اهڙي عمل مان گذرندو رهيو آهي. موجوده زماني ۾ اهو ڪلچر ڪتابن جو انگ وڌائڻ، گهر جا پئسا خرچ ڪري مهورتون ڪرائڻ، پاڻ سان پاڻ شامون ملهائڻ ۽ اهڙن ماڻهن کان مهاڳن لڪرائڻ جهڙين رسمن تي مشتمل آهي، جيڪي هر حال ۾ صاحب ڪتاب جي واکاڻ ۾ زمين آسمان هڪ ڪرڻ جو تجربو رکندا هجن. اسان وٽ اهڙا ڪيئي ”پروفيشنل مهاڳ نويس“ يا ”هر مرض تي پوندڙ مقالي نگار“ آسانيءَ سان ملي ويندا، جن وٽ ادب فقط لفاظي ۽ تخليق فقط سٽن جي با ترتيب ڏير جو نالو آهي. انهن وٽ تخليق جي ڳڙ، روح ۽ جوهر جو ڪو تصور موجود نه آهي، جيڪو ئي فن جي اصل جان آهي. نتيجي ۾ بقول ڊولڻ راهيءَ جي:

سرد الفاظ، مُرده معنائون

شاعريءَ کي نظر لڳي ويئي

اسان مان هر ليکڪ پنهنجي لاءِ ”عظيم“، ”اعليٰ“، ”منفرد“ ۽ ”اياز کان پوءِ اهم ترين شاعر“ کان گهٽ لفظ ٻڌڻ لاءِ تيار ئي نه آهي، جو اسان جي مهاڳ نويسن ۽ تبصري نگاريءَ جي به اهليت نه رکندڙ مقالا نگارن ليکڪن کي اهڙي هيڙ وجهي ڇڏي آهي، جو اهي ساراهه ۽ فقط ساراهه ٻڌڻ ۾ ئي يقين رکن ٿا ۽ کين هر قسم جي خوشي، اطمينان ۽ اهميت جو احساس فقط پاڻ ٻڌرائڻ ۾ ئي محسوس ٿئي ٿو. توهان ڪنهن به ليکڪ جي اجائي ۽ ڪوڙي تعريف ڪري ڏسو اوهان کي ڪوبه اهو نه چوندو ته هيءُ ڇا پيو ڪرين. البت ڪنهن جي هڪ خاميءَ يا ڪمزوريءَ جي نشاندهي ڪري ڏسو ڏهه ماڻهو ڦري ايندڙ ته ”اجائي تنقيد ڇو پيو ڪرين؟“ جيتوڻيڪ تنقيص تنقيد جو فقط هڪڙو جزو آهي، تڏهن به اجائي تعريف جي پيٽ ۾ اهو گهٽ خطرناڪ عمل آهي. ڇو ته تنقيد اجائي به هجي، تڏهن به ان ۾ سڪڻ لاءِ گهڻو سامان موجود ٿيندو آهي. پر اجائي ساراهه فقط سني بڻائڻ ۾ ئي مدد ڏئي سگهي ٿي. سياڻن جو چوڻ آهي ته جڏهن ڪنهن ماڻهوءَ کي نڪم ناکاره ۽ تخليقي معذوريءَ جي ور چاڙهڻو هجي يا

کيس اڳتي وڌڻ کان روڪڻو هجي ته سندس ڪوڙي ساراهه ڪري ڇڏجي. ۽ هن وقت اسين سڀ پوري نيڪ نيتيءَ ۽ خلوص سان هڪ ٻئي لاءِ اهڙي ئي ”ڪڏ ڪوئن“ ۾ رڌل آهيون. هاڻ اسين سڀ عظيم اعليٰ، منفرد ۽ اياز کان پوءِ سڀ کان اهم ليکڪ ۽ شاعر آهيون. پر حيرت ان جي آهي، ته ايترو ”عظيم ۽ منفرد ليکڪن“ جي موجودگيءَ جي باوجود ڪاريءَ وارا ڪڍڻ لائي چوپيا نظر اچن؟!

هڪ پراڻي ڪٿا آهي ته هڪ جهرڪي اڏامندي اڏامندي وڃي هڪ ڏاند گاڏي تي ويٺي، جيڪو ڌڙ ڀري رستي تان گذري رهيو هو. پهرين ته هن اهو ڪم ڏاند گاڏي تي سفر جو مزو وٺڻ لاءِ ڪيو هو پر پوءِ جو پنٿي ڪنڌ ورائي ڏٺائين ته گهمندڙ ۾ ڀرجي چيائين: ”مار! اها سموري ڌوڙ مون اڏائي آهي... مون ته ان تي سوچيو ئي نه هيو...!“ اسين به ان جهرڪيءَ وانگر ٿي ويا آهيون، جن ٻين جي ڪوڙي ۽ اجائي ساراهه ٻڌي، فرض ڪري ورتو آهي ته ادب ۾ هيءُ سموري هلچل اسان جو ئي ڪارنامو آهي، جيتوڻيڪ ٻين کي پنهنجي باري ۾ اهڙا ڪوڙ ڳالهائڻ تي به اسان پاڻ ئي مجبور ڪيو آهي. اسان سڀني پنهنجي باري ۾ خوشفهمين جو هڪڙو عجيب تصوراتي جهان ۽ گهيرو ٺاهي ورتو آهي، جيڪو به ان کان ٻاهر بيهي ڳالهائي ٿو، اهو اسان جو خير خواه نٿو رهي. اسان ڪڏهن به ايمانداريءَ ۽ سچائيءَ جو مظاهرو ڪندي اهو سوچڻ جي زحمت ئي نه ڪئي آهي ته نيٺ به اسان اهڙو ڇا ڪيو آهي، جنهن تي دنيا نه سهي، سنڌي سماج يا سنڌي ادب به فخر ڪري سگهي؟

سازاهه به اهڙو ڪو معيوب ۽ خراب عمل نه آهي، جنهن کي لکڻ پڙهڻ جي دنيا مان نيڪالي ڏئي ڇڏجي، پر جڏهن اها هڪ ذهني بيماريءَ جي صورت اختيار ڪري وٺي ۽ هر ماڻهو فقط ان کي ئي پنهنجو علاج سمجهڻ لڳي، تڏهن پنهنجيءَ روش ۾ تبديلي آڻڻ کان سواءِ حالتن ۾ ٿوري اچڻ جي توقع فضول آهي، تنقيد جو مقصد فقط تنقيص يا ڪمزورين جي نشاندهي به نه آهي. پر ان کان سواءِ به تنقيد، تنقيد نه آهي. اسان کي پنهنجي ادب جي مزاج ۽ ادبي ڪلچر کي بدلائڻ لاءِ سڀ کان اڳ ۾ تخليق ڏانهن پنهنجيءَ روش ۾ تبديلي آڻڻي پوندي ۽ تنقيد لاءِ رستا هموار ڪرڻا ئي پوندا. ڪوڙي ساراهه ان هوا وانگر آهي، جيڪا فقط ڦوڪڻي کي ئي ڦهلائي سگهي ٿي، تخليق جي اهميت ۽ تخليقڪار جو قد نٿي وڌائي سگهي.

— اسحاق سميجو

جھڪيون جھڪيون يادگيريون - 4

عبدالقادر جوڻيجو

Diary of Strangers

وري به هوءَ

دل ڪڏهن واٽ ته ڪڏهن اوطاق، ڪڏهن گهر ته ڪڏهن قبرستان. ڪي واٽ ويندي ملندا آهن ۽ وسري ويندا آهن. ڪي اوطاق ۾ مهمان ٿي ايندا آهن ۽ رات گذاري هليا ويندا آهن. ڪي گهر ۾ رهي هوندا آهن، جيڪي اکين اڳيان هوندا آهن. هوءَ تيارو سال کن اڳ دل جي گهر ۾ گهڙي هئي ۽ اڃا تائين ويٺي آهي، نڪرڻ لاءِ تيار ناهي. ڀلا جي مرندي ته به دفن ته دل جي قبرستان ۾ رهي ٿيڻي آهي. هاڪڙو هن جو به گهر آهي، منهنجو به گهر آهي. هوءَ سلڇي ڪپ تي ۽ آئون ڪاهي ڪپ تي.

جوڳين جون گهڻيون ذاتيون آهن، پر سر موڙ ذات ”گورڪنات“. جوڳي نه مٽ ڪنهن جا، پر دوست ضرور هوندا آهن. منهنجو دوست جوهر نات، ذات جو گورڪنات، مرلي وڄائڻ جو شاهه ڪاريگر. ڪبير ڀڳت ۽ ميران ٻائيءَ جو ياد حافظ سنڌي، بلوچي، راجستاني ۽ هندي ٻولين جو حد ڄاڻو، جهر جهنگ جهڳڻندڻ در تي لنگهي اچي ته واه. ڀلا جي هليو وڃي نه پوءِ ٻيو ڳول، هٿ نه ايندو. ها، وسڪاري جا ٽيئي مهينا گهر تي ويل درياھ هاڪڙي جي ڪاهي ڪپ تي قابو هوندو. ڀلا هاڪڙي جو ڪپ ڇو؟

جوهر نات اهو قصو هن ريت بيان ٿو ڪري ته ايام گذريا. گرو گورڪنات وڏا نانگ جهليندو هو. کيس ڏس پيو هماليه جي ڪڇ ۾ ست واتو نانگ (Dragon) ٿو ڪون پيو ڏٺي، جنهن پٿر کي ٿو ڏٺي، اهو پٿر سڙيورڪ ٿيو وڃي. اها ڳالهه ٻڌڻ کان پوءِ گرو گورڪنات ڪٿي ٿو پير جهلي، ڪو هن جا ڪوھ جهڳڻندو وڃي هماليه جي ڪڇ مان

نڪتو ست واتي نانگ ڏٺو ته هائوپيلي ڪاري گهوڙي جا ڏٺي پهچي ويا آهن. سو هماليه جي ڪڇ ڇڏي پٽ ڏانهن رخ رکيائين. پوءِ اڳيان ست واتو نانگ هو ۽ پويان گرو گورڪنات. جتان جتان نانگ ليڪو ٺاهيندو ويو اتان ليڪي تي هماليه جي ڪڇ مان نڪتل پاڻي وهندو آيو. انهيءَ ڊگهي پيچ پيچان ۽ وٺ وٺان ۾ جڏهن ست واتي نانگ وڳهه ڪوٽ وارا پٽ جهليا ته اتان سمنڊ ويجهو هو. سمنڊ جي ڪپر تي پهچڻ کان پوءِ ست واتو نانگ (Dragon) سمنڊ ۾ هليو ويو ۽ گرو گورڪنات هٿ مهتي بيهي رهيو. پر ست واتي نانگ جي ڇڏيل ليڪي تان وهندڙ پاڻي درياهه ٿي پيو. اهو درياهه هاڪڙو هو. انهيءَ وقت کان وٺي گورڪنات جوڳي وسڪاري جا ٽي مهينا هاڪڙي جي ڪپر تي گذاريندا هئا ۽ باقي نو مهينا برما کان افغانستان ۽ ايران تائين رولڙو ڪڍيندا هئا. جوڳي نرمت ڪنهن جا.

پهريون ڀيرو چين ويس. اڃا تائين ڪميونزم جو راڄ هو. پاڻو ڏسان ته بيجنگ جي چيئن ميئن اسڪوائر جي ويجهو ڊريگن (Dragon) جو ميلو لڳل آهي. ڪميونزم ۽ نانگ جو ميلو!

پر چو بابا؟ آخر مائوزي تنگ جي مڙهه جي ڀر ۾ نانگ جو ميلو ڇو؟ جواب خاموشي. هونئن به جتي ڪميونزم جو راڄ هجي، اتي گهڻن ئي سوالن جو جواب خاموشي ئي هوندو آهي.

سنڌالاجي جي لئبريري، انسائيڪلو پيڊيا برٽينيڪا. جواب موجود. ڊريگن (Dragon) ساوڪ جي علامت آهي. ساوڪ درياهه جي نشاني آهي. ڪٿي مستو مست درياهه Yellow River ته ڪٿي هاڪڙو: قرت العين حيدر جو نعرو ”يا مظهر المجائب“، هيءَ دنيا واقعي حيرت جو هنڌ آهي.

Oral History. وڏن جون ڳالهيون. جتي هينئر نئين ڪوٽ جو شهر آهي، اتان کان ڏکڻ طرف ٻه ٽي ميل پري قلعو آهي، جنهن کي ”پراڻو ڪوٽ“ سڏيو وڃي ٿو. ڪلهوڙن جي اچڻ کان ڪجهه سال اڳ اهي ٻئي ٽيئي ميل هاڪڙي درياهه جو پيٽ هو. جن کي تر ويڻو هوندو هو. اهي ٻيڙن ۾ چڙهي پراڻي ڪوٽ واري هنڌ لهندا هئا. قلعو پوءِ ٺهيو.

اولهه کان اوڀر طرف. ونڱي جو پٽڻ، سائينداد ڀنڀري وارو پٿر مائي عقلان وارو گڻ، روهڙيءَ واري نئن، فدرلا وارو پٿر وانڪل وارو گهيڙ ۽ چنهار وارو پٿر. پراڻي ڪوٽ واري قلعي ۾ اندر چرون ٺهيل آهن. انهن چرن جي مٿان سرن جي اڏاوت ٺهيل آهي ۽ منهن وٽ سيخن وارو گهٽ آهي. تارچر سيل. جيڪي حڪم نه مڃيندا هئا، تن کي انهن تارچر سيلن ۾ بند ڪيو ويندو هو.

عبدالقادر جوڻيجو پٽ همير عرف مريد حسين جو همير پٽ قائم جو قائم پٽ ڄام دوسوءَ جو ڄام دوسو پٽ ڪامل جو. اڳتي ڊگهو خال، ويندي ڄام ڄوڻو هٿ. اهڙو تائين. وري ڊگهو خال ويندي سورج ونشي راجپوتن تائين.

عبدالقادر قانون مان تنگ ٿيل آهي. همير قانون هلائيندو هو پر ڪامل قانون جي خلاف هو. اڳيان ٿر هو پويان سنڌو درياھ جي. چنڊوڻ بڻجي ويل هاڪڙو درياھ هو. هاڪڙي جي ڪپ تي ٽن ميلن تائين گهاٽو جهنگ هو. ائين جا وڳ هئا. آزادي هئي. قانون جهڙي ڪا به شيءِ نه هئي. ڪامل ڪي خبر ئي نه هئي ته قانون ڇا ٿيندو آهي. پابنديون ڇا هونديون آهن ۽ پراڻي حڪم تي ڪيئن هليو آهي. ٽالپر حاڪم قلعو ته ٺهرائي چڪا هئا، پر ڪامل سرڪاري قانون جي خلاف بغاوت ڪري وڌي ڪيس گرفتار ڪري ٽارچر سيل ۾ وڌو ويو. پوءِ به ڪامل ڪي قانون جي خبر نه پيئي. آخ نه مڃيائين، ٽارچر سيل ۾ ئي جان ڏنائين.

پوڙهو مٿس ڄام دوسو هزار کن ائين جو وڳ، به پٽ، هڪڙو دودو ۽ ٻيو قائم. ٿيئي گڏ. انگريز بادشاهه باريچ ڪوٽائي. مفت ۾ پتي زمين ڏنائون. ديھ جنھاڻ سڄي جي سڄي. ڄام دوسوءَ کي جڏهن اها خبر پيئي ته پاڻ ۽ سندس ٻئي پٽ انگريزن کان لڪي ويا. پر چو؟ ”نه بابا نه جي پنين پوکڻ لاءِ ايڏو گهاٽو جهنگ وڍينداسين ته آسمان ۾ ٿنگ ٿي پوندو، سڙي وينداسين. رب جيءَ جوڙ سان ڪا ڪس ڪبي آهي ڇا؟“ Folk Wisdom. ماحولياتي تبديليءَ خلاف پهرين رڙ. يا مظهرالمجائب!

عائش جوڻيجو ڌيءُ عبدالقادر جوڻيجي جي، زال شيراز اعواڻ جي. حال ويٺل ڳوٺ لنڊن. برطانيا جو پاسپورٽ، UK جي شهرت. لنڊن مان اڏامندڙ آواز، ”بابا هڪڙي ڳالهه ته ٻڌايو؟“
 ”ڪهڙي؟“

”آئون ننڍي هيس. اوهان مون کي پنهنجي ڳوٺ وارو قلعو گهمائڻ وٺي ويا هيتو. مون جنهن هنڌ راند پي ڪئي، انهيءَ جي هيٺان ڪا ننڍڙي ڪوٽڙي ٺهيل هئي. جڏهن توهان مون کي ٻڌايو ته انهيءَ ڪوٽڙيءَ ۾ پاڻ جو وڏو قيد هو ۽ اتي ئي مري ويو، اهو ٻڌي مون راند ڪرڻ ڇڏي ڏني هئي ۽ روئڻ شروع ڪيو هو. انهيءَ وڏي جوانو ڇا هو؟“
 ”ڪامل! خير ته آهي؟“

”خير ناهي. ليڪڪا ٿي ويئي آهيان. ڪتاب پيئي لکان. Family saga آهي. جيڪو حال کان شروع ٿي ماضيءَ ڏانهن وڃي ٿو.“
 ”پوءِ ته واقعي خير ناهي. ليڪڪ ٿيڻ ۾ خير نه هوندو آهي. ڪو عنوان به چونڊيو اٿئي؟“

”في الحال ته “Diary Of Strangers” عنوان رکيو اٿم. اڳتي هلي بدليجي به سگهي ٿو. ڇو ته هتي ادبي ايجنٽن ۽ اشاعتي ادارن جي ايڊيٽرن جو وڏو دخل هوندو آهي.“

ڏيو مٺهن. جنهن چوڪريءَ جيئن ٿيڻ ڪري سنڌ يونيورسٽي مان ماس
ڪميونيڪيشن ۾ ايم اي ڪئي هئي. کيس پڙائڻي ماستري ٿي ڪئي. مون ۽
شوڪت شوري سنڌ يونيورسٽيءَ جي وائيس چانسلر ۽ مهراڻ يونيورسٽيءَ جي اڳئين
وائيس چانسلر کي منتون ڪيون، پر پوءِ به کيس نوڪري نه ڏنائون. هر ڪنهن کي
پنهنجا ماڻهو ڪٿا هوندا آهن، سو کيس اها معمولي نوڪري به نه ڏنائون. اها ساڳئي
چوڪري هلي آهي انگريزيءَ ۾ ڪتاب لکڻ يا مظاهرو العجائب!
”ڪتاب مان ڪجهه ٽڪرا موڪلي ڏيندين؟“

”هينئر ئي موڪلي ٿي ڏيان، پر فرسٽ رائٽنگ آهي. انهيءَ ڪري
مختصر آهن. اڳتي هلي ٻه چار ڀيرا Rewrite ڪنديس ته جيڪو ٽڪرو هينئر چند
سٽن ۾ آهي، اهو چند صفحن ۾ تبديل ٿي ويندو. اڳتي ايڊيٽر به ڪتاب سان ڪس
ڪندا. عادت اٿن. هو اوهان پنهنجي ڊرامي ”سيڙهيان“ ۾ لکيو هو ته عادت ايندي ته
آهي، پر ويندي ناهي. هتي جا ايڊيٽر به ائين ئي آهن.“

ڪتاب مان ابتدائي ننڍا ٽڪرا ڪمپيوٽر جي ايڪسپرت سندس وڏيءَ
پيڻ گلشن تائين انٽرنيٽ تي پهچي ويا. گلشن پنهنجي مڙس ساجد سان گڏ سنڌ
يونيورسٽي ڪالونيءَ ۾ رهندي آهي. سنڌ يونيورسٽي وارا گلشن کي به معمولي
نوڪري ڏيڻ لاءِ تيار ناهن. کين پنهنجا ماڻهو ڀرتي ڪرڻا آهن. سنڌ يونيورسٽيءَ ۾
نوڪري نه ملندي آهي، پر ڀرتي ٿيندي آهي. ڀرتيءَ جا ماڻهو ڪين، ميرٺ نه ڪبي.
گلشن اهي ٽڪرا ڀرتي ٿي لاهي مون کي موڪلي ڏنا، جو کيس خبر آهي ته
آئون مشينن کي هٿ نه لائيندو آهيان. ايستائين جو ٻاهران آيل ڊرامن جي ڊي وي به
مونکي پيا هلائي ڏيندا آهن. مسودي جي ابتدائي تحرير مان ڪنيل ڪجهه اڏورا ٽڪرا.

- ♦ Every person is nice for her except her classmate Samuel, who kicked her umbrella few months ago: a witch who always steals princess crown and turned her colorful castle into a dark tower, where monster can come from window anytime...
- ♦ She always says hello to the cats at door no: 25. When they are not outside, she wonders where are they! And she thinks she can't enjoy sunshine like cats do.
"Cats can't enjoy pink dress and beautiful crown like you." I tried to explain her.
"Yeah, you are right mammy but why?" she questioned.
"God is justice" I told her.

“What are you saying mommy?” She questioned.

“Never mind. You will learn it on your own.” I said...

♦ She can be queen anytime she wants to be. She thinks its all about a pink dress and a beautiful crown. She is not a wave of words called power and greed...

♦ Numbers have limit for her. They end up on 100. She thinks God have 100 houses and he will give her the pink house soon...

♦ She only knows feelings of Happiness, sadness and anger. When we bought a swing for Manaal, she was little bit jealous but she did not know that. She explained it like. “I love my baby sister and I am happy for but I don't know why that swing brings tears in my eyes and she commands her tears go away.” It works for her. She doesn't aware of word called jealousy but like all she born with that...

♦ My little darling doesn't aware of borders. She knows the word as one place, when her father went to Cardiff; she asked when will Cardiff closed. She thinks Cardiff is superstore like Tesco or asada. I am not going to break her concept...

هي حال آهن تارچر سيل پر آزاديءَ لاءِ دم ڏيندڙ ڪامل جوڻيجي ۽ ماحولياتي تبديليءَ خلاف پهرين رڙ ڪرڻ واري اونهاري ڄام دوسوءَ جي پوئٽير جا. سال ۾ ڪن اڳ ۾ هن مون کي لاهور مان فون ڪئي. ڳالهائون ڪندي پڇيائين ته ”تو واري اها ڌيءُ ڪٿي آهي، جيڪا باخ، بيٺوئن، خانصاحب پٽي غلام علي خان ۽ شوياءُ گورتو جون ڪڪڙيون وڏي شوق سان ٻڌندي هئي. نالو ڇا اٿس؟“

“عائشہ“

“هينئر ڪٿي آهي؟“

“لنڊن ۾“

“منهنجي ننڍي ڌيءُ مريم به لنڊن ۾ آهي.“

ڳڻتيءَ ۾ پڇجي ويس. ويچارو شيراز اعوان جي توپتوڏيان ۽ مريم لنگهي تي وڃي عائشہ وٽ، مٿان تو اچي شيراز ته پنهني کي ڏسي منجهي پوندو ته سندس زال الاتي ڪهڙي آهي. هيءُ يا هو؟ آهن ته ٻئي هڪ جهڙيون. Diary of strangers.

اُتر ڏکڻ

“اوئي بنده بن بنده. ڪڇ شرروي ڪيا ڪر.“ ڪجهه ڏينهن اڳ لاهور مان

متبسط حسن فون تي هو.

”پر ڳالهه ڇا آهي؟“

”ڳچ سالن کان پوءِ تو واري يارڙي ملي. کيس ڏسي پریشان ٿي ويس. مون کي ڇڏي ٿي نه. ڳالهه مٿان ڳالهه. سندس ڳالهين مان لڳو ته هو اندران به پڇي پور ٿي چڪي آهي. ٻاهران به ڊئي پيئي آهي. ساڻس فون تي ڳالهائيندين ته خوش ٿي ويندي.“

اندران پڇي پورا ٿيڻ جي ڳالهه ته سمجهه ۾ اچي ٿي، پر ٻاهران... هو ته مون کي ستل ڇڏي روز صبح جو ٽي ميل ڊوڙندي هئي. سوچ ۾ پئجي ويس. مون نٿي چاهيو ته هن کي فون ڪري پنهنجا پراڻا ڦٽ کولي ويهي رهان. پر سبط حسن جي ڳالهه ٻڌي ڦٽ ته کلي پيا. پوءِ به چپ رهيس ته جيئن اهي ڦٽ سڪي وڃن.

هينئر جيڪي ڪجهه لکان پيو انهيءَ کان هفتو کن اڳ فون جي گهٽي وڳي. سندس Ringing آواز هو ”قادرا“

”جي“

”وساري ڇڏيڻ ڇا؟“

”تو کي ڇڏيڻ وساريندس.“

”مون کي الاهي سالن کان پوءِ سبط حسن مليو هو. 28 سال گذرڻ کان پوءِ به اهڙو جو اهڙو نوجوان لڳو پيو آهي. عمر چور آهي. ماڻهو جوانيءَ جا غلام هوندا آهن. جواني سبط حسن جي غلام آهي. وڏيءَ دل وارو آهي. تڏهن يا وري ڏک نه پالين تڏهن جنهن جي دل جا دروازا کليل هوندا آهن، انهيءَ جي دل ۾ ڏک هڪڙي دروازي مان لنگهندا آهن ۽ ٻئي دروازي مان ٻاهر هليا ويندا آهن. مون کي ٻڌايائين ته توکي تنهنجن دوستن نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيو آهي. دوست ٿي ته دوستن جا ترا ڪيندا آهن. ٻين جو ڇا وڃي.“

”ٻه دوست مري ويا. هڪڙو دوست حال حيات آهي. پر سندس دوستي مري چڪي آهي. دوستيءَ کي قتل ڪري ڇڏيائين.“
منهنجا دوست

1992ع. پ پ جي لانگ مارچ. جنرل ڪاڪڙ جو زمانو. سڀ دوست لاهور پهتل هئا. غلام قادر پليجو شاهه خرچ. سڄي فليٽيز هوٽل بوڪ. شراب پائي وانگر وهيو پئي. هيءُ بندو لاهور جي انٽرنيشنل هوٽل جي ڪمري ۾. FPAP جي چار ڏينهن هلندڙ لاڳيتي ميٽنگ. FPAP جا پنج زون. بلوچستان ۽ سرحد جا چيئرمين اتان جا وائيس چانسلر سنڌ جو چيئرمين هيءُ بندو ڏکڻ پنجاب جي چيئرمينن هو ۽ اتر پنجاب جو چيئرمين هڪ مرڪزي وزير. اسان سڄي جو چيئرمين PTV جو گجرام اينڪر پرسن پروفيسر لائق احمد وري ته ٻوڙي ڳالهائي ته وينو ٻڌ.

سندالاجيءَ پر نوڪري ڪندي ۽ سنڌ يونيورسٽيءَ جا حال ڏسندي دل بي ايمان. رشوت ٿي رشوت. جيڪو وٺي سو سک ماڻي جيڪو نه وٺي اهو پيڙجي. ست ڪوٽا کائي حج تي هلندڙ ٻليون. پوءِ ڀلا مون ڪهڙو ڏوهه ڪيو آهي، وجهه مليو اٿئي، وجهه هڪ. مرڪزي وزير ۽ منهنجي وچ ۾ ويٺل هو. ڀلي وٺي هجي. مرڪزي وزير يار باش قسم جو. چانهن جو وقفو. زبان کلي پيئي ۽ دل جي ڳالهه چين تي اچي ويئي.

”سائين بادشاهه، رشوت واري نوڪري ٿي ڪبي.“

وزير اڃا ڪڇي ٿي ڪڇي، وچان هن ٽپ ڏنو ”نه ڏجوس. لکڻ ڇڏي ڏيندو.“

ماڻيءَ جو وقفو. ”Are you serious?“ وزير جو ڪنڊ ۾ سوال.

”More than serious“ هن بندي جو جواب.

”نوڪريءَ تي هٿ رک.“ ڪُلي آفر.

بي ته خبر نه هيم جو ڪڏهن به رشوت وارن کاتن تي سوچيو ٿي نه هيم. ايتري خبر هيم ته جيڪي زرعي بئنڪ جا ريجنل مئنيجر هوندا آهن، انهن کي گهر وٺي بئنڪ جا مئنيجر حصو پتي پهچائيندا آهن. زميندار پرسنتيج تي کائڻن قرض ڪندا آهن.

”ريجنل مئنيجر ضلعو ٻڌين.“

”اها نوڪري ته سرتاج عزيز ٿي ڏيئي سگهي ٿو جيڪو فنانس جو وزير آهي.“

”اوهاڻ جي نه ٻڌندو ڇا؟“

”ڳالهائونس ٿا.“

ڇپائي چوڪري فون آپريٽر. هڪڙي وزير جي ٻئي وزير کي فون. ڳالهائون. فون بند.

”سرتاج صاحب تنهنجي نالي کان به واقف آهي ۽ ڪم کان به چڻي ٿو ته گهر واري ايڊريس تي CV موڪلي ڏيو. آرڊر ضرور ملندو.“

دل ۾ دهل وڃي ويا. ست ٿي ڪوٽا وات ۾. حج پري ناهي.

انهيءَ ڏينهن کان هڪڙو ڏينهن اڳ پنهنجي ڪمري ۾ ئي هن سان مون جڳديش ملائي ۽ ڊاڪٽر اسماعيل ايڇجي کي ملايو هو ۽ ٻئي ڏينهن شام جو مولا بخش چانڊڻي کي. منهنجا دوست.

ٽيلهو ڪوليم. CV نه ملي. هلو ڀلا ڄامشوري مان ٿي موڪلي ڏيندس.

ٻيو ڏينهن. ماڻيءَ جو وقفو.

”سراوهاڻ جو ضروري فون آهي.“ وزير ماڻي کائڻ ڇڏي ڏني.

ساڳئي ڏينهن شام جو. ميٽنگ ختم ٿيڻ کان پوءِ

”جنرل ڪاڪٽر اسان جي حڪومت ختم ڪرڻ جو فيصلو ڪري ڇڏيو آهي. خبر ته پڪڙجي ويئي هوندي، پر ڪنهن کي سورس نه ٻڌائجانءِ.“ ٻليءَ جي اکين اڳيان ترورا اچي ويا. ست ڪوٽا به ٻڃي ويا. ٻلي حج ڪرڻ کان به رهجي ويئي. هلو بابا، ڪا ڳالهه ناهي. ميلو لڳوئي منهنجو ٽوال چوري ڪرڻ لاءِ هو.

انهيءَ ساڳئي ڏينهن جي سانجهيءَ جو فليٽيز هوٽل ۾ پنهنجن دوستن سان ملاقات ٿي. جڳديش ملاڻي ۽ اسماعيل اديجي سان گڏ فقير محمد لاشاري به هو. خبر ڦاڙي وڌي پر سورس غائب ڪري ڇڏيو.

”تو کي ڪٿان خبر پيئي؟“

”لاهور شهر منهنجو آهي، اوهان جو ناهي.“

فقير محمد لاشاري مڃڻ لاءِ تيار نه هو ۽ نه ئي اسماعيل اديجو پر اڳي وانگيان جڳديش ملاڻي منهنجي طرفان چاٽيءَ تي هٿ هڻي ويهي رهيو. ڪجهه وقت کان پوءِ فون اچي ويو ۽ فليٽيز هوٽل مرحوم جي ٻين ڪمرن ۾ خوشي، تهڪ ۽ نعرا پڪڙجي ويا. اسلام آباد پهچي جشن ملهائڻ جا سانباها ٿيا.

ڪي ڪي خوشيون پاڻ سان گڏ زخمر به کڻي اينديون آهن. ٻئي ڏينهن رات جو BBC ريڊيو خبر توڙي منهنجا ٽي دوست ڪاريان وٽ پهچي حادثي جو شڪار ٿي ويا. هڪ دوست مولا بخش چانڊيو علي قاضيءَ سان گڏ هٽل جي ڪري ٻڃي ويو. پ پ لاءِ وڏو ڌڪ هو پر پارٽي وڏي هوندي آهي، فرد ننڍو هوندو آهي. هيڏي ساوي پارٽيءَ مان به جٽا مري ويا ته ڇا ٿيو. ورڪر مرندا ئي رهندا آهن. سياسي پارٽي ورڪرن جي رت تي ئي پلجندي آهي.

پر مون کي فرد جي حيثيت ۾ وڏو ڌڪ لڳو. سڀ خوشيون حرام ٿي ويون. جن دوستن جي ڪجهه ڏينهن اڳ هن ڳالهه ڪئي آهي، منهنجي نوڪري ويئي ته ڇا ٿي پيو.

سدا بهار سبط حسن. ايڏا وڏا ماڻهو قلم جي وڪڙ ۾ اچي نه سگهندا آهن. پوءِ به ڀلا ڪوشش ڪرڻ ۾ ڇا آهي.

نالن وانگر سال به مون کان وسري ويندا آهن. جڏهن به تاريخ جو پيپر ڏيندو هوس ته بادشاهن جي ڄمڻ، مرڻ ۽ حڪومت ڪرڻ وارن سالن جون نشانين ناهي، انهن نشانين جا ليڪا هٿ تي پائي ڇڏيندو هوس. پوءِ انهن ليڪن تان ڪاپي ڪري پيپر ڏيئي ڇڏيندو هوس. اهڙي ڪاپي جو ڪوبه انويجيليٽر پڪڙي نه سگهي. ليڪا هوندا هئا، ڪي انگ ته ڪو نه هوندا هئا جو ڪو پڪڙي ائين ڪاپي ڪري تاريخ جي سبجيڪٽ ۾ پاس ٿي ويندو هوس.

مون کي ايترو ياد آهي ته آئون 1976ع ۾ سنڌالاجيءَ ۾ ڀرتي ٿيو هوس، پر مائٽو اونو؟ ائين سمجهو ته ڪجهه سال پوءِ شيخ اياز سان شام جو ملايو مانس. ٻئي ڏينهن صبح جو سنڌالاجيءَ ۾ ڀرتي ٿي ويو. جنهن اداري جو سربراهه ڊاڪٽر غلام علي الانا هجي، انهيءَ اداري ۾ نوڪري نه ملندي آهي، پر ڀرتي ٿيندي آهي.

الانا صاحب مرڻ کي مري وڃي ها، پر پهرئين مون کي ۽ پوءِ مائٽي اولي کي سنڌالاجي ۾ ڀرتي نه ڪري ها. شيخ اياز منت ٻن ۾ ميرٿ کي ڪٿي ويندو هو. پوءِ حڪم ڏيڻ ۾ دير نه ڪندو هو. ورنڊو ڏينهن جي موڪل جو به هوندو هو ته به رجسٽرار کي بنگلي تي گهرائي فائيل سوڌو نوڪريءَ جو آرڊر ڪڍي ڇڏيندو هو.

اياز ڪنهن کي کائي ته نه ويندو هو پر پوءِ به الاتي چو الانا صاحب ڪانئس ڊچندو هو. نه ئي شيخ اياز ڪو اهڙو وائيس چانسلر هو جو ڪٿي چئجي ته ست ڪوٽا کائي پوءِ وائيس چانسلر ٿيو آهي. هو ته وڪالت مان ڪمائي پوءِ سنڌ يونيورسٽيءَ ۾ پهتو هو. شيخ اياز نه وري ڪو اهڙو منافق هو جو ڪٿي چئجي ته دل ۾ هڪڙي ۽ ٻاهر ٻي ٻولي جيڪي اندر ۾ هوندو هوس سو ٽهڪائي ڏيندو هو. پوءِ به اجايو ڊڊ الانا صاحب جڏهن فائيل ڪٿي شيخ اياز وٽ ويندو هو ته ويهڻ جي بدران بيٺو هوندو هو. سندس هٿ ۽ ٽنگون پيا ڏڪندا هئا. اياز وٽ مائٽو اونو ”ميرت“ هو ۽ الانا وٽ ”ڀرتي“. شيخ اياز جي حڪم تي رت جو ڍڪ ڀري مائٽي اولي کي ائين ڀرتي ڪيائين، جيئن مون کي ڀرتي ڪيو هئائين.

سال ٻه رڪي بوڪ فائونڊيشن وارن ڪراچيءَ ۾ 15 ڏينهن جو پبليڪيشن جو ڪورس رکيو. سنڌ يونيورسٽيءَ وارن مون کي ۽ مائٽي اولي کي اهو ڪورس ڪرڻ لاءِ موڪليو هو. انهيءَ ڪورس ڪرڻ لاءِ پنجاب ٽيڪسٽ بوڪ بورڊ پنهنجي نوجوان آفيسر سبط حسن کي موڪليو هو جيڪو اڃا تائين نوجوان آهي.

چنڊو چنڊي کي ڳولي لهي، ائين مون ۽ سبط حسن ڳچ ماڻهن مان هڪ ٻئي کي ڳولي لڌو.

سبط حسن: تصور جي شهر ۾ رهڻ وارو قصوري قديم تهذيبون، مذهبيات، تصوف، بين الاقوامي ادب، ايڪولاجي، اينٿروپالاجي، فزڪس، نفسيات، فلسفو هت جا هنر، غير ملڪي چوڪريون.

خاص ڌنڌو؟ گوريون چوريون ڦاسائڻ، ڦاسائڻ جو طريقو؟ سبط حسن جي ڏاڏي هت جو ڪيل، ڪيئن؟ صفا سولو.

انهيءَ زماني ۾ ضياءُ الحق ته هو پر شرعي نظام نافذ نه ٿيو هو. مارشل لا جو قانون لاڳو هو. خان ولي خان هو ۽ آزاد هو. گورا ۽ گوريون پاڪستان اچڻ کان نه ڊڄندا هئا، جيئن هيئر ٿا ڊڄن ته متان ڪنڇجي وڃون. طالبان منهن نه ڪڍيو هو سوات ۾

شرعي نظام نافذ نه ٿيو هو. جيڪو ڪم ضياءِ الحق نه ڪري سگهيو. اهو ڪم منهنجي دوستن ڪري ڏيکاريو.

لاهور قديم آثارن جو شهر. مغل امپائرس جون ڇڏيل نشانين. سبط حسن ڊيوٽي پوري ڪري وڃي انهن نشانين جو پاسو وٺندو هو. سندس نظرون هتان هتان ترڪنديون وڃي ڪنهن نه ڪنهن آمريڪن يا جرمن يا فرينچ يا انگريز چوڪريءَ تي پونديون هيون. مغرب جون ذهن پرست چوڪريون. سبط حسن هيڏانهن هوڏانهن ٺهاري بندو گوري چوڪريءَ کان لاتعلق بڻجڻ جو ڊرامو رچائي پاسو وڃي وٺندو هو. چوڪريءَ کان ائين پڇا، ڇڻ بس ائين ئي پڇندو هجي. چوڪريءَ جو سوال جواب ۾ علم جو درياهه قديم چين جي تهذيب، شاهراهه ريشم جو اصل قصو عراق جي قديم تهذيب ۽ مصر جون هميون سڀني جو مرڪز ڪٿي؟ انڊس سولائيزيشن ۾ گهمرا ۽ گهمن گهمريون. چوڪري سبط حسن جي وڇايل ڪوڙڪيءَ ۾ قابو پهرين ڌڪ دماغ تي، پوءِ ڌڪ دل تي ۽ ٽيون ڌڪ ڇاتيءَ تي.

سج لهڻ کان اڳ ۾ گوري چوري سبط حسن جي رهائش گاهه تي. ٻئي ٿئين ڏينهن ڏس ته گوري چوري اڱڻ پيئي بهاري دود پتي چانهن به ٺاهيو پئي ڏئي. واٽون ٺهاريان تنهنجا اڱڻ بهاريان، الوڙي ميان الو. مغرب غائب، مشرق حاضر.

ڪراچيءَ ۾ ڪورس ڪرڻ جي دوران مون کي ۽ مائيٽي اوئي کي لاهور اچڻ جي دعوت ڏنائين. مائيٽو اونو ته نه پهتو پر آئون پهتس. سبط وٽ نه پر هن وٽ. فون ڪئي مانس، جرمن چوريءَ کي بهاريون ڏيندو ڇڏي اچي پهتو. مون ته کيس ٻڌايو ته ريسرچ جي سلسلي ۾ ڊينش اسڪالر ليزٽ ڪيمپمين سان گڏجي آيو آهيان. ليزٽ سان به ملاقات ڪرائيمانس. پوءِ به سمجهي ويو ته آئون ڪهڙي قسم جي ريسرچ ڪرڻ آيو آهيان.

”اها ريسرچ ته ڪتندي ئي ڪانه ٻارن ٻچن جو ڇا ٿيندو؟“ اکين جي وچ مان نڪ ڪڍڻ وارو سبط حسن، پاڻ جلان چرڻ وارو منهنجي عشق تي اعتراض: ”پتي پاليسي ڇو؟“

”آئون اڪيلو آهيان. اڃا شادي ڪانه ڪئي اٿم. گوريون وات ويندي ملنديون آهن. ڪجهه ڏينهن منهنجو اڱڻ ۽ بيدروم سنڀالينديون آهن، پوءِ يڪسانيت کان بيزار ٿي هليون وينديون آهن. تون ٻچڙيوال آهين ۽ اهڙي سان پيئي اٿئي جي ٻئي ڄڻا ورهين جا ليڪا ٻڏي ويهي رهندو. هوءَ فريڊٽ سائين جي ملڪ جي آهي. تون لطيف سائينءَ جي ملڪ جو آهين. آئون پلي شاهه جي ملڪ جو ماڻهو آهيان، تنهن ڪري توهان پنهنجن کي سمجهان ٿو. ڏاڍي ڌڪي هنڌ دل اڙائي اٿئي، پر منهنجي چوڻ مان ڪجهه ڪو نه ورتو. ٺلهي ڳالهه ڪري ويهي رهيو آهيان.“ سبط حسن پنهنجي

نصیحت کي پاڻ Defuse ڪري ڇڏيو. کيس خبر هئي ته نصیحتن مان ڪجهه ورتو ناهي، پوءِ به کيس اندر ۾ منهنجي فيمليءَ جو خيال رهجي ويو.

9/11 جي موقعي تي آئون اسڪاٽ لينڊ جي صاف ستري شهر ۾ هئس. سڀ روڊ رستا گهڻيون صاف هئا، پر چڪيل سگريٽن جا ٽڪرا جتي ڪٿي پکڙيا پيا هوندا هئا. ٻيو گند غائب، سگريٽن جا ٽڪرا حاضر.

ڪارٽ؟ يورپ ۾ سگريٽ چڪڻ جي خلاف هلندڙ مهڙ سگريٽ خلاف Touchy جملا ۽ اشتهار. نتيجو؟ جيتري منع ڪندڻ جيتري نصیحت ڪندڻ اوترو ئي ضد وڌندو. نوجوان ۽ جوانڙيون سگريٽ چڪيندا. جيڪڏهن ڪنهن کي روڪڻو آهي ته چپ چڱي آهي. چوڪرائي پوتي ڪنهن نه ڏوتي. سبٽ چپ ٿي ويو وقت جو ڊگهو انتظار انساني نفسيات تي گهري نظر رکندڙ سبٽ حسن.

مون ۽ هن جي معرفت سندس ملاقات لاهور جي انٽليڪچوئلس سان ٿي. هو کين ڏسندو رهيو ملندو رهيو اک ۾ رکندو رهيو. ڪافي وقت کان پوءِ، ”آئون شايد انهن انٽليڪچوئلس ۾ ڌاريو آهيان.“

”لفت نٿا ڪرائين ڇا؟“

”لفت ته تمام گهڻي ڪرائين ٿا، پر مون کي نٿا وٺن.“

”اهو ڇو؟“

”اهي بلب ٻاري ڇڏيندا آهن، آئون اُجهائي ڇڏيندو آهيان. پوءِ پلي ڪٿي گوري چوڪري منهنجي بيب روم ۾ هجي. تنهنجا اهي دوست خود اڱڻ بهاريندا آهن، آئون اڱڻ بهاريندو آهيان، تنهنجا دوست ولايتي آهن، آئون ديسي آهيان، تنهنجا دوست انگريزيءَ ۾ بحث ڪندا آهن، آئون پنجابي زبان ۾ بحث ڪندو آهيان، تنهنجا دوست انگريزيءَ جا ديسي طوطا ۽ طوطيون ڦاسائيندا آهن، آئون اصلي انگريزيءَ واريون ڦاسائيندو آهيان، اهو فرق مٿي نٿو سگهان.“

”منهنجي ميزبان جي باري ۾ ڇا خيال اٿئي؟“

”اها تو ۽ مون جهڙي آهي، انهيءَ سان ملندو رهندس. گهڻو وقت ولايت ۾ گذارڻ جي ڪري ديسي ٿي پيئي آهي. ڀلا غلط ٿو چوان؟“

”نه جڏهن سنڌ ۾ هئاسين ته سڄي crew کي هٿ سان ماني پچائي ڪارائيندي هئي. کيس جيترو پئسن جي اچار تي سمهي سڪ ايندو هو ايترو بيب روم ۾ بيب ٿي سمهڻ ۾ سڪ نه ايندو هو. بيب کان وڌيڪ واڻ جي ڪٽ کي ترجيح ڏيندي هئي، ڪم ڪرڻ دوران ڏينهن جا ڏينهن ڪانه وهجندي هئي. هٿ به نوڪريائيءَ سان گڏ ڪم ڪندي آهي. ٿانوَ به ڏوئيندي آهي. Down to the Earth آهي.“

ڪافي وقت رکي، جڏهن مون هن کان لاهور جي انٽليڪچوئلس جي باري
پر پڇيو ته هن به اها ئي راءِ ڏني، جيڪا سبب حسن ڏني هئي.
”پر تنهنجا ته دوست آهن.“

”دوستن هئڻ جو اهو مطلب ناهي ته سڀ دوست وڻندا هجن. زندگيءَ کي
فارمولو نه بڻاءِ، ڪنهن سان اٿڻ ويهڻ ٻي ڳالهه آهي، ڪنهن سان دل جون ڳالهيون
ڪرڻ ٻي ڳالهه آهي.“

”پر تون به ته بلب ٻاري ڇڏيندي آهين.“
”آئون صرف غسل خاني جو بلب ٻاري غسل خاني جو در کولي ڇڏيندي
آهيان. ڪجهه ته روشني ڪپي.“
”۽ جيڪو پوز هڻندي آهين، اهو؟“
”نوڪي نٿو وڻي؟“

”مون کي ته اهو ئي پوز اندر مان جهليندو آهي.“
”بس ته پوءِ جيڪا تنهنجي پسند، سا منهنجي پسند.“
”پر آئون تنهنجي ڪهڙي پسند کي پنهنجي پسند بڻايان.“
”بيد تي جڏهن آئون تنهنجي ڪلهي تي مٿو رکي سڌڪڻ لڳندي آهيان ۽
منهنجا لڙڪ تنهنجي اڳهاڙي ڪلهي تي وهڻ لڳندا آهن، اها ئي منهنجي پسند آهي.“
”ائين ڇو ڪندي آهين؟“

”آئون عورت جي آزاديءَ جي حق پر آهيان. عورت جي آزادي انهيءَ پر آهي ته
هوءَ مرد جي ڪلهي تي مٿو رکي آزاديءَ سان لڙڪ ڳاڙي سگهي ۽ ماضيءَ جا ڌڪ
پڇاڻي.“ فيمينزم جي ديسي ڊيفينيشن. هونئن به ڀلا پيار کان وڌيڪ ٻي ڪهڙي
ڊيفينيشن ٿي سگهي ٿي.

سبب حسن پنجاب ٽيڪسٽ بورڊ جو ملازم آهي. بورڊ جي آفيس، مرحوم
چاچي اشفاق احمد جو گهر ۽ قذافي اسٽيڊيم هڪ ٻئي کي ويجهڻ آهن. جنهن چونڪ
وٽ تازو سريلنڪا ڪرڪيٽ ٽيم تي حملو ٿيو هو، انهيءَ هنڌ بيهي سبب حسن مون
کي ٻڌايو هو ته، ”هي اهو چونڪ آهي، جتي ڀڳت سنگهه کي ڦاهيءَ تي چاڙهيو ويو هو.
کيس ڦاسيءَ جي سزا انهيءَ وقت جي سيشن جج مشتاق ڏني هئي. اهو ساڳيو جج
جڏهن پنجاب هاءِ ڪورٽ جو چيف جسٽس بڻيو ته ان ذوالفقار علي ڀٽي کي سزا
موت جو حڪم جاري ڪيو هو.“ ساڳيو پڙ. ساڳيو نانگ، ٻه دور ٻه شهيد، يا
مظهر العجائب!

واپسي، ڄامشورو، سنڌ يونيورسٽي ڪالونيءَ جو ڪوارٽر نمبر A-25.
سبب حسن جو خط

”تنهنجي لاهور واري گهر ۾ دعوت هئي، سڀ اچي گڏ ٿيا. استاد حسين بخش گلوءَ کي گهرايو هئائين. فريد سائينءَ جون ڪافيون پڌاڻائين. ڏيئا اجهامي ويا.“
 ٻيو خط ”تو سان ملڻ لاءِ دل گهڻي گهري ٿي. پر دل چوي ٿي ته توسان لاهور ۾ ملڻ جي بدران ڄامشوري ۾ اچي ملان. لاهور ظالم شهر آهي، ڪئين پرديسي لاهور اچي پنهنجو سڀ ڪجهه وڃائي ويهي رهيا. آئون به تصور ڀڄي ويندو آهيان. توکي به ڄامشوري ۾ رهڻ گهرجي، جي ڄامشوري ۾ رهي نٿو سگهين ته ٿر هليو وڃ.“

ٽيون خط ”لاهور اهڙو شهر ناهي، جهڙو تون سمجهين ٿو.“
 غلط فهميءَ جي پويان غلط فهمي. هر خط ۾ شڪ جو انبار. سبط حسن نه پئي چاهيو ته آئون پنهنجا ٻار ٻچا ڇڏي لاهور جي رنگينين ۾ گم ٿي وڃان. نفسيات جو ماهر هميشه ترجو ڌڪ هڻندو آهي.
 پر دل نه رهي، ويندو رهيس.

هڪ ڀيرو ويس ته هن وٽ مهمان ترسيل هئا، تنهن ڪري مون کي سبط حسن وٽ رهڻو پئجي ويو. هڪڙي ڪمري ۾ آئون، ٻئي ڪمري ۾ فرينچ چوري اڱڻ بهاريان. سبط حسن جي خاص عادت. صبح جو سوير پيرين اگهاڙو نڪري ڇت جي ٻانهينءَ وٽ ٻيهي هيٺ نهارڻ.

انهيءَ پيري مون کي به پاڻ سان وٺي ويو. هيٺ پارڪ ۾ ٿي وي جي سهڻي ۾ سهڻي اداڪاره پسار ڪري رهي هئي، جيڪا هيٺين منزل ۾ رهندي هئي. ڪپڙا اهڙا جو مٿان ڏس ته سڀ ڪجهه ڏس.
 ”ڪيئن، وڻيئي ٿي؟“
 ”نه.“

”تون نه مڙندين، او ئي سنڌي بنده، سُڌر جا سُڌر جا، ڇڏ پنهل دي ياري، سسئيءَ وانگر ٿل مارو جهانڳا پئجي ويندو، هو سڄڻان دي جهوڪ پرتين پاسي آهي، ڪجهه ته فريڊڻ سائينءَ جي ڏانهن به ته ٻڌندو ڪر.“
 ”مان سسئي ڪون، سمجهايو..“

”بس بس، مون بس ڪئي. رولا ٿل جبل دا، جهانڳا اٿئي، وڃي جهانڳ.“ سبط حسن نٿي چاهيو ته آئون سندس گهر ڇڏي وڃي مشتاق صوفيءَ وٽ رهان يا ثروت عليءَ جي وڏي ڀنگلي ۾ رهان.

2005ع. سي ايم هائوس مان يڪيون فونون، هڪڙي رک ته ٻي حاضر. DCO حيدرآباد جون به ٻه ٽي فونون. DPO جون به فونون. آخر ۾ فون کاتي وارن جي

فون. ايڏيون ساريون فونون، پر نياپو هڪڙو ئي، ”تون ته نه آئين، هاڻي آئون ٿو اچان.“ ونڱي جي ڄام ارباب غلام رحيم جو نياپو.

حيرت وٺي ويئي. منهنجي ڄاڻ سڄاڻ ڄام ارباب امير حسن سان به هئي ۽ ڪامريڊ مولانا ڄام ارباب عبدالله سان به هئي، پر غلام رحيم سان ته آئون ڪڏهن مليو ئي ناهيان. نه ڄاڻ نه سڃاڻ آئون تنهنجو مهمان.

شرط نمبر 1: ”توڪي چيئر مين بڻائڻو آهي ۽ توڪي اهو پيڇڻ جو حق ناهي ته ڪهڙي اداري جو چيئر مين بڻجڻو اٿئي.“ قبول.

شرط نمبر 2: ”مون کي CM بدران ننڍو پاءُ سمجهڻو اٿئي.“ قبول.

شرط نمبر 3: ”پتي ڪنهن کان به چورائڻو ناهي، اهو آفتاب شيرپاڻو هجي يا مشاهد حسين هجي، يا منهنجا وڏا ڀائر امير حسن ۽ عبدالله هجن.“ قبول.

شرط نمبر 4: ”منهنجو ٿورو نه سمجهجان، پنهنجو حق سمجهجان، پنهنجي ميرٿ کي نظر ۾ رکجان، پنهنجين تحريرن کي ميرٿ سمجهجان، جي ڪڏهن به منهنجو احسان ڪري ليکيئي ته نوڪريءَ مان ڪڍي ڇڏيندو سانءُ.“ قبول.

شرط نمبر 5: ”ڊائريڪٽ منهنجي انڊر ۾ رهي ڪم ڪرڻو اٿئي، نه وزير کي لفت ڪرائڻي آهي ۽ نه ئي سيڪريٽريءَ کي. پتي تنهنجي حق ۾ ناهن. تنهنجي ڪري جهيڙو ڪاڌو اٿم پر اهو به ڪو احسان ناهي.“ قبول.

شرط نمبر 6: ”جنهن به اداري جو چيئر مين ٿين ته نه مون کي پاڻ وٽ مهمان خاص بڻائجان، نه آئون ادارو ورت ڪرڻ ايندس، انڌو اعتبار سمجهي ڇڏ.“ قبول.

چيئر مين سنڌي لئنگويج اٿارٽي. 2006ع. سيڪريٽري ڪلچر طور تي عبدالقادر منگيءَ جي آمد. ڪيئن نه لفت ڏيان. ٿر جي ڪليڪٽر ”قادر منگيءَ“ کان ڪير انڪار ڪندو، جي مهتاب راشدي حڪم ڏئي ها يا ڪو ٻيو سيڪريٽري ته ٺپ جواب ڏيئي ويهي رهان ها، پر قادر منگيءَ جهڙا سٺا دوست زندگيءَ ۾ ڪڏهن ڪڏهن ملندا آهن. حڪم ڪيائين ته، ”لطيف جي ميلي تي ادبي ڪانفرنس توڪي ڪرائڻي آهي.“ حاضر سائين.

انهيءَ ادبي ڪانفرنس ۾ پنجاب مان سبط حسن کي گهرايم. تصوف جا رنگ هزار. تصوف بغاوت آهي، تصوف انڪار آهي. سبط حسن جي ٿيوري جيڪو ادبي ميڙاڪن ۾ تقرير ڪرڻ کان وٺي ويندي آهي، پر جيئن آئون قادر منگيءَ کان انڪار ڪري نه سگهيس، ائين ئي سبط حسن ”قادر جوڻيجي“ کان انڪار ڪري نه سگهيو. ائنٽليڪچوئلس جي بلبن تي ناراض، سطحي ذهنيٽ جو دشمن، پر هليو آيو اهڙو جو اهڙو جوان. عمر چور.

تقرير ڪيائين. سندس تقرير سنڌي اسڪالرن جي مٿي مٿان لنگهي ويئي، پر سنڌ يونيورسٽيءَ جا ڪجهه شاگرد کيس ورائي ويا. انهن شاگردن ۾ سانورو شهزادو گوپند ميگهواڙ به هو.

”يان تو ته وڃائي ڇڏيو.“

”ڇو ڇا ٿيو؟“

”هينهن جي اڳيان ڪٿي مرلي وڃائي.“

”پر نوجوانن کي ته پسند آئي.“

”ها ٿي ته سنڌ جي بدقسمتي آهي جو هتان جي ادبي اسٽيبلشمينٽ

نوجوانن کي اُسرڻ ئي نٿي ڏئي. جنازا جيئن ڪي سهڻ لاءِ تيار ناهن.“

”لاهور جي ته هتان کان به حالت خراب آهي. جڏهن تون نئون نئون مهمان پئجي

لاهور آيو هئين، تڏهن اڃا لاهور ثقافت جي دل هو پر هاڻي لاهور پوءِ ڍاڻن جو بزنس سينٽر

ٻڌجي چڪو آهي. دل تي به قيمت جو تنگ لڳل آهي ۽ سير مارڪيٽ ۾ وڪامجي ٿي اتان

جانوجوان بئنڪ جي لاکر ۾ بند ٿي چڪا آهن، پر سنڌ جا نوجوان ته ائين ناهن.“

سبب حسن کي انهن نوجوانن سان گڏوگڏ جيڪڏهن ڪو ٻيو ماڻهو وٺيو ته

بلاول اونو وٺيو. پر بابا ڇو؟

”ڌرتيءَ سان لاڳاپيل آهي. گهڻو پڙهيل ناهي پر گهڻو ڪجهه ڄاڻي ٿو. سندس

ڳالهين ۾ رس آهي، اصليت آهي، خلوص آهي. بلاول اونو دانشورانه بناوت ۽ ترڙ پائيءَ

کان سوين ميل دور آهي. انتليڪچوئل ناهي، پر سندس گفتگوءَ ۾ ٿر جون پتون ڳالهائين

ٿيون. رڳو ٻڌڻ وارو ستر نهون هجي. ڀلا جي ٻڌڻ وارا ادبي Hang ups جو شڪار هوندا ته

انهن کي بلاول اونو سمجهه ۾ نه ايندو.“ سبب حسن پاڻ جهڙي ماڻهوءَ تي هٿ رکي ويهي

رهيو. سبب حسن به سدا بهار ته بلاول اونو به سدا بهار هتي عمر چور.

سبب حسن ۽ بلاول اونو اتر ۽ ڏکڻ.

اُستاد

‘The stone raft’, ‘Blindness’, ‘The year of the death of Ricardo Reis’, ‘The history of the siege of Lisbon’, ‘Balta star and blimuda’, وغيره وغيره. سڀ جا سڀ ڪتاب ليکڪ جوزي سارا ماگو.

جوزي سارا ماگو (Jose Sarmago) 1922ع ۾ پورچو گال ۾ ڄائو. سندس

ڪتاب ويهن ٻولين ۾ ترجمو ٿيا. 1998ع ۾ کيس ادب جو نوبل پرائيز مليو. انعام

ملڻ وقت تقرير ڪندي چيائين ته، ”هيسٽائين جيڪي ڪجهه لکيو اٿم ۽ جيڪي

ڪجهه سڪيو اٿم. اهو ريڊارن کان سڪيو اٿم. ريڊون چارٽ وارا ئي منهنجا استاد آهن. جن مون کي ٻوليءَ جا گر سڪاريا.“

سندس تقرير پڙهي پاڻ کي ڳولي وڌم. منهنجا استاد به اڻ پڙهيل آهن. نالن جي ڊگهي قطار ڇاڇو حاجي منار جوڻيجو ڇاڇو رمضان جوڻيجو عرس جوڻيجو ادو گلو جوڻيجو خانو جوڻيجو ڇاڇو محمد سمون ڪڇي، عدل اونو مجنون اونو ڇاڇو مسڪڻ خان کوسو ڇاڇي ٻائي جوڻيجي، ڇاڇو نندو جوڻيجو ڇاڇو غلام محمد تنگڙي، ولي محمد تنگڙي، قيصر پيلڻ، ادي مري (مريم) جوڻيجي، ڇاڇو شير محمد آرائين، قاضي سچيڏنو ڀيرو، ڪيسو رام لهائو عرف قصو ڳنڍي چوڙ رام جي ڪولهي، ڦڙسو مل لهائو هاشم گرگين سڪيو پيل، رحمت الله پيل، ڇاڇي فاطمه پيل ۽ ڇاڇو بچار خان چانڊيو. ڇا نه Vision هو ڇا نه Wisdom هو ڇا نه ڪامن سينس هو. ٻيا سڀ هيءَ دنيا ڇڏي ويا، پر خانو جوڻيجي وانگر سڪيو پيل به اهڙو جو اهڙو لڳو پيو آهي. سال ڏيڍ اڳ مليو ته تر جي وڏيرن کي هٿائي منهنجي ڀر ۾ ويهي رهيو. ڏاڍي چنڊ پٽيائين ته وطن جا وڻ وساري ويهي رهيو آهين. اهڙو ڪچان جهڙي پت ڪند هٿ ڪري ويهي رهيس. سندس ڏوهاري ته آهيان، پوءِ ڀلا ڇو ويهي بيماريءَ جو بهانا ڳهڙيان.

ٻيا استاد هليا ويا.

انهن سڀني استادن جو ذڪر ايندڙ قسط ۾ پڙهندا. هن وقت سندن بار کڻي نٿو سگهان. ايڏن وڏن ماڻهن تي لکڻ به وڏو بار آهي، قلم مجبور آهي ۽ دل لاچار آهي ۽ دماغ ڀٽڪي رهيو آهي.

— پنهنجي سموري زندگيءَ ۾ سڀ کان وڌيڪ جنهن دانءَ شخص کي ڄاڻڻ جو موقعو مليو، سو نه لکي سگهندو هو نه پڙهي سگهندو هو. پاڪ ڦٽيءَ مهل، جڏهن هڪ نئين صبح جا اهي ڄاڻ فرانسيسي سر زمين تي نمودار ٿيڻ لڳندا هئا، هو ننڊ مان جاڳندو هو. انهن اڌ درجن کن سوئرن کي چارڻ لاءِ پٺئين جوڙ رکندو هو جن جي زرخيزي هن جي ۽ سندس زال لاءِ ٻن ويلن جي دال مانيءَ جو فريعو هئي. منهنجا ناناڻا ان ئي بدحاليءَ جي عالم ۾ رهندا هئا ۽ سوئرن جي انهيءَ ڌڻ تي گذارو ڪندا هئا، جن جا ڦڙ کير ڇڏائڻ کان پوءِ اسان جي پاڙيسرين کي وڪرو ڪيا ويندا هئا. اهي رباتي جو صوبي ۾ اسان جي ڳوٺ آڙن هاڳا ۾ رهندا هئا. سندن نالا جبرو نيمو ميل رنهو ۽ حوزيفا ڪائڪڙ نها هئا ۽ پتي اڻ پڙهيل هئا.

حوزي سارا ميگو

عشق جو وکر

اسحاق مگريو

سنڌ جيتوڻيڪ سماجي طور جاگيرداري ۽ قبائلي اثر ۾ رهندڙ پرڳڻو آهي، ان جي باوجود عشق ڪندڙ جوڙا ڪهاڙيءَ جي ڌار ۽ نوڙي ڪارتوس جي چانو ۾ به پنهنجون عشقيه مشغوليون ترڪ ڪرڻ لاءِ تيار نه هوندا آهن. ڪارو ڪاري ٿي مرڻ واري سزا جهڙيءَ ڪاري رسم جي باوجود سنڌ ۾ عشق جو وهنوار چوٽان چوٽ چڙهيل رهندو آيو آهي. سماجي طور سنڌ قبيلن، ذاتين ۽ طبقن ۾ ورهايل هئڻ ڪري اهڙا ماڻهو پنهنجيءَ محبت جو اظهار گجهين علامتن ۽ اصطلاحن واري ٻوليءَ ۾ ڪندا آهن، جنهن کي سنڌيءَ ۾ ”سينڍ ۾ مارئي ڳائڻ“ چيو ويندو آهي. اهو ئي سبب آهي جو عشق جي انهيءَ وهنوار ۾ اڄ اليڪٽرانڪ ميڊيا، سيٽلائيٽ فون ۽ انٽرنيٽ جي شامل ٿي وڃڻ باوجود سنڌ جي ٻهراڙين ۾ اها عشق جي اصطلاحن واري ٻولي ئي رائج آهي. جديد دؤر ۾ موبائيل فون وارو سيلاب پڻ انهيءَ اوڻلي مواصلاتي نظام جي جاءِ والاري نه سگهيو آهي.

ان سلسلي ۾ سنڌ جي مختلف خطن جي سفر دوران ڪجهه ويجهار ۽ سگهڙ قسم جي عاشق مزاج ماڻهن سان ڪچهريون ٿيون، ته انهن جون ڳالهيون ٻڌي سنڌي سماج جي هڪ انوکي ثقافتي جهان سان شناسائي ٿي. سنڌ مجموعي طور هڪ زرعي سماج آهي، ان ڪري ان جا عشق به زرعي سماج وارا آهن ته ان جي عشقيه ٻوليءَ ۾ به گهڻا ڪوڊ زرعي جنسن وارا ئي ملن ٿا. ڪجهه وري ڳوٺاڻي زندگيءَ سان لاڳاپيل عام وکر کان سواءِ لوڪ چوڻيون به انهن جي اصطلاحن جو حصو هونديون آهن.

اهڙن سگهڙ عاشقن سان ڪيل ڪچهرين موجب ڪپڙو ڪپڙي جا رنگ، ان کي ڳنڍيون، سُت، پٽ ۽ سڳا، سڳي جا رنگ، اهو سڀ سامان پنهنجي پنهنجي معنيٰ

۽ مطلب رکندو آهي. اهڙو وکر مختلف رومانوي ڪيفيتن، ميارن، رسامن، انتظار ۽ انجمنن وارا نياپا موڪلڻ جو اهم ذريعو هوندو آهي. سنڌي ماڻهو پنهنجي پيرسنيءَ ۾ عشق وارا قصا ۽ ڪهاڻيون وڏي شوق سان ڪرڻ جا عادي آهن. اها سندن وڏي پسنديدہ سرگرمي محسوس ٿيندي آهي. پيرسنيءَ واري عمر ۾ پوڙها ڪنڌ لوڏيندي به پنهنجي عشق، آجمن ۽ سنگتياڻين جا قصا جهڙوڪ لوڪ ۽ رومانوي داستانن جي انداز ۾ ٻڌائن ٿا، جڏهن ته مومل راڻي ۽ نوري ڄام تماچيءَ جا قصا ڪندا هجن. بزرگن ۽ پيرسندن لاءِ اهڙيون ڳالهيون دلچسپيءَ واريون هئڻ ڪري ان موضوع تي گهڻو مواد ملڻ مشڪل نه آهي، البتہ بهراڙيءَ جا نوجوان عاشق پنهنجون اهڙيون ڳالهيون ڪرڻ کان لهرائين ٿا، جڏهن ته وڏڙا پنهنجي جوانيءَ ۾ ڪيل عشقن جون خبرون بادشاهن جي ڳالهين وانگر وڏي مزي ۽ دلچسپيءَ سان ڪن ٿا. ان سلسلي ۾ لاڙ واري پٽيءَ جو چاچو سچل جيڪو هن وقت موتيل مڙس آهي ۽ ٻن پٽن جو پيءُ آهي، سو پنهنجو عشقيه قصو ٻڌائڻ کان اڳ جوانيءَ جي تشريح ڪندي چوي ٿو ته ”مڙس پوڙهو ٿيڻ قبول ڪيو معنيٰ مڙس مرڻ قبول ڪري ورتو“ هن پنهنجي نوجوانيءَ جي ڪٿا ٻڌائيندي چيو: ”منهنجي به جواني هجي، انهيءَ عمر ۾ پير زمين تي نه لڳندو آهي. انهيءَ زماني ۾ اسان کي به ڪنهن جون انتظاريون هجن. انهن ئي ڏينهن ۾ سلامن جي هٿ اچي ملي. انهيءَ هٿ مليل وکر ۾ اگر پير جا پٽن ۽ ٻه پيل هجي. مون کي اها هٿ اچي ملي هئي، جڏهن سڄي دنيا هٿ اچي وئي هجي. پوءِ مون انهيءَ سامان کي سمجهڻ لاءِ ڪنهن سينيئر عاشق کان مدد ورتي. جنهن ٻڌايو ته، اڱاري جي ڏينهن، ڪو پير جوڙڻ آهي، انهيءَ پير وٽ پيل ٻه ۽ ملڻ جو آڃام مليو اٿئي.“

گل خان به هن وقت ڪنڌ ڌوڻڻ وارن بزرگن ۾ شمار ٿئي ٿو. هو به پنهنجون اهڙيون ڪئين خبرون ٿو ٻڌائي، جيڪي دلچسپيءَ کان خالي نه آهن. پنهنجي جوانيءَ جي يادگيري ۾ جيڪي چوڻدي ظاهر ڪندي هن چيو، ”لڳاتار سڄو سال پٽي هليس، پنهنجي پرينءَ جي پويان. نيٺ موقعو ملندي پنهنجي پرينءَ ڏي نينهن جو پهريون نياپو سلامن ۾ موڪليو.“ نوخير عمر ۾ ڪيل عشق جو داستان ٻڌائيندي سندس ڪن ڳاڙها ٿي وڃن ٿا. هو چئي ٿو: ”نيٺ مون کي جواب ۾ ڀرت ڀريل ريشمي رومال ۾ سلامن واري هٿ اچي ملي، جنهن ۾ ڳاڙهو پٽ ۽ ڪير جو ڌرو موڪليل هو. اهڙن سلامن جي جواب کان پوءِ دنگ رهجي ويس.“ جڏهن هن کان دنگ رهڻ جو سبب پڇيم ته هن ٺهه ٻه چيو ”منهنجي يار مون تي وڏي توڪ ڪئي هئي. هن مون کي انهيءَ وکر ۾ نياپو موڪليو هو ته، اڃا تڄ پٽي وات مان وهئي، وات ڳاڙهو ٻار آهي، ان ڪري هن معاملي ۾ نه پئو.“

ملڪ جي سماجي جوڙجڪ وانگر عشق جا روماني جذبا به اهڙا ئي نفيس رنگن وارا هجن ٿا، جهڙو ان سماج جو ڪلچر ٿئي ٿو. سنڌي معاشرو ڇاڪاڻ ته پنهنجيءَ جوڙجڪ جي حوالي سان ڏاڍو اوکو آهي، تنهن ڪري ان جا عشق به ڪي سولا نه آهن. اهڙي سخت جبر واري سماج ۾ به جڏهن به پيار واريون دليون ڪارو ڪاري ٿي مرڻ وارا سڀ خوف خطرا کڻي به نينهن جا نانا جوڙين ٿيون، تڏهن يقينن سندن بهادري حيرت ڪاٺ تي مجبور ڪري ٿي ڇڏي. جيتوڻيڪ پيار واريون دليون جڳ جهان کان لڪي نينهن نپائينديون آهن، پر سنڌ ۾ ئي اهو پهڪو به مشهور آهي ته ’عشق ۽ شڪ لڪندا ناهن‘. سو عشق به هڪ ڏينهن عام جي زبان تي اچي ويندا آهن ۽ عاشقن کي ڏکيا ڏينهن ڏسڻا پئجي ويندا آهن. اسان وٽ جبر واري ماحول سبب عام طور چيو ويندو آهي ته ”عشق ڪرڻ، معنيٰ نانگ جي پٽ ۾ هٿ وجهڻ.“ ان جي باوجود سنڌ جو لوڪ ادب ۽ لوڪ شاعري عشقيہ داستانن سان ڀري پئي آهي. البتہ سنڌ ۾ مردانو معاشرو هٽل ڪري اڪثر پهڪا عورتن متعلق ٿي ٺهيل ملن ٿا. ٻئي طرف اڪثر ايشياڻي ماڻهن وانگر سنڌ ۾ به محبوب جو رنگ ڳورو ڪٽڪاڻن ۽ مشڪي وڌيڪ ڪشش وارو چوڻيندو آهي. البتہ ڳوٺاڻن وٽان ٻڌڻ ۾ پيو ايندو ته: ”ماڪي نه ڏسي وڃ ۽ عورت نه ڏسي مٽس.“ اها جدا ڳالهه آهي ته مرداني معاشري هجڻ ڪري عشق وارو اهڙو سودو مرد جي پيٽ ۾ عورت کي وڌيڪ بهانگو پوندو رهيو آهي.

جهانگارا جي نثار خاصخيليءَ ڪيل ڪچهريءَ دوران ٻڌايو ته اهڙي عشق واري ملاقات جي سلسلي ۾ گهڻو تڏو مردن جي مقابلي ۾ عورتون ئي زندگيءَ جو جوڪم کڻي گهران نڪري يار کي ڏنل آڄام واري هنڌ پهچن ٿيون. ڪئين عورتون مردانو ويس ڪري انهيءَ هنڌ تي پهچن. ڪي وري رات جي اونداهيءَ ۾ سڙ تريءَ تي رکي يار وٽ پهچن. ان ڪري سنڌ ۾ ڏينهن جي مقابلي ۾ رات کي پناهه ڏيندڙ سمجهيو ويندو آهي. نثار خاصخيلي عشق جي اهڙي وکر جي سلسلي بابت هڪ مثال ڏنو ته هڪ عورت مرد کي موڪليل پهرين سلامن ۾ ساريون موڪليون. جنهن جي معنيٰ هن ڪنهن کان ڪرائي، ته توکي ساري پئي. پر ان کان اڳ ۾ هن هڪ سوال ڪيو آهي، جنهن ۾ تو کان چٽائي ڪري ڏيڻ جي ڳالهه ڪيل آهي، ته تون چانورن وانگر اچو آهين؟ هن ٻڌايو ته ان ڏاهي نئين سيڪڙا عاشق کان پڇيو ته جي پنهنجو پاڻ کي انهيءَ معيار جو سمجهين ته توک وڌائجانءِ. پر هو ست ساري نه سگهيو ۽ ساريون اچيون ڪري ڪونه موڪليائين، جنهن سبب اها ڳالهه اتي ئي ختم ٿي وئي. ان جي باوجود ڪانپون ٻڌي ڪچهريون ڪندڙ ڳوٺاڻا رڳو مٽسن جي تعريف ۾ ئي پورا هوندا آهن. چوڻدا؛ ”اٺن ۽ مٽسن جي واڙ ڪونه ٿئي.“

اهڙي ڪلچر ۾ ٿيندڙ عشق ۾ سنڌ جا اٽڪل سمورا وکر ٺيڻهن جي نياپي ۽ اهڙي مخصوص پيغام رسائيءَ لاءِ ڪم ۾ ايندا آهن. يار وٽان جڏهن اهڙي وکر جي ڳنڍ پهتي ته ان کي ”سلام“ چئبو آهي.

اهڙي وکر جي سلامن واري ڳنڍ جي پهچڻ کي، سمن پهچڻ برابر سمجهيو ويندو آهي. پوءِ انهيءَ ڳنڍ ۾ جيڪو سامان هوندو اهو ئي نيڻهن نياپو هوندو آهي. لوڪ ڏاهپ موجب هر هڪ سامان جي پنهنجي پنهنجي معنيٰ، پنهنجو نياپو ۽ آڄام هوندو آهي. سامان وري ڪهڙو هوندو بس ڪوڙي ۾ سمن بند ڪيل هوندو. انهيءَ سامان ۾ گهڻو ڪري ڪپڙو به ٿئي، هر ڪپڙي جي رنگ جي وري پنهنجي الڳ معنيٰ هوندي آهي. انهيءَ علامتي ٻوليءَ موجب اچي ڪپڙي تي ٽڪو ڪيل هوندو ته ان جي معنيٰ ٿيندي ٽڪو ٿي پيو اٿئي، عيبيجي پيو آهن. ڪپڙي ۾ جيتريون ڳنڍيون آيل هونديون، معنيٰ ملڻ واري ڏينهن لاءِ ايترا ڏينهن انتظار جو اشارو ٿيل هوندو. ڳاڙهي حلواڻ وارو ڪپڙو سلامن ۾ آيو ته ان کي ميار سمجهيو. سنڌ جي ڳوٺاڻي ڪلچر موجب اها واٽي جي ڳاڙهي بنديءَ سان تشبيهه ڏنل آهي. مطلب ته تون ڊڄڻو واٽيو آهين. جيڪڏهن ڪپڙي جو اچو ٽڪر سلامن ۾ آيو ته اها به سنگتيءَ کي ڌمڪي ڏنل آهي ته تون پنهنجو پاڻ کي اچو ٿو سمجهين. جيڪڏهن سلامن ۾ اچي ڪپڙي جا ست وال پهتا ته معنيٰ يار آسرو لاهي سلام ۾ ڪفن ڏياري موڪليو آهي. اهڙي پيغام رسائيءَ ۾ ڪنڊ، مصري ڀڳڙا، ڪوٺل ٿور، ٽڪي وارو سڪو چوڙيون، مٿيو ٽٽي، ڀڳل ٽٽي، سُٽ، گچو سُٽ، مُنڌل سُٽ، ڳاڙهو ٿوٽو جهنڊ جي ثابت ٿئي، جهنڊ جي ٽڪيءَ جا چار ٽڪر، گڏيل رنگن وارو سڳو به استعمال ٿيندا آهن. اهڙي وکر مان هر هڪ جي پنهنجي معنيٰ ۽ مطلب آهي.

عشقي ٻولي اڳوڻي ڪيوترن ذريعي موڪليل پيغام رسائيءَ کان به مختلف آهي. عشق تي سختي هڻڻ ڪري اها ٻولي نه لکت ۾ نه ئي وڌيڪ چٽي هوندي آهي. اهڙي پيغام رسائيءَ ۾ جيڪڏهن يار وٽان ميث جو ٽڪر سلامن واري هٿ ۾ آيو ته ان جي معنيٰ اها ڪڍي ويندي ته ايڏو ته جلد پهچ، جو ميث مٿي ۾ هڻجي ته به هتي اچي ڪڍ. اهڙيءَ ريت اچي ڪاڳر تي سج ۽ چنڊ جي تصوير جو مطلب اهو ٿيو ته يار جي انتظار ۾ سج لاهي چنڊ اُڀاريان ٿو. اهڙيءَ ريت سڳي کي ڏنل ڳنڍين سان ملڻ جا ڏينهن طئه ڪيل هوندا آهن. جيڪڏهن ٻئي ڳنڍيون ڏنل هونديون ته ان جي معنيٰ ٿيندي ”منهنجون توسان ٻئي ڳنڍيون آهين“. سلامن ۾ ٻيهر جا چيچڪا آيل هوندا ته ان جو مطلب ٿيندو ته آئون جيڪو چئي چڪو آهيان، انهيءَ ڳالهه تي قائم آهيان.

ڪيري جو رهواسي رمضان جو ٿيڻ جو اهڙي مخصوص عشقيه ٻوليءَ جي وڏي ڄاڻ رکي ٿو. هو هيرڻ جي ٻچ وصول ٿيڻ جو مطلب ٻڌائي ٿو ته ”منهنجي زندگي ته رڻ آهي. پر تون ملندين ته رس ٿيندو.“ اهڙيءَ ريت ڀڳل دل لاءِ ڀڳل چوڙو ۽ عيب ظاهر ڪرڻ لاءِ عيب دار گڏو موڪلبو آهي. جيڪڏهن معاملو وڌيڪ منجهي وڃي ته صورت حال ٻڌائڻ لاءِ منجهيل مٿ موڪلبو آهي. ساڳيءَ طرح ڦٽڪيءَ کي سلامن ۾ موڪلي يار کي خبردار ڪبو آهي ته ڪئين ماڻهو پاڻ کي ڦٽائڻ جي پويان آهن. خيال ڪجانءِ. جڏهن ته سلامن ۾ ڪا تاز واري ٿنڊ پهتي ته ان کي ٽيليگرام سمجهي ان مهل نڪرڻو هوندو آهي. اهڙيءَ ريت ڪچو مٿ سلامن ۾ پهتو ته ان جو مطلب اهو ورتو ويندو آهي ته پنهنجي ياري ڪچي سڳي وانگر آهي. ان کي سنڀالي هلبو ته هلي سگهيو جيڪڏهن يار ارڏائي ڪئي ته سلامن ۾ جو ملندو ته ان جو مطلب اهو نڪرندو ته توکي چوڻ وارو ڪوبه نه آهي. جو ائين پيو ڪرين! سلامن ۾ دائي نڪتل ڦوٽا ڏوراپو هجن ٿا. معنيٰ ”تون صفا پاڻيءَ وارو ڦوٽو نڪتين.“ ساڳيءَ طرح سلامن ۾ مڱ آيا ته به اهو ڏوراپو آهي ته توکي وات ۾ مڱ هئا، جو پريٽ پيو نياپا موڪلين. سلامن واريون هڙون ڀرت ڀريل ريشمي ڪپڙي جي رومال ۾ موڪلڻ جو رواج هوندو آهي. سلامن ۾ مليل تحفو عاشق پنهنجي ساهه وانگر سانڍي رکندا آهن. پر جيڪڏهن ڪا ان ۾ ويهه اوڻيهه ٿي ته ”رومان ۾ ويڙهيل سلامن جا قاتل.“

اهڙي معاشري ۾ جتي پسند واريون شاديون نه ٿينديون آهن، انهيءَ معاشري جون ڪئين چرچائي زالون ٻڌائين ٿيون، ته ”مڙس اٿاري ته لڱ ٻريو وڃن، پر يار اٿاري ته انگ انگ ٿريو پوي“

اهڙي ڳجهه ڳوهه ۾ ٿيندڙ عشق واري ڪلچر واري جُوءِ ۾ عورتون ڪهاڙيءَ جي ڌار تي نه رڳو پنهنجي يار کي ڏنل واعدي تي پهچيو وڃن، پر يار لاءِ چُوريءَ جو وٽو ۽ کير جو گڏون به ڪٽي پهچن. سنڌ ۾ اهڙن جوڙن کي ملائڻ وارين عورتن توڙي مردن کي سنڌيءَ جي لوڪ لغت ۾ ”پڙوي“ جو نالو ڏنل آهي، جنهن کي عام طور خراب نظرن سان ڏٺو ويندو آهي. اهڙي تڙ لفظ جو اڃا تائين ڪو ڊپلوميٽڪ لفظ متبادل طور مروج نه ٿيو آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ لفظ تي سنڌ ۾ ڪئين نئوليون ٺهيل آهن، پر اهو ٻهاڪو به عام آهي ته ”پڙوي کي ماني ڳاڙهي ٻوڙ سان ملندي“

سنڌ ۾ انهيءَ علم جي ڄاڻ وارو ڏاهو ۽ وڏي عقل وارو سمجهيو وڃي ٿو. سنڌي لوڪ ادب ۾ اهڙيون ڪئين ڪهاڻيون آهن، جن ۾ ڏنل ڳجهارتن کي ڀيڻ وارن سان بادشاهن پنهنجين ڌيئرن جي شادي ڪرائي. سنڌ جي مشهور لوڪ قصي مومل رائي جي قصي موجب رائي منڌري پڻ مومل کي اهڙين ڳجهارتن ڀيڻ کان پوءِ حاصل ڪيو هو.

True Beggar

علي دوست عاجز

تنهن سال وڏي وس ٿي هجي. ڪاڇي کان وٺي ڪارونجهر تائين سائونڊ جي ڪڪرن پنهنجا پائڻ پاتڻ تي چنڊي ساگر ڏانهن سڏ ٿي پوءِ ٿي ڪئي. اهي جولاءِ 1994ع جا ڏينهن هئا. آءٌ ذوالفقار ارياب سان وسندي مينهن ۾ ڀڳڙي جون پتون، ڇهوجا مور ڏيپلي جون بازارون ڏسندو مٺيءَ وڃي نڪتس.

مٺي هونئن پلي ڪنهن جي به هجي، پلي ته ڪڏهن مٺي پاڳي ۽ پڳت موهن جي نالي سان سڃاڻجندي هجي، پر اڄ اسان وٽ ان جي سڃاڻ سائينداد سانڍ ۽

صادق فقير جي حوالي سان آهي. صادق سدائين مون کي ڪبير جي دوهي وانگر ڏڪندڙ ۽ ڏڙڪندڙ پيو محسوس ٿيندو آهي. سريلو سرمئي شام جهڙو رنگ، هلڪو

قد، ننڍڙيون مڇون، وڻندڙ پيريل چهرو آواز ۾ ميناج ۽ تاثير. آسانيءَ سان دل ۾ لهي ويندڙ ڪنهن نمائي نهار وانگر. جنهن کي ٻڌي اياز چيو هو ته: ”منهنجي شاعريءَ کي اڌ صديءَ کان جنهن آواز جي تلاش هئي، اهو صادق جي ڀرو ۾ ملي ويو آهي.“

صادق فقير، 20/03/1964 تي، فقير فيض محمد جي گهر ڏيپلي ۾ جنم ورتو. سندس والد صاحب پيڏار هيو. هنن جي خاندان مان راڳ سان واسطو صرف، هن جي مامي حسين فقير جو هيو. جنهن کيس راڳ به سيکاريو. صادق ٻڌايو ته، ”ڪاليج ۾ پڙهندا هئاسين. ڪنهن فنڪشن جي تياري پئي ٿي. سائين پرشوتم سڏي چيو ته، راڳ ٻڌاءِ. ”سائين، آءٌ ته ڳايان ئي ڪونه.“ چيائين، ”فقيرن جا ٻار روئندا، تڏهن به مٿس سان، سو راڳ به ٻڌاءِ ۽ مهيني کان پوءِ ٿيندڙ اسٽيج ڊرامي لاءِ ڪلامن جي تياري به ڪر.“ پوءِ گيت ڳاير، جنهن جي ڪيسٽ به تيار ٿي ۽ خاص طور ٿر ۾ ڏاڍي پسند ڪئي ويئي. ائين فنڪارن جي لسٽ ۾ اچي ويس. ان کان پوءِ 86ع ۾ سنڌ جي سيني فنڪارن سان آرٽس ڪائونسل وارن شام ملهائي، جنهن جو خاص مهمان عبدالله جي ميمڻ هجي ۽ صدارت ريڊيو حيدرآباد جي ڊائريڪٽر عنايت بلوچ جي هجي. مون به ائٽم ڳايا. تقريب ۾ عنايت صاحب چيو ته، ”تنهنجو ڳائڻ اسان سڀني کي ڏاڍو وڻيو. تنهنجي آڊيشن به ٿي وئي. اڄ کان تون ائپروڊ آهين. ڀلي سڀاڻي ئي اچي پروگرام رڪارڊ ڪراءِ.“ صبح جو ويڃي رڪارڊنگ ڪرايم. اتي عبدالله جي ميمڻ وري آرٽ ڪائونسل ۾ کيس ملازمت ڏيڻ جو اعلان ڪيو پر اها هن نه ڪئي. ايمري ڪيائين ۽ ٽيچر ٿيو.

چوندا آهن ته ادب ۾ جاءِ ٺاهڻ ۽ مڃتا ماڻڻ جو عمل ڍرو هوندو آهي. پر آواز جي دنيا ان ڏس ۾ جادوءِ جي دنيا آهي. البتہ ائين موسيقيءَ جي دنيا ۾ به ٿئي ٿو ته ڪوڙ سارا فن جا بادشاهه ويٺا هوندا، پر پئسو شهرت ۽ مقبوليت وري ٻين جي پويان لڳل هوندا. ان سڀ ڪجهه جي باوجود صادق جي بقول ”محبت ۽ مان فنڪار کي جيترو سنڌ ۾ ٿو ملي، پئي هنڌ شايد ملندو هجي.“ ڏسجي ٿو ته اسان وٽ شاعر اديب کان آرٽسٽ کي عام ماڻهو وڌيڪ ٿو چاهي. بخاري صاحب (استاد بخاري) ٻڌايو ته هڪ هنڌ دعوت هجي، ڪو اسڪول وغيره هيو جنهن ۾ مهمانن جي رهاڻش هجي. قمر سومرو به آيو. قمر دوست هو پائيندو به هو. پيو ڪو ڪمرو شايد خالي نه هيو جو هن کي ويهارين ها. ڪنهن پڇيو ته ان ڪمري ۾ ڪير آ؟ چئي، ڪو شاعر آ، استاد بخاري ته هڪ چيو اهو وري ڪير آ. هن کي ويهاريو. استاد چيو مون اهي لفظ پاڻ ٻڌا. تنهن تي قمر يڪدم چيو ته اهو ڇا ٿا چئو؟ مون کي استاد واري ڪمري ڏانهن وٺي هلو.

آرٽ کي ورتو فقط ماحول جو ڪم ڏيندو آهي. يعني اک کلي ته راڳ ٻڌائين، باقي ڪٿائي سڀ کي پنهنجو ڀاڳ ۽ پير ڇڏائين. ڇو ته ’راڳ ڪرڻ سان آهي‘ جو وهندو سو لهندو. صادق به پنهنجي محنت جو کٽيو ٿو کائي. سندس آواز سان ماڻهن جي آشنائي نوي کان پوءِ ٿي، جيڪا وٺي وڌندي، تان ته اهو آواز دلين جو

آواز بنجي ويو. هن جو پهريون رڪارڊ ڪيل گيت، ”سانوڻ ڪيئن اڪيلو آئين،
 ساڄن کي به ته آڻ“ هيو پر سندس سڃاڻپ اياز گل جي هيءَ وائي بڻجي:
 توکان ٿيندي ڏار ڪلندي ڪلندي يار لڙڪ لڙي پيا لار ڪري
 ان کان علاوه:

’سڪي پيا ڪي ملين ته چئجانءِ، چاندني تو سواءِ نه ٿيندي‘

’ڏک جي نه پڄاڻي آ، هر شخص ڪهاڻي آ‘

’دل کي ڏوڏيندڙ هيءَ گهڙي آهي، شام لڙي آهي‘

’توليءَ مان ئي تاريو ٿا، پتر جي ڌاريو ٿا‘

’الهي چواو هان جون اڪيون ياد آيون‘.

وغيره ٻڻ گهڻو مشهور ٿيا.

سندس ڳايل مارواڙي گيت ترين ۾ ڏاڍا مقبول ٿيا، جيڪي لوڪ گيتن
 وانگر ها. انهن جي ڪمپوزيشن ۽ شاعري استاد حسين بخش فقير جي هئي. اهي هن
 لوڪ ورثا وارن جي ميلي ۾ ڳايا، جنهن ۾ بهتر ملڪن جي نمائنده فنڪارن جي
 شرڪت هئي. سڀني کي چيل هو ته پنهنجي علائقائي ڀرپس ۾ اچن ۽ پنهنجي ٻوليءَ
 ۾ ڳائين. جنهن ۾ صادق کي فرست پرائيز مليو. اهي گيت هئا:
 - رومال مارورنگيو جيساڻي بازار ۾ (منهنجو رومال جيسلمير جي بازار مان رنگجي آيو).
 جيسلمير ۾ تال جي ڌرتي ٿي ليڪجي. اتان رنگجي آيو ته ٻيو ڇا گهرجي. اهو گيت
 پوءِ جيجي زرينه به ڳاتو.

- پاييل موري باجي، رمر جهر رمر جهر...

- جو گيتڙو ٿئي، تن جو ٿيس، پرديسي پيا! (پرديسي ڀرين، جوگي بڻجي تنهنجي
 ڳولا ڪنديس).

ان کي اڃا تائين جامرپسند ڪيو وڃي ٿو. پاپولر ته سڀ آهن، پر هن ٻڌايو ته کيس هي
 گيت وڌيڪ وڻندو آهي:

- ٿئين توبسو پرديس، ٿاري ناري ابي جهولا کائي. (تو ته وڃي پرديس وسايو تنهنجي
 ناري لڪن ۾ پئي لوساڻجي).

اهو نصيب الاءِ ڪنهن جو هوندو آهي. ڪنهن شاعر جو گيت جو لائچي
 فنڪار جو جو اهي سٽون سدا حيات بنجي وينديون آهن ۽ راڳي توڙي شاعر جي

سڃاڻپ بڻجي وينديون آهن. سون ڪلامن مان هڪ به گيت بلڪه هڪ به سٽون سموري زندگيءَ جي محنت، ذات ۽ فن جو تعارف هڪ سٽ ۾. اها ٻي ڳالهه آهي ته ان ۾ ٻوليءَ ۽ شاعريءَ جي قدرت به شامل هوندي آهي. استاد صادق علي مرحوم هڪ دفعي چيو ته: ”ابا مون سڄي عمر ڪيئي ڪلام پنهنجي ڪمپوزيشن ۾ ڳايا، پر منهنجي مشهوري وري ٿي: ”تنهنجي هجر فراق ۾ ماهه لقا، نه ڪي دم ٿو وڃي نه ڪو غم ٿو وڃي.“ جي حوالي سان، جنهن جي ڌن به غلام علي جي ڳاتل هئي“

صادق هونئن ته ڪوڙ سارن شاعرن جو ڪلام ڳاتو آهي، پر هن من موھڻي راڳيءَ جي حصي ۾ جيڪي شاعر آيا آهن يا اينتي چڙهي ويا آهن، سي اياز صاحب (شيخ اياز)، اياز گل ۽ سائينداد ساند آهن.

سو تڏهن سائينداد ساند ۽ صادق سان مليس ته لڳو ڇڻ ته پنهنجي مٽيءَ سان مليو هجان. ڪا اوڀرائپ ڪونه پڳل واريءَ تي ويهي صادق کي ٻڌوسين. سڄي به ڇڻ مور پئي ٽهڪيا. مور جو ٽهڪڻ، هونئن ته ڪجهه ڪونهي، ڇو ته پنهنجي آواز کان وڌيڪ خوبصورت ته مور پاڻ هوندو آهي، پر جڏهن هو ڳاتي ٿو تڏهن خوشي ۽ خوشحاليءَ جو اهڃاڻ ٻڌجي ٿو وڃي ۽ هڪ ڪائنات اڳيان اڀري ٿي اچي، جنهن ۾ پتون آهن، بادل آهن، ڊيلون، ٿور، ڪوئيٽ آهن، هڪڙو ڪارونجهر، هڪڙو درد آهي ۽ دردمند دليون آهن. جيترو درد ايترو ماڻهو منو، ماڻهو منا ته ٿين ٿي ٿا، پر آواز جو ميناڄ به ڇا ٿا ڀانتيو؟ وري اهو راڳ آلاپي؟ ذوالفقار راشدي صاحب هڪ هنڌ لکيو آهي ته: ”راڳ رب جي ٻولي آهي ۽ سڀني ٻانهن کي ڏاڏي مٺي ٿي لڳي.“ جڏهن ڪوئي رب جي ٻولي سُر سان آلاپي، تڏهن سِر ۽ ساهه جي قيمت ڇا ٿي وڃي رهي!

سو سِر ۾ پائي، جي تند برابر توريان،

ته به اٿل اوڏانهن ٿئي، جيڏانهن پيچل ٻرائي.

اڻ اٿي ٿر جي مورن جي دانهن ۾ ڪڏهن آڳماڻي، ڪڏهن نه به آڳماڻي، پر صادق ۽ شفيع فقير سدائين اکين کي آڳمايو ڇڏين.

ايڏا چوين ڏينهڙا، ڪٿي هئين تون،

ڪيڏيون ڏنئي مون، اوجاڳي جون راتريون!

هڪ آرٽسٽ، جو هميشه چاهيندو آهي ته هو ماڻهن جون دليون وندرائي، سو جڏهن تخليقي شاهڪار جي پيشڪش تي ٻين کي روئاري وجهندو آهي، تڏهن پيو ٺرندو آهي، ڇو ته روئڻ ئي ڏک کي مٽائي ٿو ۽ رب جي ويجهو ٿو رکي. دنيا ۾ خوش به اهو ٿو رهي، جنهن کي روئڻ ٿو اچي، جيڪو کلي اُٿي ويو تنهن جو ڏک اوتري جو اوترو رهجيو وڃي، تنهن ڄڻ ڏک کي ڇيڙيو ٿي ڪونه.

سائين حاجي محمد دل چوندو آهي ته، ”ماڻهو آهي ئي تيستائين، جيستائين ان کي روئڻ به اچي ٿو ۽ ڪنهن لاءِ سڪي به ٿو!“. هونئن به راڳ جو ڪم روئڻ آ، نچائڻ ردم جو ڪم آ.

سو صادق سدائين اُڪنڊيو سدائين خوش. وڏا وڏا ٽهڪ، لطيفا، ڀلا ڀلا گفتا، مزيدار واقعا. چوندو: ”سنڌي ماڻهن کي الانجي ڇا ٿي ويو آهي، جو هاڻ علي دوست جي شاعريءَ جي فرمائش ٿا ڪن.“

هر پيري گفتي جو چيهه وڃي ٿيندو پياري شوائيءَ تي۔ ۽ هي ويچارو ٽهڪ ڏئي پيو هر ڌڪ ٽاريندو.

پياري جو ڪتاب پئي ڇپيو ته ان لاءِ لکيائين: ”شاعريءَ جي ڪيترن ۾ هن وقت ڪيئي وڏا نالا آهن، جن مان هڪ ننڍڙو نالو پياري شوائي جو به آهي.“
پيارو شوائي: ”يار سارنگا ڏاڍو معياري پيو نڪري.“

خليل ڪنڀار: ”ان کان وڌيڪ معيار جو ثبوت ٻيو ڪهڙو هوندو ته هڪ به شماري ۾ تنهنجو شعر ڪونهي.“

دلبريون ۽ دل گهرايون هجن ته اکين جو ٿانءُ ڪٿي ٿو ڀرجي سگهي. صادق جڏهن 2002ع ۾ ڄامشوري فزيڪل ٽريننگ تي آيو تڏهن اسحاق لاءِ ته مزو ٿي پيو. ڪچهريون، پروگرام هر چنڊ جي چوڏهينءَ تي علامه آءِ آءِ قاضي جي مزار تي حاضري ۽ محفل. امداد حسيني، عبدالقادر جوڻيجو شوڪت شورو طارق عالم ۽ ٻيا ڪوڙ سارا دوست به گڏ گڏ. سنڌي ادبي سنگت پاران سنڌالاجي ۾ صادق سان ملهائيل رهاڻ ۾ صادق کي اسٽيج تي سڏڻ وقت اسحاق، ويٺل دوستن کي اپيل ڪئي ته جيئن انڊيا ۾ فيض احمد فيض سان ملهائيل هڪ شام ۾ ميزبان ماڻهن کي اپيل ڪئي هئي ته اڄ فيض کي ايترو پيار ڏيو جو هو هميشه لاءِ هتي ئي ترسي پئي، ائين ئي اوهان به اڄ صادق لاءِ ايتريون تازيون وڃايو جو هو هميشه لاءِ ڄامشوري ۾ ئي رهي پوي۔ ۽ ويٺل ماڻهن به صادق لاءِ ايتري ئي پيار جو اظهار ڪيو هو پر صادق ٿر کي ڇڏي پئي هنڌ ڪٿي ٿو رهي، پوءِ اهو ڄامشورو ئي ڇو نه هجي. پاڻ ته ٺهيو پر سندس ٻارن جي به ڪا هن سان ايڏي دل آهي جو هڪڙي رات لاءِ به ٻاهر هوندو ته هڪ هڪ ٻار به ٿي به ٿي پيرا فونون ڪري، پڇندو ته ”ابا ڪڏهن آئي؟“

صادق هونئن سڀ ڪنهن جو نالو عزت سان وٺندو ۽ عزت ڏيندو. پر موسيقيءَ جي حوالي سان جنهن گهرائي تي ساهه ڏيندو آهي، سو آهي استاد سلامت علي خان جو جنهن جو واسطو شام چوراسي گهرائي سان آهي. هن پنهنجي هڪ ننڍڙي جو نالو به نزاکت علي رکيو آهي. هتان لاهور ويو استاد سلامت عليءَ کي ڏسڻ. اسپتال ۾ هو، پڇيائينس، ڪٿان آيو آهين! هن ٻڌايو ميرپورخاص مان. استاد

روئي پريو. استاد سلامت علي خان لاء ڪجهه معتبر ماڻهن جي راءِ آهي ته هو هن دور جو تانسين هو. ڪجهه ماڻهن جي راءِ آهي ته ايڏو رياض، تانسين به نه ڪيو هوندو. جيترو استاد سلامت ڪندو هو. ٻارهن کان چوڏهن ڪلاڪ رياض ڪرڻ کانپوءِ به چوندو ”اڄ رياض گهٽ ڪيو اٿم.“ کيس لتا منگيشڪر ٻڌو ته ڪيترا ڏينهن رڪارڊنگ نه پئي ڪرائي، چئي، ايترو سنو ڳاڻڻ ٻڌو اٿم جو چاهيان ٿي ته ڪجهه ڏينهن اڃا ان اثر ۾ رهان!

صادق وٽ استاد سلامت جو فرزند شرافت علي خان گهڻو ايندو آهي. صادق چوي ٿو ته ”اها منهنجي خوش نصيبي آهي جو استاد کي ڏٺم. ڳاڻڻ جو ڪم لکين ماڻهو ٿا ڪن. پر استاد جو ڪم لکن ۾ لکن جو آ، ايڏو ڪم ڪير به نٿو ڪري سگهي. هو جيڏو وڏو ماڻهو هو سادو به وري ايڏو ئي هو اهي ڳاڻن ته ماڻهو چريا ٿي وڃن، پر ڳڻڻ ۾ هزار به نه ايندن.“

هن کي اياز صاحب لاءِ به ايڏي ئي عقيدت ۽ پيار آهي. ان کي به هتان ڪراچي ڏسڻ ويو. عطيه دائود صاحب وارن اياز سان پروگرام پئي ڪرايو. هن کي دعوت ڏنائون ”اياز سان پروگرام آ، پئسا گهڻا وٺندين!“ هن چيو ته: ”اياز سان پروگرام آ ته پوءِ هڪ روپيو به نه وٺندس، پر هڪ شرط آ؟“

”ڪهڙو؟“ عطيه پڇيو.

”ان جي سامهون ڳاڻرائيندو؟“

”ٺيڪ آ؟“ عطيه چيو.

پوءِ جيستائين هن جو وارو اچي ٿي اچي، اياز صاحب طبعيت ٺيڪ نه هئڻ ڪري اُٿي ويو. هن احتجاج ڪيو ”توهان جي مون سان ڪهڙي ٻولي هئي؟“ هنن اياز کي ٻڌايو ته، هڪڙو مٿي ٿريو فنڪار هيئن ٿو چوي. اياز صاحب چيو صبح جو فلپت تي اچو. پوءِ اتي هن اڪيلي محفل ڪئي. ساڻس ڪچهري به ڪيائين. زرينه چيو اڄ اياز ڏاڍو خوش آهي. ان پروگرام ۾ هن اياز سان تيرهن پيرا هٿ ملايو. اياز سان هڪ آخري تقريب ۾ هن انهن ماڻهن کي اياز جي پيرن ۾ ويٺل ۽ سندس هٿن تان چُميون وٺندي به ڏٺو. جيڪي اياز کي پُر پُٺ گهٽ وٽ چوندا هئا.

گهات گهات جو پاڻي، پيئڻ، واٽ واٽ جي وڻ جي چاتو لات سان به ٻانهن ٻڌڻ جي واٽ، ڀانت ڀانت جا ماڻهو ۽ گفتا، ٻڌايائين ته، سرويچ سجاولي صاحب هڪ ڀيري چيو ”سنڌ ۾ شاعر آهن ٿي، تن کي تون وري ڳائين ڪونه.“

”سائين ڪهڙا؟“ هن پڇيو.

چئي، ”هڪڙو آ شاهه لطيف، ٻيو حاجي احمد ملاح ۽ ٽيون آءُ!“

صادق وٽ Sense of humor به ڏاڍو سٺو آ. هڪ دوست سدائين پيو چوندو هوس، ”صادق، اچين ته مٺيءَ مان به ٿي لوڀون ته وٺيو اچجانءِ، هتي ملن

نٿيون!“ هڪ ڏينهن ان ٻڌايس ته مٺيءَ پيا اچون. هن چيس، ”اچين ٿو ته، ٻه ٽي ٽيليويزنون ته وٺيون اچجان، هتي ملن نٿيون!“

ڪن دوستن سنڌ صوفي فورم يا تنظيم ٺاهي. صادق کي ڳاڻڻ جي دعوت هجي. هن ڳاڻڻ کان اڳ هر چيو ”سٺي ڳالهه آ، باقي اڄڪلهه سنڌ ۾ صوفي ته رڳو پير ٿي وڃي رهيا آهن.“

اڪثر صوفي فنڪارن وانگر شفيق ۽ صادق به پاڻ کي فقير سڏائن. فقير سڏائڻ واري ڳالهه تان سردار شاهه هڪ ڏينهن لطيفو ٻڌايو: ”خبر ٿق صادق کي آمريڪا جي ويزا ڇو نه ملي؟“

”خير ناهي، ڇو نه ملي؟“

”هن کان پڇئون ته نالو ڇا ٿئي، هن چيو ته صادق فقير.“

”صادق فقير ڇا!“ سفير مٺيءَ پڇيو.

”True Beggar“ ٽرانسليٽر ترجمو ڪري مطلب سمجهاڻي جي ڪوشش ڪئي. تنهن تي سفير مٺيءَ چيو ته ”نونو بيگزر آرنات الودان آمريڪا!“

صادق ۽ شفيق واري فقيري به مون کي لڳندي نوابي وانگر ٿي آهي. طبيعت جي نوابي، آواز جي، ڪلا جي نوابي، ’ڪلا خود به هوندي آ قدرت‘ هنن جي اڳڻ تي جڏهن ڪلا نوابن وانگر پير ڪڍندي آهي، تڏهن استاد بخاريءَ جون هي ستون ياد اينديون آهن:

غريب پنهنجي گيرب ۾ ائين ڏيري هلي ٿي پئي،

جيئن ڏيري تي هلندو آ نواب آهستي آهستي.

’فقيرن جي گهر فقر جو ڪال ڪهڙو‘ کيسا خالي ته به نواب، پيرل ته به نواب. استاد شفيق سر وکيريندو ته لڳندو جن سانوڻيءَ ۾ ڪارونجهر جي پور پور مان ناسي ندي وهي هلي آ ۽ صادق وري آهي ڪجلاستر. جنهن ۾ ٿرڙ ۽ ٿرڙڳڻ لاءِ شام ٿيندي ٿي ستارا پيا ستون ڪائيندا آهن.

صادق کي راڳ ته وڻي ٿي ٿو، پر راڳ جا عاشق به وڻن ٿا. ڇو ته راڳ به نماز وانگر بُراين جي ڍال آهي. سندس تمنا آهي ته هو وڌيڪ سٺو ڳائي سگهي، ڇو جو هو سمجهي ٿو ته ”هي واحد ڪم آ، جيڪو ماڻهوءَ جي هن کي ميرو ٿيل ٺٽو ڏئي.“

صادق فقير جي نالي جي انگريزي ۾ ٽرانسليٽ ڀلي ڇا به هجي، پر سچ ته هي مون کي True beggar ٿي لڳندو آهي، جنهن جي سچائيءَ جو ثبوت فقط رب جي اها دين، اها الاهي ذات آهي، جنهن کي موسيقي ٿو چئجي — ”جا پاڪ زوحن جي ميراث آهي ۽ ڌرتيءَ تي سڀ کي هڪ ڪري وڻيل ٻولي آهي.“

ومي سدارنگاڻي

- وميءَ جي شاعري پڙهندي، جيڪو پهريون احساس پڙهندڙ جي اندر ۾ ساھ ڪڍڻ لڳندو. سو اهو آهي ته ”هن شاعريءَ جو اصل جوهر يا حسن ان جي معصوميت آهي.“ هتي معصوميت ’پاراڻي‘ معنيٰ ۾ ڪتب آندل نه آهي، نه ئي اها ڳالهه ان ڪري ڪئي وئي آهي جو هن جي اڪثر نظمن ۾ هڪ پارڙي، پنهنجو نازڪ فراق لهرن جيئن لهرائيندي نظر ٿي اچي. (پارڙي ۽ هن جي همزاد آهي، جنهن سان هوءَ ڪٿي خود ڪلامي ڪندي ٿي ڏسجي، ته ڪٿي سندس ادائن ۾ پنهنجو ڀرتو لهن جي ڪوشش ٿي ڪري.) ٻارن سان هن جي لڳاءُ کي ڏسڻو هجي نه هن جي ٻارن لاءِ لکيل نظمن ۽ ڪهاڻين کي پڙهڻ گهرجي، جن ۾ هوءَ حسرتن ۽ سرخوشيءَ جي حيرتناڪ حدن کي ڏسي سگهجي ٿي. پر هتي، هن جي

جنهن تخليقي معصوميت جو ذڪر پئي ٿيو، سا هن جي اصليت (Originality) سان تعلق رکي ٿي، جنهن موضوع، ڪردارن جي چونڊ، لغت، طرزِ ادا ۽ بيان جي ڌس ۾ هن کي هڪ فطري نج پئو عطا ڪيو آهي. هن جا اڪثر نثري نظم زندگي، فطرت ۽ سماج تي هڪ عورت جي ٻاجهاري، محبت پري ۽ مهربان نگاهه وانگر پوندي نظر ايندا، جن کي پڙهي زندگي ۽ سماج جي حقارت آميز پهلوئن کان وڌيڪ زندگيءَ کي جيئڻ جي قابل بڻائيندڙ ڳالهين، منظرن ۽ واقعن جو تجربو ٿيندو. هن وٽ نفرت آميز ڳالهين لاءِ ايتري شديد نفرت نه آهي، جيتري محبت جي قابل شين، ڳالهين ۽ رشتن لاءِ محبت جو گهرو ۽ تڪو احساس ملندو. رشتا ته هن جو خاص موضوع آهن، جن ۾ هن نئين مننويت ۽ جمالياتي ڀس پيدا ڪيو آهي. وميءَ جي شاعري ۾ ٻاجهه ۽ معصوميت جي گڏيل فضا هن جي اندر جي دنيا جي دلڪش هجڻ جي اهڙي گواهي آهي، جنهن کان پوءِ ڪنهن به دليل جي گنجائش نٿي رهي.

- اسحاق

فراڪ جي ڦرل جهڙيون لهرون

منهنجي ڌيءَ جي فراڪ جي ڦرل جهڙيون

هي لهرون

ڊوڙنديون اچن ٿيون

منهنجيءَ گڏيءَ وانگر

پتڪڙين آڱرين سان

پنهنجي ساهيڙين جون آڱريون جهلي

ننڍن ننڍن پيرن سان رُڻ جُهڻ ڪنديون

هلنديون اچن ٿيون ٽيڳر سان...

منهنجي مٺيءَ وانگر هاڻ ئي ته هلڻ سڪيون آهن

مرڪنديون اچن ٿيون

ڪنهن رنجيتا جي غرور ۽ سُروڙ وانگر.

ساگر گُڙيا جي پيا جهڙو

ڌڪ تي چشمو اٽڪائي

پيڙين جي پال کي ايئن توهڻائي

جيئن اڳيان جهليل اخبار.

ٿيڏيءَ اک سان پنهنجين نياڻين تي نظر رکي رهيو آهي

کين پيار سان نهاري پيو

فخر ٿو محسوس ڪري پنهنجي ڌيئرن تي.

مان ڪناري ڪناري هلندي ٿي هلاڻ

پنهنجي ڌيءَ سان گڏ گڏ

ڪٿي ٿاڀو کائي ڪري نه پون

۽ هي هن موجي، پنهنجي مستيءَ ۾ پوريون

ڊڪنديون اچن ٿيون

مونکي پُهن ٿيون

وري ڊوڙ پائن ٿيون

پنهنجي پاپا جي جهوليءَ ۾ جهولن ٿيون..

ڇا پڙهي سگهين ٿو تون؟

ايئن ته منهنجي زندگي آهي کليل ڪتاب جهڙي
سڀ پڙهي سگهين ٿو تون.

ننڍڙيءَ نينگر جيئن امان سان ضد ڪرڻ
بابا جي منع ڪرڻ تي ڪريل ٻار وانگر رسڻ
پيءُ جي نئين جُتي پائڻ لاءِ ضد ڪرڻ
ديديءَ جي آڱر پڪڙي گڏ وٺي هلڻ لاءِ چوڻ
سڀ پڙهي سگهين ٿو تون
ايئن ته منهنجي زندگي آهي هڪ کليل ڪتاب جهڙي.

آرسيءَ ۾ پاڻ کي ٺهائڻ ۽ شرمائڻ
شاديءَ جي ڳالهه تي در پٺيان لڪي وڃڻ
ماءُ کان ڌار ٿيڻ تي ان کي چنبڙي پوڻ
تنهنجي گهر ايندي ايندي گهر وارن کي ٺهائڻ
سڀ پڙهي سگهين ٿو تون
ايئن ته منهنجي زندگي آهي هڪ کليل ڪتاب جهڙي.

تنهنجو هٿ جهلي، چنڊ ۾ پاڻ کي ڳولڻ
تنهنجي ڪلهي تي پنهنجي کاڌي رکي پنهنجو تلڪ سڃاڻڻ
وار سنواريندي ٿيڌيءَ نظر سان توکي ٿي لڪي ٽڪڻ
ننڊ ۾ نظر بچائي توکي ڪارو ٽڪو لڳائڻ
سڀ پڙهي سگهين ٿو تون
ايئن ته منهنجي زندگي آهي هڪ کليل ڪتاب جهڙي.

سڀني کان لڪي گڏيءَ لاءِ سوٽيتر مڙهڻ
گلابي فراڪ، ننڍڙا موزا، چانديءَ جو جهنگهڙو
اچڻ واري گڏيءَ لاءِ رانديڪا به آڻڻ
پاڻ سان ئي ڳالهائڻ، مڙڪڻ، لوري ڳائڻ
سڀ پڙهي سگهين ٿو تون
ايئن ته منهنجي زندگي آهي هڪ کليل ڪتاب جهڙي.

اهي خوشيون، اهوروڻ، اهي سڀنا
 ڪلي رڻ، اهو سڏڪل، مسڪرائڻ
 ڳالهه ڳالهه تي چهر تي چمڪ لهرائڻ
 ۽ ننڍي ننڍي ڳالهه تي اڇانڪ گم ٿيڻ
 سڀ پڙهي سگهين ٿو تون
 ايئن ته منهنجي زندگي آهي هڪ ڪليل ڪتاب جهڙي

ٻرو نه سمجهين ته هڪ ڳالهه چوان تو کي
 ڪي ورق لکيل آهن جادوءَ جي سياهيءَ سان
 جيڪي ڏسڻ ۾ اچن ٿا ڪورا ڪورا
 انهن کي پڙهڻ لاءِ اڪيون نه کپائجانءِ
 بس آهستيءَ سان منهنجين نظرن کي پڙهجانءِ
 اهو سڀ به پڙهي سگهين ٿو نه تون؟
 ايئن ته منهنجي زندگي آهي هڪ ڪليل ڪتاب جهڙي
 سڀ پڙهي سگهين ٿو تون!

بس، تون اچي ويحجانءِ!

ها اسين گڏجي چاندني اوڀينداسين
 برساتين ۾ مهڪنداسين
 خوشين ۾ جيئن داسين
 ۽ هوائن ۾ پسن داسين...

پر منهنجي چين جي واسطي
 قدرت کي نه بهلائجانءِ، نه ڦسلائجانءِ
 نه ئي ان سان جهيڙو ڪجانءِ.

ڪيڏي نه فراخ دل آهي
 ڪيڏي پياري
 هر قدم تي اسان سان گڏ
 ۽ تنهنجي من جي ته هر ڳالهه ڄاڻندي آهي نه؟
 تڏهن ته

اُس چونڊڻ ڏيندي آهي سيارن ۾
چانو مڙهڻ ڏيندي آهي گرمين ۾
تحفي ۾ ڏيندي آهي خوشبوءِ جا قطرا
۽ پنهنجي چاندي به مٺيون پري ڏئي ڇڏيندي آهي...

سونپي ڇڏيندي آهي مٽيءَ جي مهڪ
برسات جون بوندون به پروڻ ڏيندي آهي
وسائيندي آهي مهڪ اندر گلابي سحر
۽ سمتجنڊڙ شرمائيندڙ شام به ڏيندي آهي...

ڏس! تون منهنجي چپن جي واسطي
قدرت کي نه بهلائجان، نه ڦسلائجان
نه ئي ان سان جهيڙو ڪجان

تون مون لاءِ
بس ڪي خواب کڻي اچجان
جيڪي اسين گڏجي سڃاڻينداسين
به چار کڙ کپتا کڻي اچجان
جيڪي اسان جي اڱڻ کي جڳمڳائيندا...
اچا، ٻڌا.
ڪجهه به نه آڻجان
بس، تون اچي ويهجان!

سڄي ڏينهن جي مشقت کان پوءِ تنهنجي نرڙ تي
چمڪندڙ بوندون
منهنجي آنچل کي جهلملائينديون
تنهنجي خاموش چهري مان جهلڪندڙ جا معصوميت آهي
سا منهنجي روح کي ڇهي ويندي

تنهنجي لبن تي جا هلڪي مرڪ آهي
سا منهنجي ڳلن کي سُرخي ڏيندي

تنهنجين پلڪن تي جيڪي ترندڙ خواب آهن
سي منهنجن خوابن کي مهڪائيندا

تنهنجن وارن ۾ جيڪي کڙڪيتا اٽڪيل آهن
 سي منهنجي آڱرين جي پوڙن ۾ تڻمڻا ٿيندا
 ۽ تنهنجي اکين ۾ جيڪي شرير ڪنول آهن
 سي منهنجي چين جي ڪنارن کي بهڪائيندا..

پر ٻڌا

تون منهنجي چين واسطي
 قدرت کي بهلائين ۽ نه
 نه ان سان وڙهجان ۽ نه جهيڙو ڪجان ۽
 توکي منهنجي چين جو واسطو

تون ايندين ته سڄي ڪائنات مرڪندي لهي ايندي اسان جي اڱڻ ۾
 بس تون اچي ويهجان!

چنڊ جا ڳندو آهي سڄي رات

چنڊ جا ڳندو آهي سڄي رات
 جڏهن مان سمهندي آهيان
 منهنجيءَ سيرانديءَ کان ويٺو هوندو آهي
 ڪنهن پواڻي خواب کان ڏکي نه وڃان
 چوندي آهيانس ته ٿورو آرام ڪري وٺ
 پر هو ”شش“ چئي، چپ ڪرائي ڇڏيندو آهي
 چوندو آهي ته نشچنت ستي پئي هج
 ”مان اتي ئي آهيان.“
 صبح جڏهن گهران نڪرندي آهيان
 ته رستي جي پيءُ ڀر انتظار ڪندي گڏجندو آهي
 مان پڇندي آهيانس
 ”تون ٿڪجندو نه آهين ڇا؟“
 هاڻ ته سمهي رهيا
 هو هلڪو ڪلي چوندو آهي
 ”پيار ۾ ڀلا ڪهڙو ٿڪ“
 تون سٺي سٺي وڃ ۽ سٺي سٺي واپس اچ
 ۽ ٻڌا!

سج جي تپش کان گهٻرائڻ ۽ نه
مان به اتي ئي آهيان
تنهنجي آس پاس
ڏنڌو نظر ايندس، بس...

هي نشان

وميءَ کي ستن تالن ۾ بند ڪري ڇڏيم
اهو سوچي ته ڏاڍو تنگ ٿي ڪري
وري جڏهن لڳو ته سزا گناهه کان وڌيڪ ٿي وئي
ته کيس تهخاني کان ٻاهر ڪڍڻ لاءِ
چاپين جو چڱو ڪٽي ٿي اچان...

پر هيڏا تالا آهن
۽ چاپين تي نمبر به ڪونه آهن
ڪنهن ڌرت
صحيح تالي ۽ صحيح چاپيءَ جو ميل ڪرڻ ۾ ناڪام ٿين ٿا

مان تڪڙ ۾ هڪ کان پوءِ ٻيو تالو ٽوڙيندي ٿي ويڃان
ست ئي تالا ٽٽي پون ٿا..
پر ومي نٿي ملي..

ملن ٿا ته چيرن ۾ جذب ٿيل سندس ڳوڙها
من جي ديوارن سان ٽڪرائڻ جي ڪري
پيلو ٿيل سندس گلابي رنگ
دماغ جي شيخن کي ٽوڙي پڇي نڪرڻ جي
عورت ٿي ڪري هوءَ راشن جي قطار ۾ به بيهي ٿي
عورت ٿي ڪري هوءَ باس جي نظرن کي به سهندي ٿي رهي
عورت ٿي ڪري هوءَ تغاري ڪٿي مزدوري به ڪري ٿي
عورت ٿي ڪري هوءَ ڪيئن ۾ هر به هلائي ٿي
عورت ٿي ڪري هوءَ گهر گهر باسڻ هلڻ به وڃي ٿي

عورت ٿي ڪري هوءَ پنهنجي ٻار جو سودو به ڪري ٿي
عورت ٿي ڪري هوءَ پنهنجو عورت پٽو به وڪڍي ٿي

عورت ٿي ڪري هيءُ ڪري ٿي
عورت ٿي ڪري هو ڪري ٿي
عورت ٿي ڪري هيئن نٿي ڪري
عورت ٿي ڪري هونئن نٿي ڪري..

”عورت“ جي ڪي تيگريءَ مان نڪري ماڻهوءَ جي ڪي تيگريءَ ۾ اچڻ لاءِ
کيس ڇا ڪرڻو پوندو؟!

سواستين وڳي

سوامي ليلا شاهه جي گُٽيا طرف ويندڙ هيءُ رستو
مونکي صبح 7.15 جي آس پاس ڏاڍو وڻندو آهي...

پتيل پائي هٿ ۾ ڪپڙي جي ڳوٺري کڻي هيٺ بيٺو هوندو آهي..
پنهنجي اڳيان پٺيان گهمندڙ گهٽيءَ جي ڪتن کي
بسڪوئن ۽ ٿوسٽن جا ٽڪر وجهندو ويندو آهي..
مسٽر واسواڻي پنهنجي ڪار ۾ کير جو وڏو ڏولچو کڻي ايندو آهي
ريلوي ٽريڪ جي هن طرف رهندڙ ٻار ڊوڙندا ايندا آهن
واسواڻي صاحب جي ٽڪي ٺهار تي هڪ ٻئي کي ڏڪو ڏيڻ پدران
”سليقيدار“ ٻارن جيان ”لائين“ ۾ بيهندا آهن
۽ ڪتوريءَ ۾ کير پيئندا آهن..
شهر جي وڏي هٽل جو مالڪ ”شيتي باس“ پنهنجي
”ريبوڪ“ جي جوگنگ سوت ۾ ”نائڪ“ جو جوتو پائي
سهڪندو ڊوڙندو آهي..

سندس پٺيان ريلوي جو هڪ ڪلرڪ به آهي
اسڪول جو ريتائز ماسٽر به
بئي هڪ ٻئي جي پراڻي گئل چپل ڏانهن ڏسندا آهن
۽ سوچيندا آهن ته سڀاڻي کان ٻئي پاسي پنڌ ڪرڻ هلندا سين...

سوشل ورڪر جاگرتي مئمبر به ان ئي رستي تي ڏسڻ ۾ ايندي آهي
سندس ”هوندا ستي“ ڪاليج جي سامهون واري ڪنڊ تي ئي پارڪ
ڪيل هوندي آهي

گاڏي اتي پارڪ ڪري ليلا شاهه ڪٿيا تائين پنڌ ڪندي آهي.
۽ واپس اچي ڪار جي پٺئين سيٽ تي ”ڌڙم“ ڪري ڪرندي آهي...

وڏا ”چڪڙا“ هڪ ٻئي پٺيان ڪاليج جي دروازي بيهندا آهن
چوڪريون پنهنجا رواج ڪڙيون سنڀالينديون لهنديون آهن
هڪ چوڪري هيٺ لهي، ڊرائيور جي هٿ ۾ پنج روپيا رکي چوندي آهي
”سياتي عمران هاشميءَ وارو گانو هلائيندو،
نه ته اسان جو گروپ ٻئي آڻو ۾ ايندو.“
سندس اکين جي ناچ ۾ گم ڊرائيور ڪجهه ڪچي ٿي نٿو سگهي
چوڙيدار ۽ جينس ۾ سمايل چوڪريون ڪلنديون اڳيان وڌن ٿيون
انهن کي ڏسي، سامهون ٽين جي پٿري هيٺان رهندڙ عورت
پنهنجي ڦٽل ساڙهيءَ کي ٿورو ”اسٽائيل“ سان لهرائڻ جي ناڪام ڪوشش ڪري ٿي
سندس گهر ٻاهران بائيڪ تي ويٺل ڪاليجي چوڪرو
کيس ڏسي سڀني هڻي ٿو...

ان ئي مهيل ڪارٽ هٿان پيڊن آڏو رکڻ جي قطار به لنگهندي آهي
جهڙا پيلي وڏيءَ ڇهنڊ وارا وڏا ڪارا جهنگلي پڪي...
جن جي پٺيءَ تي نيريءَ اچي ڦراڪ ۽ ڪر شرت پاتل
ننڍڙا ننڍڙا اسڪولي ٻار ”بيلنس“ ٺاهڻ جي ڪوشش ۾ آهن
سندن بستن آڏو جي پنهني پاسي لٽڪي رهيا آهن
جيڪي سامهون ايندڙن لاءِ سگهڻ آهن ته ”مون کان پري پڄو...“
ڳاڙهي رين واري چوڪري سڀني کي ”ٿا ٿا“ پئي ڪري...
ان ئي وقت ”گانديدار“ کان ”پڄ“ ويندڙ ترين
آديپور اسٽيشن تي ايندي آهي
ته هن ترين مان لٽل مسافر ڪاليج جا شاگرد، هاسٽل جا چوڪرا به
ان ئي رستي تان لنگهندا آهن...
۽ ها

فري ٽريلڊ زون جي ڪمپنين ۽ فيڪٽرين ۾ ڪم ڪندڙ چوڪريون
جوان عورت ۽ عمر کاڌل عورتن کي ويهاري
ڪمپنيءَ جون بسون به ته هن ڪنڊ تي اچي بيهنديون آهن نه
زوريءَ وارو ڪڙو پاتل چوڪري پرس مان لپسٽڪ ڪڍي هڻندي آهي

۽ آئيني ۾ نظر ايندڙ مردانين اکين کي ڏسي
لپسٽڪ جو ”ڪوٽ“ وڌيڪ گهاٽو ڪندي آهي...

مون کي هيءَ رستو صبح جو 7.15 تي ڏاڍو وڻندو آهي...

7.15 ته شام جو به لڳندا آهن

پر تڏهن هيءَ رستو

ڪل، تهڪ، لپسٽڪ، عمران جي گاني

چوڻيدار جينس، بائيڪ، ريبوڪ، ناٽيڪ، اسڪول يونيفارم، بسڪٽ، ٽوسٽ
کان آجو هوندو آهي...

ڪي شيون هونديون آهن ساڳيون

پر ڦٽل سڄ وانگر سندن ڦٽل رنگ به نظر ايندو آهي

ڪمپنيءَ مان واپس آيل چوڪري بگڙيل لپسٽڪ هڪ پيرووري ٺيڪ ڪري ٿي

ٽين جي گهر ۾ رهندڙ عورت ٽين جا خالي دٻا ڏسندي رهي ٿي

صبح وارن ڪاليجي چوڪرن چوڪرين جي گوڙبداران

شهر جا بزرگ رستي کي شانت قدمن سان ٽٽڪي ڏين ٿا

گهٽين جا ڪتا ۽ جهوپڙين جا پار

صبح جو بسڪٽ ۽ کير ملڻ جي آس ۾

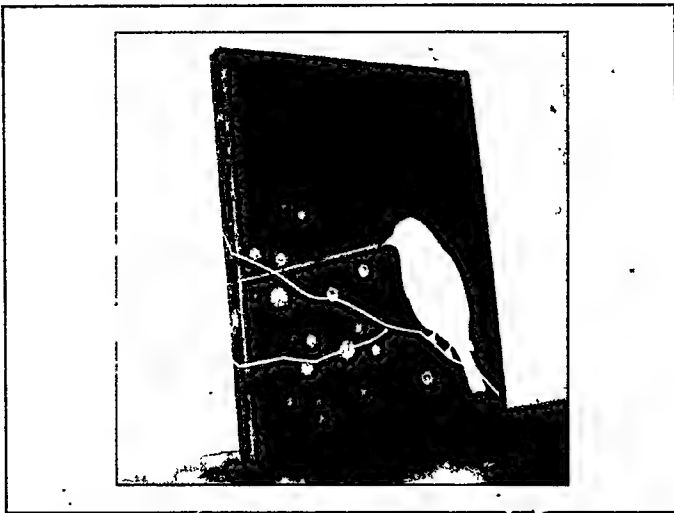
جند ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا...

مون کي هيءَ رستو صبح جو 7.15 تي ئي وڻندو آهي!

vsadarangani@hotmail.com

سنڌ ۾ تخليق ٿيل سنڌي ادب

28 - مارچ 2009ع تي ڀارت جي سڀ کان وڏي ادبي اداري سامتيه اڪيڊميءَ پاران گذريل سٺ سالن دوران سنڌ ۾ لکيل سنڌي ادب بابت هڪ اهم سيمينار تي گذريو جنهن ۾ سنڌ جي ڪن چوڻڊ ليکڪن متعلق تحقيقي، تخليقي، تاثيراتي ۽ تنقيدي نوعيت جا مضمون پڙهيا ويا. انهن مان ڪي چوڻڊ مضمون هن شماري ۾ شايع ڪجن ٿا. جڏهن ته ڪجهه مضمون ايندڙ شماري ۾ شامل ڪنداسين. (ادارو)

نسیم کرل ۽ هن جون ڪهاڻيون

هیرو شیوڪاڻي

آهي ٿنڊون هاڻ شايد وري موٽي ڪونه اينديون، ۽ اُن کي به عرصو ٿيو جڏهن هتي ڀارت ۾ سنڌيءَ جي نئين ٺهيءَ جي ادبي ذات کي ڏانڊو جو مڪڙ ڏيڻ لاءِ مکيه ادبي صنفن ناول، ڪهاڻي، شعر، غزل، ناٽڪ تي ورڪشاپ منعقد ڪندا هئاسين. هند - سنڌ مان انهن جا ماڊل ڳولهي، نوجوانن لاءِ انهن تي گفتگو ۽ ڪنهن حد تائين رهبريءَ ڪرڻ جا وس ڪبا هئا. مگر هاڻي نه ته اها نئين ٺهي ٿي هٿ اچي نه آهي منڊون ۽ مهلن آهن.

ورهائي ڪان اڳ ته اهو ادبي ورثو ساڳيو هو پر ورهائي ڪان پوءِ سرحد جي ٻنهي پار جو ورثو گڏيل ميسل آهي. هتي في الحال ڪهاڻيءَ جي صنف جي ٽي ڳالهه ڪجي ته اُتي هڪ آئيڊيل ورڪشاپ لاءِ اڄ مان جڏهن ٽيهه چاليهه سال پوءِ وري موٽي سنڌي ڪهاڻيءَ جي اهڙين پرفيڪٽ ماڊل ڪهاڻين ۾ قولهه وجهان ٿو ته نسيم کرل جون ڪهاڻيون، ڪهاڻي ڪلا جي هر پهلوءَ تي، اُن جي چُست دُرست گهاٽي، موضوع، نڀاءُ، ٻولي، يڪسان تاثر وغيره تي، مونکي اڄ به ذات، ڏانڊو جي نفيس اوزارن سان تراشيل، سنگ مرمر، زري گهٽ بي سقم، پرفيڪٽ ماڊل هئڻ جو شڪون ڏين ٿيون. مگر نسيم کرل جون ڪهاڻيون اهڙا هنڌي مڪمل ماڊل نه آهن، جن ۾ اُن وقت جي سنڌ جي روان دوان زندگيءَ، ڳوٺن، واهڻن ۽ ٻنين، شهرن ۽ مها نگرن جي ولولي خيز حياتي، سنڌ ڌرتيءَ جي تهذيبي تمدني سڳند، قُربت ۽ غربت، ظلمتون ۽ اُره زوراڻيون وغيره سڀ انساني جذبي ۽ احساس جي فنائتي چاههءَ سان، جن ۾ جيون جو سمورو ساهه پراڻ به ڌڙڪندو ملي ٿو، شرابور نظر اچن ٿيون.

ورهاڱي بعد سنڌ جي ڪهاڻيءَ جي نشوونما جو مختصر عڪس چٽجي ته انهي پرفيڪٽ ماڊل جي ڪڙيءَ تي پهتل فنارمانا لاءِ جمال ابڙي بيش قيمتي مرمرِي پٿر جو مجسمو (بست) ڪوري تيار ڪيو. پوءِ اُن جي خط ۽ خال کي جن هٿن سنواريو، انهن ۾ اول نسيم کرل سان گڏ آغا سليم غلام رباني، نجم عباسي، حفيظ شيخ ۽ خاص طور امر جليل اهم آهن. پوءِ ٻين آيل جديد پيڙهيءَ لاءِ ميدان ته تيار ٿيو هو پر ملڪ جي بدليل حالتن، پنهنجي نئين سوچ، افراتفري پري آزمودي ۽ احساس داريءَ سان واڳيل ڪهاڻي نويسن مشتاق شوري، مالڪ منير، علي بابا، شوڪت شوري، خير النساء جعفري انهيءَ مجسمي کي للڪاريندي، هڪڙيءَ ماڊرن پيئنگ جي مصداق سنڌي ڪهاڻيءَ جو نرالو خاڪو اڳيان رکيو. ان خاڪي ۾ ماڊل جا ڪيترا خدو خال ڏنا به، جديديت جي ڇيڙي ۽ ٻين اوزارن سان هُنن جي ڪهاڻي پنهنجي ماحول، فڪر ۽ فھر جي ٽڪراءَ سان ٻنھر ولولي خيز ٿي سامهون آئي. ۽ هاڻي تازو سنڌ جي سنڌي ڪهاڻي جنهن نئين نڪور شڪل ۾ سامهون اچي رهي آهي، انهن ۾ بلڪل نوجوان ٽھي اخلاق انصاري، انور ابڙو (خودڪشيءَ جو رومانس) ۽ تازه تر 2007ع ۾ شايع ٿيل ڪهاڻين جي مجموعي ”ڪولاج ٿيل شخص جو پورٽريٽ“ جي ڪهاڻي نويس جونالو به نسيم آهي. پورو نالو نسيم پارس گاد، 24 سالن جو نوجوان، هُن ته انهيءَ مرمرِي ماڊل کي ٻنھ پڇي پوزي سريغلام جي هٿوڙي سان ڏاهي الڳ ماڊل گھڙڻ جي جرئت ڏيکاري آهي.

انهيءَ پس منظر ۾ نسيم احمد کرل، 1939ع ۾ ڄائو، 39 سال حياتي ماڻي، 1978ع ۾ قتل ٿي ويو. لڳ ڀڳ پنهنجي اورجا جي سالن جيتريون ڪهاڻيون لکيائين. خيرپور جو وڏو زميندار هوندي به (شايد سندس موت، جو سبب به اها زمينداري ۽ وڏيرائپ هجي) بي ايم ايل ايل بي جيتري اوچ تعليم ورتائين. جيترو قد بت جو لائير هو سندس ڪهاڻيون به اوتريون ئي لائيريون. ڏک شيطاني ڏک رحمانِي هئي، ٺڪاءُ ڪيندڙ ڪهاڻيون آهن. مبدا سندس حياتيءَ ۾ هُن جا ٽي ڪهاڻي سنگره ظاهر ٿيا: ”شبنم شبنم ڪنول ڪنول“، ”چوٽيهون در“ ۽ ”ڌمي“. گھڻو پوءِ انهن جي ٽنهي مجموعن تي مشتمل يڪو ڪتاب 1994ع ۾ روشني پبليڪيشن ”نسيم کرل جون ڪهاڻيون“ عنوان سان پڌرو ڪيو آهي. اُن ۾ هن جون 32 ڪهاڻيون منتخب ڪيل آهن. وري تازو سنڌ مالڪ موتي تنظيم 2005ع ۾ هڪڙو وڏو ڪتاب ”نسيم کرل: وڏو ڪهاڻيڪار وڏو ماڻهو“ نالي سان شايع ڪيو آهي. تاج جويي ان ڪتاب جي تحقيق ۽ ترتيب ڪئي آهي.

ظاهر آهي ته هتي هن ادبي رهاڻ لاءِ مون نسيم کرل جو اهو ڪتاب ’نسيم کرل جون ڪهاڻيون‘ زير نظر رکيو آهي. دل ته ڏاڍي آهي ته دوستن سان هنن ڪهاڻين مارڻا | 49

تي، جن کي مون ماڊل ڪهاڻيون سمجهيو آهي، تفصيلن سان گفتگو ڪريان. هتي جي يا هتي جي ادب تي ههڙيون روح رچنديون ڳالهيون ڪرڻ جا موقعا وڃن ٿا ڇڏا پادا ٿيندا، پر ڇا ڪجي، هڪڙي ڏينهن ۾ سرحد پار جي پاڻ سالن جي ادبي ميراث تي هيءَ رهاڻ، ويتر اُسات وڌائيندي 32 ڪهاڻين مان (1) مڪسڊ گرل، (2) پهرين مراد، (3) ڪزنٽ، (4) اٽالو پنڊنگ، (5) چوٽيهون ڌڻ، (6) ڪافر، (7) زماني جي گردش، (8) گئس، (9) گذريل واردات (10) ڪني آگر (11) ڊمي ۽ (12) مساوات، ڏنن ڪهاڻيون خاص ڌيان لائق ڄاتيون آهن. هتي به گهڻن اديب دوستن، اهي ڪهاڻيون پڙهيون ۽ ماڻيون آهن. مان پٺيان ٿو اڃ 40 - 50 سالن کانپوءِ به نسيم جون هي ڪهاڻيون اسان سڀني لاءِ ماڊرن ڪلاسڪس جو درجو رکڻ ٿيون.

افساني نويسيءَ جي گهڙت، موضوع، ڪردار نگاري، ماحول ۽ جيئري ٻوليءَ جهڙين قوتن جي زور تي، بقول عبدالقادر جوڻيجي ”ڪرل پاڻ جهڙيون ڳريون، رعبدار ۽ سچيون ڪهاڻيون لکندو آهي. جهڙي نموني ڪرل جهڙو ٿلهو ۽ مضبوط ماڻهو پوري زور سان ڪنهن ڀيري ۽ مڪمل ماڻهوءَ مٿان ڪري پوي ۽ هٿ پير هلائڻ جي باوجود به پري هتي نه سگهي، تيئن سندس ڪهاڻي به روح مٿان ڪري پوندي آهي. طاقت لڳائڻ جي باوجود پري نه هٽندي آهي. ڏينهن جا ڏينهن پيڙا جو احساس رهندو آهي. اهوئي سبب آهي جو نسيم جي ڪهاڻي وساري ئي نٿي سگهجي.“

رعبدار وڏيرو رئيس ۽ زندگيءَ جي هر شوق، عشرت ۽ فرحت جو ڪوڏيو هوندي به نسيم ڪرل ادب جو گهرو اڀياسي رهيو. خاص ڪري ورلڊ لٽريچر مان موياسان ۽ او-هينريءَ جي ڪهاڻين تي مفتون هو. ان ڪري هن جي اڪثر ڪهاڻين جي اُت بٽ چُست، تراشيل ۽ انهن جو عروج يا چرم سيما بنهه چمڪاري بڻجي ٿي. مواد ۽ موضوع هن جي ڪهاڻين جا هڪ طرف سنڌ جي ڳوٺن، واهڻن، ٻنين ٻارن جون زندهه تصويرون بڻجي اُڀرن ٿا ته ٻئي پاسي وڏن شهرن ۽ هاءِ سوسائٽي جي ڪردارن ۽ ماحول کي جاندار ٿا بڻائي ڇڏين، جيئن مون مٿي به اشارو ڪيو آهي ته هن جون ڪهاڻيون مواد، موضوع ۽ ڪهاڻي ڪلا جي لحاظ کان هتي هند توڙي سنڌ جي بدليل ماڊرن خواهه پوسٽ ماڊرن ڪهاڻيءَ جي احساسات جي لحاظ کان ’ڊيٽيڊ‘ ٿيون لڳن. اتي به ادب جي ڪن پارڪن ان محدودگيءَ جي نشاندهي ڪئي آهي. مثال طور مان رسول بخش پليجي جي هن راءِ سان سهڻو، آهيان ته ”نسيم ڪرل جي فن مان سنڌي ٻولي ۽ افسانن کي هتي ملي ٿي ۽ نوان لکندڙ ڪانسٽس ٽيڪنڪ سکي سگهن ٿا.... پر هو اڄوڪي دؤر جي سنڌي عوام جو ڪهاڻيڪار ڪونهي. ڇو ته اڄوڪيءَ سنڌ جي ٻرندڙ مسئلن ڏانهن اک کڻي نٿو نهارِي. سنڌي سماج جو بنيادي ٽڪر سنڌي هارين تي زمينداري ڦرلٽ، ڏاڍ ۽

ڏهڪاءُ آهي. نسيم جي افسانوي دنيا ۾ ان ٽڪر ۽ اُن مان پيدا ٿيندڙ مسعلن جو نالو نشان به ڪونهي. سندس افسانا، فن جو ڪرشمو ۽ گهڙيءَ جو تماشو آهن. ڪيل ختم، پيسا هضم.“ (نسيم ڪرل: وڏو ڪهاڻيڪار وڏو ماڻهو - ص 9)

ائين ته ان حوالي ۾ مٿي ڳڻايل هُن جون سڀ ٻارهن ڪهاڻيون، مفصل وياڪيا جون مستحق آهن. ليڪن هتي وقت جي تنگيءَ سبب، مان فقط اُنهن ٻن ڪهاڻين جو تاثر درج ڪرڻ چاهيندس، جيڪي الڳ الڳ هڪ طرف سنڌ جي ٻهراڙيءَ جون ته ٻئي طرف هُن جي وسيع انساني جذبي ۽ غير تعصبي نظريي جون غيوضي ڪهاڻيون آهن. (1) پهرين مراد ۽ (2) مساوات.

”پهرين مراد“ ڪهاڻيءَ ۾ سنڌ جي هڪ نازڪ مسئلي ڀاڳين ۽ چوپائي مال جي گڙنگ، چورن جي زنده تصوير آهي. عنايت اهڙو گڙنگ چور آهي. هاڻي ٻيو اچي ٿيو آهي ته پنهنجي نوجوان پٽ ماڻڪ کي، جنهن کي ٽيون سال پاڪي ڪئي ٿيو آهي، اُڪسائي ٿو ته نڪر اباڻي ڪرت لاءِ ماڻڪ به هُن جي توڪ ۽ اُمنگ ۾ اچي پهرين مراد طور پري اوڀر مان پيءُ جي ئي اهڙي گڙنگ چور ڀاڳئي سنجر جي ڀلي مينهن چوڙي، اسر ٿيڻ کان اڳ اچي ٿو ۽ وڻاڻ ۾ ٻڏي پري هوڏانهن سنجر ۽ هُن جا ساتاري پيرو ڪندا اچي ٿا عنايت جي وڻاڻ تي پهچن، جتي اچي پيرو ڪئي ٿو، عنايت ميان ته اصل گهٻرائجي ٿو وڃي. پٽ سڳ سوڌو پڪڙيو آهي، پر هوڏانهن ماڻڪ به ته ماڻڪ آهي. تلاشيءَ ڏيڻ ۾ اڃا رات پئي آهي. رات وچ ۾ مينهن کي ماري ڳترا ڳترا ڪري وڏي ڪڏ ڪوٽي، سڀ ڪجهه ائين ڏٿيو ڇڏي جو تلاشيءَ وقت ڪاريءَ وارا ڪڪ.... سنجر ۽ هُن جا ساتاري.... سڄو وڻاڻ هيٺ مٽي ڪري ٿا ڇڏين، پر مينهن هجي ته لڀي نا پڪ ته ڪين آهي. مال جي چورن کي پنهنجا آزمودا ياد اچن ٿا. ڪهاڻيءَ جو عروج اجهو هُن آهي، ”ٽپهريءَ مهل گُلو ڪوڪر، پيارو ڪوڪر ۽ سنجر پاڻ سڄو پڙ ٿئي ٿولي بيٺا ته ڪاريءَ وارا ڪڪ هئا. واڙي ۾ مُشڪ جو سو ٻوٽ ٻڌو پيو هو. باقي سنجر واري مينهن ڄڻ ته زمين ڳهي وئي هئي. سنجر دل تي جهازڙو ڏئي، عنايت کي پاڪر پائي موڪلائيندي چيو: ”ادا عنايت، اربيلي مري ويئي ته پر تي رب کي، جي جيئري هوندي ته پاڻهي ڀاڳين لهندس. توکي سو ماڻڪ ڄاڻي جون مبارڪون هجن.“

پير حسام الدين راشديءَ جهڙي ڏاهي ادبي پارڪوءَ هُن ڪهاڻيءَ جي موضوع، مواد ۽ سڀ کان وڌيڪ اُن جي ٻولي، محاورن ۽ ورچيسن جو هڪ وڏي تبصري ۾ تفصيلن سان جائزو ورتو آهي ۽ پوري تصوير اکين آڏو مجسم ڪئي آهي. اهو پڙهڻ وٽان آهي.

نسیر جي ٻي ڪهاڻي 'مساوات' ته آڃا به بجليءَ جي اُگهاڙي تار آهي. هيءَ ڪهاڻي، ايوب شاهيءَ وقت سڄي پاڪستان کي - جنهن ۾ سنڌ جي وجود کي ختم ڪري 'ون يونٽ' ٺاهيو ويو اُن جي خلاف مارچ 1964ع ۾ سنڌ جي شاگردن ۽ عوام جيڪو وڏي پئماني تي آندولن ٻريا ڪيو اُن جي ڪهاڻي آهي.

سنڌ ۾ وڏي باهه ٻري هئي اُن وقت هزارين شاگرد گرفتار ڪيا ويا. سوين فوجي گولين جو شڪار ٿيا. ڪهاڻيءَ ۾ ڏيکاريل آهي، تر جي هڪڙي ايس پيءَ کي مٿان حڪم اچن ٿا ته گرفتار ٿيل شاگردن مان ڪن کي ماري صوبي ۾ دهشت پيدا ڪئي وڃي، جيئن اها پڙڪيل باهه ڊڄي وڃي. پر هُن جو صوبيدار في الحال اهڙي وحشت لاءِ تيار ناهي. ڪهاڻيءَ جي اوسر ۾ ٻنهي جي گفتگو حجتون، فڪر مند يون خوف زده ڍنگ ۾ اُڀرن ٿيون. ٻئي پنهنجي مسلم شاگردن کي ائين مار ٻڄائيءَ ۾ آهن. پڪڙيل شاگردن جي نالن جي لسٽ صوبيدار پڙهي ٿو. اول وارا نالا مسلم شاگردن جا آهن. آخر صوبيدار جي مٿن تي رونق اچي ويئي:

”بس سائين بس ڪم ٿي ويو.“

”وارو ڪر. نالا پڙه.“

”نالا ڪهڙا ٻڌايائو مٿي مڙي جو مزو پئجڻ تي به ٿورو ۽ پويان ماڻهو ته ڇا پر ڪٿي به نه پڙنڪندي“

”ٻڌاء ته سهين.“

”گوپال داس ۽ آئند نارائڻ.“

”وه وا، بهار علي بيشڪ تون سيالو آهين..“

انهن شاگردن کي ختم ڪري هڪ طرف دهشت پيدا ڪري ٻئي طرف هلايو ويو ته اهي شاگرد ٻارڊر ٽپي رات جي لپيٽ ۾ ڀڄي نڪتا. هو هندستان جا جاسوس هئا.

هن ڪهاڻيءَ جو عروج، نسیر کرل جي مخصوص ڇاپ وارو اڃا به وڌيڪ پوائتو آهي. ايس پي ٻئي ڏينهن صبح جو پنهنجي بنگلي جي لان تي بيگم سان چانهه جون چُسڪيون پري رهيو آهي. پر سان سندس ٻارنهن سالن جو نينگر ڪنهن ڪتاب ۾ منهن وجهيو ويٺو هو. اوچتو پڙهندي پيءُ کان پڇڻ لڳو:

”بابا، پري پڙهيءَ ۾ وائيو ڳڙو ڪيئن هوندو؟“

ايس پي صاحب کان چرڪ نڪري ويو. چانهه هارجي ڪپڙن تي ڪري

”ڇا پيو پڙهين؟“

”بابا پهاڪن جو ڪتاب آ گل شڪر“

“ڪنهن جو لکيل آ؟”

“ديوان آڏواڻيءَ جو.”

ايس پيءَ ڪي جواب ڏيڻ بجاءِ وري پٽ ڏانهن ڏٺو جو معصوميت ۾ ڏانهس
ڏسي رهيو هو. هن ڪي گهٽيل دم ٻاهر ڪڍي شڪ جو سامهه ڀريندي چيو:
”پٽ اهو ٻهاڪو والهي پنهنجي مطلب تي ٺاهيو هو.
هيءَ ئي ته مولا جي مهربانيءَ سان مساوات ٿي مساوات آ.“

hiroshevkani@hotmail.com

آئون مترجمن جي عزت ڪندو آهيان. سواءِ انهن مترجمن جي، جيڪي
سمجهاڻيءَ لاءِ فوت نوت هڻندا آهن. اهڙي قسم جا مترجم پڙهندڙن کي اهڙيون
ڳالهيون سمجهاڻن جي ڪوشش ڪندا آهن، جيڪي ليکڪ ڄاڻايون ٿي نه
هونديون آهن. ترجمو ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي. هڪ ته مترجم کي نه داد ملندو آهي ۽
نه ئي وري ايترو پئسو. اصل ۾ سٺو ترجمو اهو آهي، جنهن ۾ اصل لکڻيءَ کي ٻيهر
تخليق ڪجي. اهو ئي ڪارڻ آهي جو آئون گرگلوپري راباسا جي تمام گهڻي
عزت ڪندو آهيان. منهنجا ڪتاب ايڪويهن ٻولين ۾ ترجمو ڪيا ويا آهن، پر
راباسا واحد مترجم آهي، جيڪو پنهنجا فوت نوت هڻي پڙهندڙن کي نه
سمجهاڻيندو آهي. منهنجي خيال ۾ انگريزيءَ ۾ منهنجين لکڻين کي ٻيهر تخليق
ڪيو ويو آهي. ڪتاب جا ڪيترا ئي اهڙا حصا هوندا آهن، جن کي ٻيءَ ٻوليءَ ۾
بيان ڪرڻ ڏکيو هوندو آهي. ماڻهو ائين سمجهندا آهن ته مترجم ڪتاب پڙهندو
آهي ۽ پوءِ پنهنجي دماغ تي زور ڏيئي ياد ڪري پنهنجيءَ ٻوليءَ ۾ لکندو آهي.
اهو ئي ڪارڻ آهي جو آئون مترجمن جي عزت ڪندو آهيان. مترجم دانشور
هئڻ جي پدران تخليقڪار هوندا آهن. نه رڳو پبلشر کين گهٽ پئسا ڏيندا آهن،
پر کين تخليقڪار به نه سمجهندا آهن. ڪيترائي اهڙا ڪتاب آهن، جيڪي
آئون پاڻ اسپينش ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ گهران ٿو پر انهن ۾ ايڏي ئي محنت
ڪرڻي پوندي، جيتري پنهنجي ڪتاب لکڻ ۾. ۽ پوءِ ايترا پئسا به نه ملندا، جو
آئون پنهنجو پيٽ ڀري سگهان.

گارشيا مارڪئز

آغا سليم جا ناول

۽ سندس ناول ”هم اوست“ جو تفصيلي ذڪر

ڪلا پرڪاش

سنڌ جي ناول نويس آغا سليم جا چار ناول ”اونداهي ڌرتي“ روشن هٿ“ ”به نليا ناول“ جي سري هيٺ ”روشنئيءَ جي تلاش“ ۽ ”اڻ پورو انسان“ ناول پڙهڻ بعد مون کي احساس ٿيو ته ناول جي شاخ ليکڪ سھوليت خاطر اپنائڻي آهي. حقيقت ۾ هن کي ڪي آدرش ۽ فيلسوفيون ۽ زندگيءَ جون يا تاريخي ۽ راجنيتي سڃاڻيون اظهار ڪرڻ جي تمنا آهي ۽ هن ناول کي هڪ ذريعو بڻايو آهي. مان ناول نويسيءَ جي ادبي اصولن جو ذڪر نٿي ڪريان. هر هڪ اديب پنهنجا اصول پاڻ گهڙيندو آهي. اديب آغا سليم ادب کي يا ناول کي هڪ مخصوص مقصد کڻي خالقو آهي. مان پهرين هن جي ناول ”هم اوست“ بابت پنهنجو ردعمل اظهار ڪريان ٿي.

هن ناول ۾ تاريخي پس منظر آهي. سمن جي دؤر جي ڪهاڻي آهي. ڪهاڻي هڪ حاڪم سجاوڻ خان سمي جي شڪارگاهه جي محفل سان شروع ٿي ٿئي. حاڪمن ۽ نوابن جي عيش پرست زندگي، شڪار گاهن لاءِ اڏيل تنبن ۾ زندگيءَ جي هر سھولت ميسر هئڻ سان گڏ رات جي وقت ناچڻيءَ جو بندوبست به هوندو هو ته چارٽن کي به ڳاڻڻ لاءِ گھرايو ويندو هو. وقتي لنگهياڻيون به ڳاڻڻ لاءِ اچي پهچنديون هيون. چارٽ ۽ لنگهياڻيون پنهنجن ڪلامن ۾ سنڌ جي سقيم حالت بيان ڪنديون هيون ته سنڌ کي ڪيئن ڌاريا ٿئي رهيا آهن. صفحي 14 تي چارٽن جو ڳايل ڪلام:

لک لڙا اڪٽوءِ کان، لک اُلتيا ارهيتڙا

پورب جئن پلتي پيا، جئن واکا ڪري واءِ

علادين به آئيئو جت آلا ڪاٺ ٻرن
پوري ۽ ٻچمي، جتي ڪوھستاني به ڪُڏن
ايران ۽ ٿوران جا، ڪنا خوب ڪٽڻ
ڪڪا، ڪارا ڪابلي، انت نہ امرائن
ٽولڪ، ڏھ ڇلين، اچي سنڌ وڪوڙي تن.

هن ناول ۾ ڪردار ايترا گھڻا آهن جو پڙهندڙ منجهي ٿو پوي شاھ عبداللطيف
به هڪ ڪردار طور پيش ڪيل آهي. ماڻڪ ۽ موهن نالي ڪردار آهن. پادري الفنسو
باربوسا ۽ مسٽر ايلز جا ڪردار آهن. علي ۽ سندس زال هڪ جوڙي جا ڪردار آهن. انهن
سڀني ڪردارن جي پنهنجي ليکي ڪا اهميت نہ آهي. هو صرف گيتا، جين ۽ ٻڌ ڌرم
چرچ يعني ڪرستانن جو مذهب وغيره سمجھائڻ لاءِ خلقيا ويا آهن.

شاھ عنايت به هڪ ڪردار طور آندو ويو آهي. حقيقت ۾ ڪردار نگاري نہ
جهڙي آهي. هو به صرف ڪي پيغام ڏيڻ لاءِ خلقيا ويا آهن. البت سارنگ ۽ سنڌوءَ جي
ڪردارن ۾ ڪجهه سامه آهي، پر اُهي به گھڻي دلچسپي پيدا نٿا ڪن.

هن ناول ۾ ماحول بيان ڪرڻ لاءِ يا انساني جسم جي سونهن بيان ڪرڻ لاءِ
ليکڪ جو هڪڙو پنهنجو انداز آهي، پنهنجي ٻولي آهي، اُها ڌيان ڇڪائيندڙ آهي.
مثال 146 ۽ 168 صفحن تي عورت جي انگن جو بيان:

”ڇاتيون ماسيريون، انگور جي رسيل چڱن جهڙيون، چيلهه سنهي، اکيون وڏيون
پنٺيون ڊگهيون ۽ وريل...“

قدرت ۽ ماحول جو بيان (شروعات ۾):

”شام لٿي ۽ نيٺ نهار پکڙيل ٻيلو قدرت جي رنگن ۾ جرڪڻ لڳو. ٻيلي جي پاسي
کان وهندڙ سنڌوءَ جي ميرانجهي (ميرانجهي ٿيڻ ڪپي يا ميرانجهڙي؟) پاڻيءَ ۾ شفق
جا رنگ پئجي ويا. هوا جو تيز جهوٽو لڳو ۽ ڪپر سان بينل بيڙين جا اڇا اڇا سڙھ
شفق جي ڳاڙهاڻ ۾ ڦڙڪڻ لڳا.

....بابيل اڏاڻا ۽ ڪا ولر کان وڇڙيل ڪونج ڪُري.“

هن قسم جو قدرتي ماحول ۽ شڪارگاهن جي تنبن وغيره جي بيان ۾
جيڪو انداز اختيار ڪيو ويو آهي، تنهن کي پڙهي محسوس ٿئي ٿو ته ڇڻ شهر
ٻڌجي ويا آهن.

تنبن جي ٻاهران ڏاند، اُٺ، گهوڙا، ڍڳي گاڏيون، چڪڙا، اڄ وڃ ۽ چوبل،
هي ڌري پري احوال مخصوص ماحول پڙهندڙ اڳيان آڻي ٿو بيهاري
جنهن لاءِ مبارڪون!

ناول جو مقصد ته اعلي آهي. ان ڪٿي سچ کي پڌرو ڪرڻ ته سچ هر دؤر ۾ سوريءَ چڙهيو آهي. هن ناول ”هم اوست“ ۾ سنڌ جي سرويچ ”شاهه عنايت“ جي سسي ڌڙڪان ڌار ٿي، ان دل ڌاريندڙ قصي جو آخر ۾ احوال آهي ۽ آخر ۾: ملڪ مڙيو ٿي منصور، گهي گهندين ڪيترا.

هيءَ ڏاڍ ظلم خلاف انسان جي امر صدا آهي. مون شروع ۾ ئي چيو ته فيلسوفي پنهنجي سر خوبصورت آهي. گهڻيون ئي گيان جون ڳالهيون آهن، مذهبن جي سمجهاڻي آهي. سوال آهي ته ناول ڪٿي آهي؟

ناول ۾ رڻا، ڪهاڻي، ڪردار ٺهڪندڙ ماحول ۽ فنائتي نموني مقصد تائين پهچڻ، ناول جون تقاضائون آهن. مون کي لڳو مون هڪ ناول نه پر فيلسوفيءَ تي هڪ گرنت پڙهيو آهي.

اديب پاءُ آغا سليم جو ٻيو ڪتاب ”په ننڍا ناول“ آهي، جن جا الڳ الڳ نالا آهن.

”روشنيءَ جي تلاش“ ۽ ”ان پورو انسان“

مان روشنيءَ جي تلاش ناول کي جيڪر هڪ لنبي ڪهاڻي سڏڻ پسند ڪريان، نه ان ڪري جو صفحا صرف 74 آهن، پر ان ڪري جو اهي 74 صفحا ئي ڪهاڻيءَ جي نائڪا ”شمير“ جي چوگرد ٿين ٿا، جيڪا هڪ بي چين انسان آهي، جنهن کي روشنيءَ جي تلاش آهي. اها پاڻ پنهنجي لاءِ چوي ٿي ته ”مون ۾ محبت جو مادو ئي ڪونهي.“

هن مشيني دؤر جي ڪنهن به انسان ۾ محبت جو مادو ڪونهي، سڀ مشين جيان محبت کان خالي آهن.

شمير ’مان‘ ڪردار سان مڪلي ٿي وڃي. اتي جون قبرون ۽ سنسان ماحول کيس ڏڪائين ٿا، هوءَ واپس وري گوڙ گنجڙ واري ماحول ۾ پهچڻ ٿي گهري هوءَ نائڪ کي چوي ٿي:

”مون کي گوڙ گهمسان ۾ وٺي هل، جت مان اڪيلائيءَ جون رڙيون ٻڌي نه سگهان.“
شمير کي هڪ شياويڪ بالڪيڻ نه مليو. سندس ماءُ هڪ پئسن واري عورت آهي. طلاق شده آهي، پر پئسو ختم ٿيڻ تي ڏيءَ شميم کي ماءُ ٿي ڪري به هڪ غير مناسب پيشي ۾ رهي ڏي.

ڪن ڳاڙ ڳولين انسانن سان ائين ٿئي ٿو، اهي به انساني سماج جو حصو آهن. هنن جا دک درد به ساهت ۾ اچڻ کپن، پر اهو هر ڀيرو عام فهم مسئلو نه آهي. هن ناول ۾ به ليکڪ آغا سليم نائڪا شميم جي زبان مان بي شمار فيلسوفانا گفتا چورايا

آهن. جيڪي پڙهڻ ۾ سٺا لڳن ٿا، پر ناول جي ڪهاڻيءَ کي يا ڪردار کي ڪهڙي هٿي ٿا ڏين، اهو سوال وري به رهجي ٿو وڃي. شميم نالي نائڪا جي شخصي زندگيءَ ۽ سندس ويچار يا جيون فيلسوفي ۾ وڏو تضاد آهي. اهو تضاد هونئن پانڪ جي من ۾ جيڪر گهرو درد پيدا ڪري، پر ائين ٿيو ڪونهي. ڪارڻ اهو ئي ٿو لڳي جو ليکڪ نائڪا کي آزاد نه ڇڏيو آهي. پنهنجي فيلسوفي ۽ ويچار هن مٿان زوريءَ مڙهيا آهن. هوءَ ليکڪ جي هٿ ۾ ڪٺ پتلي جيان آهي. اهو ئي سبب آهي جو نائڪا جو زهر وٺي آپگهات ڪرڻ جهڙو واقعو به پانڪ جي اکين ۾ ڳوڙها نه آئيندو، مان ائين ٿي سمجهان. هن ناول ۾ به ”هم اوست“ ناول وانگر هڪ خوبيءَ ضرور آهي، اها آهي ليکڪ جي بيان جي قوت. ’شمير‘ نائڪا جي موت کان پوءِ ناول جو ’مان‘ ڪردار پنهنجي حالت هيئن ٿو بيان ڪري:

”مان اڪيون ڦاڙي هن جي مرده چهري ڏانهن نهاريندو رهيس ۽ پوءِ هڪدم ڪمري مان نڪري آيس ۽ شهر جي سڙڪن تي گهمڻ لڳس. هر طرف سانت ۽ تاريخي ڦهليل هئي. شهر جون سڙڪون هڪ ٻئي سان ملنديون، وڇرنديون، پنهنجي ئي ڳولا ۾ گم ٿي ٿي ويون. ستارن جون ڌيائون اجهامي ويون هيون. چنڊ جي شڪل بي نور ٿي ويئي هئي ۽ زندگيءَ جي آوازن کي سانت جي ڌٻڻ ڳهي ڇڏيو هو ۽ ڌرتيءَ جو گولو جلي سڙي رک جو ڏير ٿي ويو هو.“

ناول جي ’وشيه‘ نهايت گهري آهي. ’شمير‘ نالي نائڪا هڪ ٻاڪاريندڙ روح آهي. پاڻ چوندي رهي ٿي ته محبت اڄ ڪلهه آهي ڪانه. پر سندس روح محبت لاءِ تڙپندو رهي ٿو ۽ هوءَ هن محبت کان خالي دنيا ۾ جيئن ٿي نٿي چاهي. آخر پنهنجو خاتمو ٿي آئي. ليکڪ جي وشيه سان نياڻ جي قوت ۾ اڃا گهرائي گهريل هئي. گهرائي، نزاکت، ڪردار نگاري انهن عناصرن تي وڌيڪ ڌيان ڏنو وڃي ها ته گهڻو وڌيڪ اثر ڇڏي ها ۽ پانڪ جي دل ڌاري ڇڏي ها.

ان پورو انسان

هيءُ ناول هڪ ڀيٽ تي تنگيل ”پينٽنگ“ جي بيان سان شروع ٿو ٿئي. ٻين ناولن وانگر هن ناول ۾ منڍ ۾ ناول نويس آغا سليم جي تفصيلن ڀرڻي ۽ ٽڙ بيان جي خوبي ظاهر ٿئي ٿي. مثال: ”پينٽنگ ۾ هڪ اترادي ڍڳي گاڏي ڏيکاريل آهي، ان ۾ هڪڙو پوڙهو گاڏير ويٺو هو. چنل ڦاٿل ڪپڙا، ميري پڳه ڏرا ڏيئي ويل اڪيون، منهن ۾ گهنجن جو چار ۽ بي نشان ۽ بي منزل سفر جو ٿڪا ساڳيءَ ئي پينٽنگ ۾ ان پوڙهي گاڏڙ جي ڀر ۾ هڪڙو ٻار ڏيکاريل آهي، ان ٻار جو بيان پڙهو:

”مٿي تي ٿڪ جي ٽوپي، پاسي تي ڳچيءَ وارو ململ جو چولو ڳچيءَ ۾ چانديءَ جو تعميد، ٻارڙي جي چپن تي مرڪ هئي. هن جي مرڪ باڪ وانگر ٿي لڳي.“

هي بيان پڙهي مون کي گني سامتاڻي جي ڪهاڻي ”پرلڻ“ ياد آئي. ڊگي گاڏيءَ ۾ ويٺل پوڙهو موت جي قريب آهي، پر ٻارڙو جنهن تڪ جي تويي، مليل جو چولو ۽ چانديءَ جو تعويذ ۽ مرڪ وري زندگيءَ جو پيغام ٿا ڏين. چچن تي مرڪ ۾ ڀرڻ جي باڪ وانگر آهي ۽ زندگيءَ جو پيغام ٿي ڏئي.

هن ناول جو سڄو نچوڙ ته پهرئين صفحي ۾ ئي گويا ليکڪ آغا سليم ڏيئي ڇڏيو آهي.

هن ناول جي وشيه سري مان ظاهر آهي: انسان پاڻ کي اڻ پورو يا نامڪمل ٿو سمجهي. شاديءَ بعد ٻار ٻچا ٿين ۽ پوءِ هن کي پنهنجي گهرو حياتي پاروڻي لڳي ٿي. پاڻ کي وندرائڻ لاءِ هو ٻاهر پٽڪي ٿو. ڌارين عورتن جو سنگ ٽوڪري، پٽڪي پٽڪي وري واپس گهر ٿو اچي. هن ناول جو نائڪ پنهنجيءَ پٽيءَ سڪينه مان دل ڍاپي ويڙ بعد ٻاهر ڪن عورتن جو سنگ ڪري ٿو. هڪ عورت شمير سان ته ملڪ ڇڏي پرڏيهه وڃي نئين زندگي شروع ڪرڻ لاءِ به سوچي ٿو پر پنهنجيءَ سوچ تي عمل نٿو ڪري سگهي. اڳتي هلي نائڪ جي سوچ ۾ ڦير وڃي ٿو:

”تي سگهي ٿو زندگيءَ جي وات تي شيرين سان هٿ هٿ ۾ ڏيئي هلندي، مان ٿوريءَ دير لاءِ بيهي، پنهنجي ماضيءَ ڏي نهاريان. انهن معصوم ٻارن جن جون معصوم خوشيون ڪسي، لتاڙي، مون پنهنجون خوشيون حاصل ڪيون، تي سگهي ٿو ته مان اُن وقت پڇتايان، تي سگهي ٿو ته مان شيرين کي ڏوهه ڏيان. تي سگهي ٿو ته اها ڳالهه منهنجي ضمير جو ناسور بڻجي وڃي ۽ مان شيرين کي اُهي خوشيون ڏيئي نه سگهان، جن کي ماڻڻ لاءِ هوءَ پنهنجي سموري زندگيءَ جو داءُ لڳائي رهي آهي.“

هيءَ سوچ نائڪ جي ويويڪ (ضمير) جو آواز آهي.

هن ناول جي پڇاڙيءَ ۾ نائڪ پنهنجيءَ چيمبر ۾ اچي ٿو. هن اڄ هڪ نوجوان کي ٽي سال سخت پورهئي سان ٽيپ ڏني هئي. فيصلو ٻڌي نوجوان جي چچن تي مرڪ تري آئي هئي. جڏهن پوليس جي گاڏي اُن نوجوان کي جيل نٿڻ لاءِ رواني ٿي، تڏهن ناول جو نائڪ دريءَ مان نظر ايندڙ نظارو ٿو بيان ڪري:

”سامهون وارن گهاٽن ۽ ساون وٿن جون لامون لڏڻ لڳيون. وٿن جي سائن چوٽين مثل آسمان تائيل هو. نيرو روشن ۽ اجرو جهڙو انسان جو آئيندو“

انسان جو آئيندو روشن ۽ اجرو آهي، اهو خيال نائڪ کي اُن مرڪ ڏٺڻ جيل

ڏانهن ويندڙ نوجوان کي ڏسي ٿو اچي، جنهن آدرش خاطر مرڪندي جيل قبوليو هو. هتي ليکڪ هڪ وڏي مطلب جي ڳالهه چئي آهي ته صرف شخصي حياتي

ڪمائي، حرص ۽ هوس آهي. اهي چيزون انسان کي ڪو مان مرتبو نٿيون بخشين، پر

زندگي معني پري ان جي آهي، جيڪو ڪنهن آدرش لاءِ، ڪنهن مقصد لاءِ جيئي ٿو. پورٽان تي انسان کي محسوس ٿيندي نه ته انسان پاڻ کي اڻ پورو ٿي سمجهندو رهندو. هيءُ پيغام وڏي معنيٰ ٿو رکي، پر هن ناول جي ڪهاڻي، رٿا، ڪردار اهو پيغام ڏين ٿا؟ سڀ ڪجهه ڳڙ ڳڙڙائي آهي. سڀ ڪجهه معنيٰ خيز هوندي به ناول نويسيءَ جي تقاضائن جو خيال نه رکيو ويو آهي. ليکڪ آغا سليم هڪ انسان طور ۽ ٻڌيمان شخص طور ڪافي اُڀري ٿو بيهي، پر ناول نويس طور کيس اڃا گهڻو پنڌ ڪرڻو پوندو.

اونڊاهي ڌرتي، روشن هٿ

هن ڪتاب تي لکندي مان پهرين ”روشنيءَ جي تلاش“ ناول جي 12 صفحي تي لکيل لفظ لکان ٿي: ”سند ته آهي ئي بيداد نگري، پراوا حاڪم پرايون عدالتون، پراڻي فوج، رڳو ڏاڍ ۽ ڏمڪاءُ.“

ليکڪ آغا سليم جو هيءُ درد سندس ناول ”اونڊاهي ڌرتي، روشن هٿ“ ۾ بخوبي ظاهر ٿيو آهي. ناول جي پهرئين حصي ۾ سارنگ نالي سنڌي سنگتراش سان اهو بيداد ٿيو جو هن جا هٿ ڪپيا ويا. اُن جو ڪارڻ هيءُ آهي ته هن ’سندوءَ جي هڪ انمول مورتِي ٺاهي ان وقت جا حاڪم جنهن کي پوڄاري سڏيندا هئا، تنهن هن سنگتراش جا هٿ ان ڪري ڪپايا، جيئن هو ٻيهر هڙي مورتِي ٺاهي نه سگهي. هتي هڪ لاثاني عورت جو ذڪر آهي، جيڪا پنهنجيءَ سونهن جو مت پاڻ آهي ۽ هوءَ حاڪم يا پوڄاريءَ پنهنجي محل ۾ ويهاري آهي. حاڪم هر سال نئين عورت ڳولهي ويهاريندو آهي. هر سال ميلي ۾ هڪ Beauty contest وانگر عورتن وٽان پاڳ وٺنديون هيون ۽ پوڄاريءَ کي جيڪا سڀني کان وڌيڪ وڻي، تنهن کي هو سال لاءِ محلات ۾ رهائيندو هو. هتي سنڌو اها عورت آهي.

نائيتل تي غور ٿو ڪجي ته ائين ٿو لڳي شايد آغا سليم سنڌ جي ڌرتيءَ کي اونڊاهي سڏيو آهي، ڇو ته سدائين ظلم ۽ ڏاڍ جو شڪار رهي آهي. پر سارنگ ۽ جهڙس ٻين سنڌ جي ڌرتيءَ جي ديوانن پنهنجا هٿ ڪپائي، پنهنجا سر ڏيئي به هن ڌرتيءَ جي عبادت ڪئي آهي. انهن روشن هٿن کي سلام آهي، جن هر دؤر ۾ مشعالون هٿن ۾ کنيون آهن.

آخر ۾ ناول نويسيءَ تي اڃان ته اعليٰ مقصد سان لکيل هيءُ ناول به ناول نويسيءَ جي تقاضائن سان ٺاهي نه سگهيو آهي. ليکڪ جي مراد ضرور پوري ٿي آهي، جو سنڌ ڌرتيءَ اڳيان پاڻڪ سر جُھڪائيندو، سنڌو نديءَ جي عبادت ڪندو، پر ڪردار نگاري انساني رنگ ۾ گهڻي روتق نه آهي.

ساه مٺ ۾

تيرت چانڊواڻي

”ساه مٺ ۾“ ناول نئين ادب جي علمبردار هڪ سجاڳ ۽ ذهين ليکڪ هڪ سوکيه Theme کي کڻي لکيو آهي. هن جي قلم ۾ زبردست طاقت آهي. سماج کي/ راج کي ڏوڏي ڇڏڻ جي. هو ناول ۾ ڪٿي به آڏو ساڻيڊر ٿي نه رهيو آهي. هو ناول جي نس نس ۾ گهڙي ويو آهي. ڪردارن جون پيڙائون سندس ئي لڳي رهيون آهن. ماڻڪ اڳ ۾ ڪافي مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهي. سندس مشهور ڪتابن ۾ ”حويليءَ جا راز“ ۽ ”پاتال ۾ يفاوت“ وغيره شامل آهن. هاڻ اچون ناول تي.

سرحد جي هن پار سنڌ! سنڌ هاڻ جيڪا سنڌين جي نه رهي آهي. سنڌي جيڪي مسلمان نه بلڪه پاڻ کي پهرين سنڌي سمجهي رهيا آهن ۽ پوءِ مسلمان هتي ڌرم جوئي جنون آهي، انهن جي خوفناڪ صورتن جا بد زيبا چتر ڏنل آهن.

ناول ۾ ڏيکاريل آهي ته سنڌ جي حال ۾، پاڪستان جي سياسي ۽ سماجڪ حالتن سبب سنڌي ”ساه مٺ ۾“ کڻي ڇي رهيا آهن. مذهب ۽ جنون انسانيت تي حاوي آهي. ملٽري راج سڀني کي ساڻو ڪري ڇڏيو آهي، سوڊپ سندن ذهن ۾ گهڙي ويو آهي. نه ڄاڻ ڪٿان ڪا گولي ايندي، جا آريار گذري ويندي، نه ڄاڻ ڪير ڪٿان اچي هٿڪڙيون هڻي پڪڙي ويندو ۽ ڪارا گاهه ۾ ڦٽي ڪري ڇڏيندو. چوويهن ئي ڪلاڪن جي هيءَ خطرناڪ ڪهاڻي آهي.

هيءَ ناول 1986ع ۾ ڇپيل آهي. ان کان اڳ جو لکيل آهي، جنهن کي 27-26 سالن جو وڏو عرصو گذري چڪو آهي، پر حالتون اڄ به ساڳيون آهن. جن جو ذڪر 27-26 سال اڳ ماڻڪ ڪري چڪو آهي. ناول جي هر صفحي تي پيڙائون آهن، ياتنائون آهن، چٽپٽائون آهن، جيئن لاءِ هڃڪيون آهن، ڪشمڪش آهي، چيخون آهن، چلاهنون آهن، جي پڙهندڙن جي نسن کي سن ڪيو ڇڏين. موهن ڪلپنا ناول بنسبت چوي ٿو ”اڄ مون کي هڪ ئي خيال مغز ۾ گهمي رهيو آهي ته ڪوئي پيڇو ڪري رهيو آهي، ڪا اڪ ڪٿان به مون کي ڏسي

رهي آهي۔ اهڙو شڪ ڪنهن کي به ڪنهن به بنيادي بيماريءَ ۾ مبتلا ڪري ٿو سگهي. جيڪڏهن جو مزو نڪري ويو آهي، ماڻهو صرف خام خياليءَ ۾ ڦرندو ٿو رهي. اڌ پاڳل جيان، ننڊ، آرام، سک، چين، ڪاٺ پيئڻ گرهست جيون، سڀ وسريو وڃي. سڀ مان ارواح ڪڍيو وڃي. ڪوئي گولي نه هڻي ڇڏي اها چٽپٽاهٽ صرف ماڻڪ جي ڪانهي، هر سنڌي فرد جي آهي جو سنڌ ۾ هن ماحول ۾ جي رهيو آهي. چوڌاري جنوني ماحول، وحشي حيواني هنجوڇيون، وات کولي ڳڙڪائي ويڃڻ لاءِ تيار ڊپ جا پاڇولا، ذهني موڳائي، ڏرا ڏنل اکيون، ٺپوڙجي ويل انساني شري، قسطن ۾ ساهه، لڪو ماري ويل ڦڦڙ سنڌين جي بدبختائي/بدقسمتي، هيءُ ڪتاب پڙهيم. لپتي شروعات ڪيم، پوءِ ڀت تي ٽيڪ ڏنم ۽ گهڻو وقت ڪرسيءَ تي ٿي وينس. مون کي لڳو، مون کي رت جي اُلٽي ايندي، مون کي لڳو ماڻڪ نه هڻو آهي، ماڻڪ سان گڏ اڄ منهنجي اندر جو هڪ حصو مري ويو آهي. مون کي لڳو ماڻڪ جيڪڏهن هيءُ ناول نه لکي ها ته ايترو جلد نه مري ها. هو پئي. هنڌ چوي ٿو ”ماڻڪ جو هيءُ ناول پاڪستاني آمريت، پرماريت ۽ غدار وڏيرا شاهيءَ جي پس منظر ۽ سنڌ جي سنڌين جي تباهيءَ جو مختصر مهاڀارت آهي. ”ساهه مٺ ۾“ سنڌي زبان جو پهريون جديد ناول آهي.“ (ص. 18).

انساني ڏورن، وجود، قومي شناخت، قائم رکڻ لاءِ چٽپٽاهٽ، جدوجهد، ناول ۾ ذڪر ڪيل خاص طور ملٽري راڄ ۽ ڪن ڪٽرپنٽين هٿن ۾ حڪومت جي واڳن هجڻ سبب، ڪنهن سالم دماغ کي ساهه ڪڍڻ ۾ مشڪلات پيدا ٿي ٿئي. ساهه... ساهي... وري ساهه... وري ساهي... قسطن ۾ ساهه کڻي کڻي ماڻهو ساڻو ٿيو وڃي. ناول جو آڌار سنڌي زبان جو هڪ ليڪچرار ائين محسوس ڪرڻ ٿو لڳي ته ڪا لڪل مها شڪتي سندس پيڇو ڪري رهي آهي. ڪو سندس پٺيان آهي جو سندس هر منت، هر سيڪنڊ جو حساب رکي رهيو آهي. پنهنجيءَ ئي ڌرتيءَ تي هو پاڻ کي بيگانو ٿو سمجهي. غير سلامتيءَ جو احساس کيس اڏوهيءَ وانگر ڪائي رهيو آهي. لڳاتار هو اُن بابت ٿي سوچي رهيو آهي. سندس آواز سندس نڙيءَ ۾ ٿي ڦاٿل آهي.

هتي سوال صرف ماڻڪ جو نه بلڪه هر اُن سنڌيءَ جو آهي، هر پيڙهيءَ جو آهي، جنهن کي فوجي تاناشاهي ۽ ڪي ڪٽرپنٽي حاڪمي وردين ۾ پليگ جا ڪوٺا بڻجي، سنڌ جي جسم کي ٽڪي رهيا آهن. هو آهستي آهستي جسم جا سڀ حصا ڪاٽي ويندا ۽ آخر ميچالو ڪاٽي کين ڪوڪلو ڪري ڇڏيندا. سنڌ ۽ سنڌي پيسجي رهيا آهن. ناول ۾ وڌيڪ ڄاڻايل آهي ته سنڌي پئي ۽ سنڌي هئڻ جو احساس هڪ عظيم گناهه آهي. سنڌي نسل پيانڪ يا تنائون پوڳي رهيو آهي. غير محفوظيءَ ۾ جي رهيو آهي. هڪ عام سنڌيءَ جو ”ساهه مٺ ۾“ آهي، اُن صورت جي ڏلتن کي، حال جي بدتر حالتن کي چٽڻ ۾ ماڻڪ ڪافي ڪامياب ويو آهي. سنڌ جو دهشت انگيز روپ، مذهب جي نالي ۾ سنڌي عوام جا ننڍا وڏا سڀنا، اُمنگ دفناڻي ختم ڪيا پيا وڃن.

هن ناول ۾ ڪئين اهڙا مثال ملندا، جي شريهر ۾ سيسرات پيدا ڪري لڱ ڪانڊاري ڇڏيندا، مان هت هڪ ٻه ٽي مثال ڏيئي رهيو آهيان، نه ته سڄي جو سڄو ناول هتي واپس ڏهرائڻو پوندو.

”چا اهو ضروري آهي ته ٻن ڪاسائين مان هڪ جي چوٽي ڪڇي يا ڪيترن ڪاسائين مان هڪ جي، يا اهڙي قسم جي چوٽي اوس ڪرڻي آهي، جو اسان ڪسجندڙن کي اهو حق ڏنو وڃي ته چوٽيون پنهنجي ڪهنڊڙن کي ۽ پاڪارڻ جي انهيءَ شڪل ۾، ۽ انهيءَ حد تائين حق نه وات ڦاڙي چئون: هيءَ ڪاسائي نه هو هو ڪاسائي، اسان جي پسند وارو ڪاسائي زنده آباد، جو هو ڪاسائي اسان کي ڪهڻ ويل ماڻهجي واري اذيت ڏيندو ۽ ڪهڻ ويل لحاظ رکندو جو اسان کي وٺي ٿو.“ (ص 109)

حقيقتون آهن، انهن کان به پيانڪ حقيقتون. آخر ۾ مان چوڻ چاهيندس، منير احمد سنڌي، ماڻڪ، سنڌ جي نئين پيڙهيءَ جو ڏکندڙ ذهن وارو سنڌ جي حالتن تي ڏمريل ڪاوڙيل، سجاڳ ليکڪ آهي، جنهن جا پاتر سنڌي قوم جا هٿ ڪري جيڪي پوڳنائون، ڏلتون، بدبختيون، عذاب ۽ عقوبتون سهي رهيا آهن، تن کي هن ڪافي شعور ۽ ايمانداريءَ سان اجاگر ڪيو آهي. اهي سڀ وحشتون جي هن ۽ هن جهڙن ٻين محسوس ڪيون آهن، هن آڏو آنديون آهن. هيءَ هڪ شخص جي نه، بلڪه هڪ قوم جي پنهنجي سڃاڻپ پنهنجو وجود ٽڪائي رکڻ جي ڪوشش آهي، جنهن ۾ هو باقي عام سنڌي جيان اڪيلو بيوس ۽ مجبور آهي.

ناول جا ڪردار هڪ نه، بلڪه هڪ سڄي قوم آهن، جا ڊپ ۽ حراس ۾ جي رهي آهي، جنهن جو آواز بند آهي، سڃاڻيون ڪير ٻڌڻ لاءِ تيار ڪونهي. چوگرد صرف خوف ٿي خوف آهي، واڳون مليٽري يا ڪٽرپنٽين جي هٿن ۾ آهن. انهن حالتن جي تصوير دنيا سامهون پيش ڪرڻ جو مقصد کڻي آيو آهي هيءَ ناول، جنهن ۾ ماڻڪ بلڪل ڪامياب ويو آهي.

۽ آخر ۾:

ماڻڪ کان ڪنهن پڇيو هو.

”اوهان جي زندگيءَ کي جلا بخشيندڙ سڀڻو...!“

جواب هوس: ”انساني آزاديءَ سوچ جي، اظهار جي، عمل جي، ڏيس جي، ڌرتيءَ تي وسندڙ اڻوجھ انسانن جي سماجي، اقتصادي تحفظ ۽ سلامتيءَ جو جيڪو هن وقت تائين اڻلپ آهي.“

شل سندس سڀڻو سچ ٿئي!

علي بابا ۽ سندس ڌرتيءَ ڌڪاڻا

نند چڱاڻي

اصلي نالو علي محمد، ادبي نالو علي بابا. سندس پتا جو نالو محمد يوسف بلوچ. 1940ع ڪوٽڙيءَ ۾ سندس جنم ٿيو. سندس وڏا بلوچستان کان لڏي پهرين سيوهڻ، پوءِ ڪوٽڙيءَ ۾ رهيا. سندس پتا ڪوٽڙيءَ ۾ ريلوي ملازم هو. پاڻ ڇهه درجا انگريزي پڙهيو. پهرين ريلوي ۾ ڪلارڪ طور گهڙيو. هڪ سال نوڪري ڪيائين. پوءِ ٽيڪسٽائيل مل ۾ اسسٽنٽ مئنيجر طور 4 سال گذاريائين. 1965ع کان لکڻ شروع ڪيو اٿائين. اڄ سوڌو قلمر هلي ٿو. شايد سنڌ ۾ اهو ئي ليکڪ/ساهتيڪار آهي، جنهن کي پنهنجي ڪمائيءَ جو وسيلو فقط قلمر آهي. ادب سندس پيٽ ڀرڻ جو ذريعو آهي. ڪلاڪار جون گهرجون اتي ڪڏهن ڪڏهن فن سان انصاف ڪرڻ کان روڪين ٿيون. پيورو لڙو سندس نصيب ۾ لکيل آهي. ڪٿي به تر ٿانءِ نه ٿيو آهي.

پنهنجي ڪتاب ”منهنجون ڪهاڻيون“ ڀاڱو پهريون ڀيرو لکي ٿو. هر ليکڪ سٺو پائڪ به هوندو آهي. مون کي شيامر جئسنگهائي وڻندو آهي. لعل پشپ وڌيڪ وڻندو آهي. گنو سامتاڻي، ايشور چندر ۽ موهن ڪلپنا وڻندا آهن. ائين ته وڻڻ جي ڪا انتها ئي ڪونهي، ائين جيئن چيخوف، اوھينري، مارڪيز مون کي چيخوف جيترو نه وڻندو آهي ۽ نه لعل پشپ جيترو...“

”نسيم احمد کرل تمام وڏو ڪهاڻيڪار هو. جيڪي عالمي جو به ڪو مت ڪين هو. اڃا هن ڪهاڻيون لکڻ تي مس شروع ڪيون ته پاڻ ڪئنسر ڪهاڻي ٿي ويو. ساڳيءَ ريت ماڻڪ کي به موت جي پيڇڻ بلا وقت کان اڳ پي وئي.“

ساڳئي لعل پشپ جو نائونمل ڪتاب پڙهي، ڏاڍي ڏڪاري لهجي ۾ هن لکيو 'سنڌ جو درد ۽ بي خبر ماڻهو'..... (سلسليوار سنديش 2006) "لعل پشپ تي لکيل اڀياس پڙهندي محسوس ٿيو ته لعل جي اندر ۾ به هڪ وياح خور وائيو ويٺو آهي. جيڪو تاريخدان نه هوندي به تاريخي وياح وصول ڪرڻ ٿو چاهي ۽ پنهنجا ٻئي پير اُن گپ ۾ گپايو ويٺو آهي. سنڌ سڳوري ساري رُج ٿي ويئي. لعل پشپ جهڙا اڻوجھ ڏاها اديب جيڪي هيڏي وڏي ورهاڱي جي چوٽ ڪاٽڻ کان پوءِ به سنڌي هندو، سنڌي مسلمان جي چڪر مان ٻاهر نه نڪري سگهيا آهن. اسين سنڌ جا اديب روس، افغانستان، بينگال، ويتنام، چين، عراق، چلي، فلسطين، گھانا بلڪ هر مظلوم لاءِ آواز اُٿاريندا آهيون، پر اسان لاءِ ڪنهن ملڪ جي اديب وٽ هڪ سٺ به نه هوندي آهي. سياستدان ته اڃا پري جي ڳالھ آهي..... اسين هينئر پنهنجي دولهه درياھ شاھه کي بچائڻ لاءِ بي هٿيار جنگ وڙهي رهيا آهيون. اسان کي ڪنهن جي به مدد ڪانه ڪپي. اسان کي ان ڳالھ جي پرواهه نه آهي ته ڪير اسان کي ڇا ٿو چئي ماري اسان کي رڳو ايتري خبر آهي ته اسان حق تي آهيون. پنهنجي رب پاڪ پاران اسان جي قتل نه هجي. باقي ڪير اسان جي نسل ڪشي ڇا ڪندو."

علي بابا هڪ سئو ناٽڪ ڪار ۽ ناول نويس به آهي. سندس ناٽڪ "دنگيءَ منجهه درياھ" 1981ع ۾ جرمنيءَ جي ناٽڪ واري ميلي ۾ ٽيون نمبر انعام کٽيو جنهن ۾ هن سنڌو درياھ جي مهاڻن جو ذڪر ڪيو آهي. سندس ناول "موهن جو دڙو" ڪنهن مخزن ۾ قسطن ۾ هليل آهي. (بعد ۾ ڪتابي صورت ۾ ڇپجي چڪو آهي)

هن جي لکڻيءَ ۾ ماحول، موضوع ۽ مسئلا گهڻو ڪري سنڌ جا آهن. هو جيڪي لکي ٿو ڪنهن نه ڪنهن پسمنظر ۽ حقيقت تي مدار رکي ٿو. پنهنجن همعصرن کان بلڪل جدا، نرالو پر ناليوارو. هن جا ڪردار سامهون جيئرا انسان آهن. پڙهندي ڪڏهن همدردي ته ڪڏهن نظام (حڪومت) بر خلاف نفرت جو ڀاڙ پيدا ٿيو پوي "سؤربيا نوت ماڻهو" ڌرتيءَ ڌڪاڻا مان فقط ساڍا ڇهه پيچ ڪهاڻي پڙهو. اڄ واري ٻوليءَ ۾ اُن کي سوپاري ڏيڻ - وٺڻ چوندا آهن. ڪهاڻيءَ جو مک ڪردار 'پرام' سؤرپيه نوت جو ڦاٿل ٿو ڏسجي. سؤ جو نوت وٺي ماڻهو ماريو ڇڏي.... ڪهاڻيءَ ۾ چست، تازا توانا، نوان ڊائلاگ، اُهو به اُنهن جي ٻوليءَ ۾.... سنڌ ۾ بدلي جي پاونا اڃا هلندي اچي.... ٿڄ پياڪ ٻار کي وات ۾ پستول جي گوليءَ سان مارائي چڱي خان کي پنهنجو اندر ٺارڻو آهي.... چڱي ردوبدل کان پوءِ سؤ روپين جو نوت ۽ پستول سيلنسر سوڌو چڱي خان کي وٺي، لوڏ ڪري پرام کيس ٻڌائي ٿو ته وڏيري رمضان کان مون سؤ روپيه ورتا آهن - چڱي خان جي پپ ۾ سندس ٽي پستول جي گولي هڻڻ لاءِ. ۽ لفت جو پٽن خوني کي ٻُڙڪائي وڃي ٿو.

سنڌ جي هڪ عالم تاريخ نويس پير حسام الدين راشديءَ علي بابا کي ”سنڌ جي تاريخي عظمت بيان ڪندڙ“ ڪهاڻيڪار سڏيو آهي. تاج جويو لکي ٿو ته منهنجيءَ نظر ۾ هو ”سنڌ جي روح جو پارکو“ ڪهاڻيڪار آهي. تاج کيس امر جليل ۽ نسيم کرل کان پوءِ ٽيون نمبر بهترين ڪهاڻيڪار مڃي ٿو. نبض شناس، وقت جي نازڪ رڳ تي هن جا هٿ ڪپيل رهن ٿا ۽ دائما اثر ڇڏين ٿا. سندس ڪهاڻي ”ڪجلا تجلا ماڻهو“..... آمريڪن اسڪالر ليڊي سنڌ جا آرٽس ۽ ڪرافٽ ڏسڻ ٿي گهري گائيڊ سڀ ڪجهه ڏيکاريندي سنڌ جي آرٽ ۽ ڪلچر کي ڄڻ پري ڇڏي ٿو. موهن جي دڙي جي سڀيتا اکين آڏو آڻي بيهاري ٿو. سنڌ جي ڇريبيءَ جو تڪو احساس ڪرائي ٿو. فرانس ٺاهڻ وارين عورتن جي مڃبورين - جيڪي ڏينهن ۾ سورهن ڪلاڪ ڪم ڪري اکين ۾ موتيو ٿيو پرائين. اُتي ڊاڪٽر جون هجن، پر پوءِ به املهه فراسين جو ٺهڻ ۽ آمريڪن ليڊي جو آڌرپاءُ - حالتن انوسار اُن آمريڪن ليڊي کان زوردار اکر ٿا نڪرن ”او گاڏا! اِٿڙ ٿيريبل - اِٿڙ ٿارچرنگڊ“ هر ڳوٺ، هر واهڻ ۾ آمريڪن ليڊيءَ کي ڏي، پيڻ، نياڻي سمجهي ڳوٺاڻيون کيس خرچيون ٿيون ڏين ۽ اهو سڀ ڏسندي گائيڊ همراھ پنهنجو معاوضو به نٿو وٺي ۽ کيس چوي ٿو ”نو پيمينٽ - يو آر ان آرٽ آف موهن جو دڙو.“ هن جي تحرير اهڙو آئينو آهي، جنهن منجهه ڪيترا مهاندا ڏسي سگهجن ٿا.

جتي نسيم کرل جهڙو ماڻهو ائين چوي ٿو ته ڪهاڻي لکڻ لاءِ رت ولوڙڻو پوي ٿو. ڪڏهن به نه - تي تي مهينا لڳيو وڃن ۽ هو اُن لاءِ پنهنجون ڪهاڻيون ’ڪافر‘ ۽ ’چوٽيهون در‘ ٻڌائي ٿو اُتي علي بابا چوي ٿو ته ڪهاڻيون پائمرادو لکجي وڃن ٿيون. ان مان سندس مشاهدي جي قوت جو اندازو لڳائي سگهجي ٿو. پاڻ لکي ٿو ته ڪجهه نوان لاءِ جاکوڙ آڌاري ورتل يا پاروڻي نه هوندي آهي. پنهنجي نرالي سوچ کي تخليق جو ڀرپور چوڻ ڏيڻ جي سگهه رکي ٿو. ”نسيم نسيم کرل کرل“ ۾ چيو اٿس ”هڪ فنڪار کي ڪوڄي لهڻ ڏاڍو اهوڪو آهي. فنڪار کي ڏسڻ لاءِ هن جي هائي ڪاٺي ڪاٺ پيڇڻ. پهرڻ ماڻهن سان وڙاءُ سڀ بيڪار آهن. فنڪار جي ڪوڄ سندس فن مان لڳائي ويندي آهي. سندس رچنائن ۾، پر ماڻهوءَ جي اندر ۾ ڪيڏي چولان چول هوندي ان لاءِ اسان ڪابه سائنسي ايجاد نه ڪري سگهيا آهيون. سڀ ايڪسري مشينون بيڪار آهن.“

مونکي 1987ع ۾ علي بابا سان گڏجڻ جو موقعو مليو. سنڌ الاجي ۾ نند جوڀري ۽ هري موٽائيءَ سان گڏ ستمان وارو جلسو هو. اُن کان هڪ سال اڳ مرحوم هري موٽائي ڪوٽڙيءَ مان هن جي گهران موتي آيو هو. هي خانہ بدوش کيس ڪونه گڏيو. هاڻي اُن وقت لاءِ معافي وٺندي هريءَ کي چيائين ته منهنجي پتا کي خبر ئي ڪونه آهي ته هري ڪير ٿيندو آهي. مون کيس تنهنجو آدرستڪار نه ڪرڻ تي ڏاڍو

ڳالهائون ۾ 1995ع ۾ ”منهنجون ڪهاڻيون“ ڪتاب هن مرحوم پتا جي نالي اربڻ ڪيو. تازو گویند خوشحالائيءَ جي ناول کي هن ناٽڪ ۾ روپانتر ڪيو جيڪو سنڌ ۾ ڏيکاريو ويو. گویند کان علي بابا بابت ڪجهه ڄاڻڻ چاهيم. چيائين مون سان روبرو ڪڏهن به ملاقات ڪونه ٿي اٿس. دوستن جي معرفت ڪم ٿيو آهي. موهن ڪلپنا جي علي بابا سان لکپڙهه پئي ڪوٽڙيءَ جا. علي بابا لکيس، ته ڪوٽڙيءَ جي سنڌي پرائمري اسڪول ۾ منهنجي ڪلاس ۾ برابر هڪ موهن هو جنهن جا گویا پيا وهندا هئا. موهن جواب ڏنس ته علي نالي چوڪرو پنهنجي چولي سان منهنجا گویا پيو اُڳهندو هو.... پر موهن ڪلپنا 1930ع ۾ ڄاول آهي ۽ علي بابا 1940ع ۾ ڄاول آهي. ’ڌرتيءَ ڌڪاڻا‘ ڪتاب ۾ ٻيون سترهن ڪهاڻيون آهن. ٽائيتل ڪهاڻي ڌرتيءَ ڌڪاڻا ورهاڱي جو درد کڻي هلي ٿي. رام پٽ ساوٽري هنگورائي جڏهن ماءُ جي گريپ ۾ اڃا چئن مهينن جو هو ته ملڪ به اڌ ٿي ويو. اڄ پرڏيهه مان موٽندي هو خاص اُن هواڻي جهاز ۾ بيٺو پاڙو ڏئي سفر ڪري رهيو آهي، جيڪو انڊيا، واپا ڪراچيءَ ويندو. کيس اها ڄاڻ آهي ته ڪراچي ايئرپورٽ تي جهاز فقط 45 منٽ ترسندو. ٽرانزٽ لائونج کان ٻاهر به نه وڃي سگهندو. ننڍڙي هوندي کان هن پيءُ ماءُ ۽ ناني وٽان ورور ڪيو سنڌ - ڪراچيءَ جون الاهي ساريون ڳالهيون ٻڌيون. ماءُ کي اُن وقت ڳالهائيندي هئجڻ هاريندي ڏٺو. چوندي هئس، رام هي سياستدان سدائين پاڻ ۾ وڙهيو پيا پرچن. ڪڏهن ته پاسپورٽ کلندا، تون وڏو ٿين ته هڪ پيرو مون کي وطن جا وڻ ڏيکارجانءِ. آءٌ سنڌو ساگر جي پوڄا ڪندس. موهن جي ڌڙي کي سجدا ڪندس. شاهه تي پڙ ڇاڙهيندس، نه ته منهنجي آتما ڀٽڪندي رهندي... ۽ هو ايترو چوندي چوندي اچي سڌڪن ۾ پوندي هئي. ممبئي جي گيت آف انڊيا کي ڏسڻدي کيس ڪلاچي - ڪراچيءَ جو سنڌو ساگر سمونڊ ياد ايندو. هو اهو به مڃڻ لاءِ تيار نه هوندي هئي ته هن کي عربي سمنڊ چوندا آهن. چوندي راجا ڏاهر وقت به ڪو عربي سمنڊ هو ڇا؟ پاڻ اهورام ورور چوي ٿو ته آءٌ ڇا ڄاڻان وطن. آءٌ اُن جذبي کان ڪورو آهيان، خالي آهيان. آءٌ هڪ ڌرتيءَ ڌڪاڻو آهيان. ڪو ٿر تانءُ ڪونهي. ڪا ڌرتي، ڪو شهر، ڪو سُر سنگيت ڪونهي. مون کي ڪهڙي خبر شاهه جي سُرڻ جي. کيس ناني، جيڪا هاڻ وڏي ويڙهڻو سڏائيندي آهي، زبان کي چشڪو ڏيئي چوندي هئي، ”اڙي، هل ڙي پيٽو منهنجي ملڪ جو رڳو پلو کائي ڏسين ها ته هندستان جا ست طعام پلجي وڃين ها.“ هو پلجي به پنهنجو وطن نه پر منهنجو وطن چوندي هئي. کيس اهو به سمجهه ۾ اچي ٿو ته ايئرپورٽ لائونج ۾ جي اهي ڳالهيون مليون به ته آءٌ انهن جو ساءُ - سواد - سونهن - رس رنگ اُن نموني ماڻي نه سگهندس جيئن منهنجي ماءُ

محسوس ڪيو هو. ايئرپورٽ تي جهاز مان لهندي هن جي من جي مونجهه - هوا جي جهونڪي لڳڻ سان ماءُ جي يادگيري ساريندي پگهر ۾ شل ٿي وڃي ٿو. لائونج ۾ موهن جي ڌڻي جون تصويرون - سنڌي پينار ۽ اوڻين جون تصويرون - ڪنٽين ۾ فقط پاڻيءَ جو گلاس، سنڌو جل لاءِ اهي مڙيئي ڳالهيون ڏيئي، علي بابا جيئرو ڌرتيءَ ڌڪاڻيل ڪردار اکين آڏو ٿو پيهاري. اُن وقت جي پاڪستان جي حالت ڏس، جو بوڪ اسٽال تان ڪوبه سنڌي ڪتاب ڪيس ڪونه ٿو ملي. ڪيس چوڻو پوي ٿو ”يهان ڪي قومي زبان اڙدو هئ، يهان ڪوئي سنڌي ڪتاب نهيئن رکهي ٿي...“ مهروان ممٽائي ۽ ڀڳوان ڪپور جي ائبسٽرڪٽ مان سنڌي مهاندا ڪيس بخوبي ياد ٿا اچن، پر هتي ته جيئن انسانن مان ڪوبه سنڌي چهرو نظر نٿو اچي ۽ ائين رام پٽ ساوتري هنگورائي واپس جهاز ۾ پنهنجو منهن لڪائي اچي سڌڪن ۾ پوي ٿو.... ڪهاڻيءَ ۾ ڪردار جي مزاج، جذبن ۽ لاڙن جو وڏو دخل آهي. قلم سندس چيو ڪري ٿو. جيڪو لکيو اٿس جن حقيقتن جي سؤ سيڪڙو ترجماني ڪئي اٿس. مشاهدي جي قوت قدرت ڪيس اڻ مٽي ڏني آهي.... جيڪو پاڻ محسوس ڪري ٿو اُن کي پوري شڪل به اهڙي ڏني اٿس، جو اهوئي تاثير پڙهندڙن جي پلءُ پوي ٿو. ڪتاب ”ڌرتيءَ ڌڪاڻا“ اهڙي پر بهار ۽ رنگين شخصيت سان روشناس ڪرايو آهي، جنهن تي تحقيق ڪرڻ لاءِ وڙندار سنڌي شخصيت گهرجي.

سنڌ جي اُلهڙ جوانيءَ جي ڌڙڪڻن کي ڀڄهندڙ نثر نگار
بردار شاهه جي ڪاوش ۾ لکيل جڳ مشهور
ڪالمن جو ڪتاب

مڃي رقصم

جلد اوھان جي هٿن ۾ هوندو.

شوڪت حسين شورو هڪ ڪهاڻيڪار

هري پنڪج

مان نقاد ڪونه آهيان ۽ نه ئي مقالا لکڻ جو اڀياس اٿم. نقاد جون باريڪ-بينيون، چنڊچاڻ ڪندڙ ذهن ۽ خارجي احساس ڪٿي مان ڪابه ڪهاڻي ڪونه پڙهندو آهيان. مان خود تخليقي رچنائن رچڻ جو عادي آهيان. ان ڪري ڪهاڻيءَ جي تخليق ڪندڙ جي جذبن سان ڪيڏڻ بچاءُ سندس جذبن ۾ پاڻ سمائي، اُن مان ڪٿا-مٿا انگور چوسڻ جي ڪوشش ڪندو آهيان.

شوڪت شورو هڪ ڪهاڻيڪار جي روپ ۾ منهنجي سامهون آيو آهي. هونئن مون کي سائنس ملڻ ۽ ماڻن جو موقعو نصيب ڪونه ٿيو آهي، پر ڀارت جي ساهتيه اڪادمي جي پروگرام موجب، سندس لکيل ڪهاڻين جو مجموعو ”اڪين ۾ تنگيل سڀنا“ 1983ع ۾ سنڌ (پاڪستان) ۾ شايع ٿيل منهنجي سامهون آهي. اڄ کان 25 سال اڳ شايد ڪامپيوٽر پوري طرح زور ۾ ڪونه آيو هو، جوادبي رچنائون اُن جي آڌار تي ڇپجي سگهجن، ان ڪري ڪيترا اکر-لفظ ڀڳل ۽ اڻڄڻا آهن.

ائين ته سندس پهرين ڪهاڻي ”روح رهاڻ“ (سنڌ) ۾ تڏهن ڇپي هئي، جڏهن هو پاڻ سترنهن سالن جو هو ۽ سندس پهريون ڪهاڻين جو مجموعو ”گونگي ڌرتي... پوڙو آڪاش“ 1981ع ۾ سنڌ ۾ ڇپيو هو. هند ۾ پڻ 1989ع ۾ ”گم ٿيل پاڇو“ سنڌي ٽائيمس ڇپي پڌرو ڪيو هو جنهن ۾ چار- پنج ڪهاڻيون ”اڪين ۾ تنگيل سڀنا“ ۾ اچي چڪيون آهن. سدا حيات شري هري موٽائيءَ جي تمنا پوري ڪندي، نند ڇڳائيءَ ”ڪونج“ رسالي جو هڪ خاص پرچو 2007ع ۾ ”شوڪت

حسين شورو“ انڪ شايع ڪري سندس باري ۾ تمام گهڻي ڄاڻ ڏني آهي ۽ سندس تي ڪهاڻيون ٻيون به اسان جي اڳيان آنديون اٿائين. ان انڪ ۾ نند جوڀيريءَ جي قابل سمبادڪيءَ هيٺ گهٽ ۾ گهٽ 14 ليکڪن جا سندس زندگي، سپاءَ ۽ تخليقي قوتن جي باري ۾ دل لپائيندڙ تاثرات ڏنا ويا آهن. ”گم - شمر“ نه جي برابر ڳالهائيندڙ داخليت سان اظهار ڪندڙ اديب شوڪت شوري جي صحيح شدت واري تصوير پيش ڪرڻ لاءِ اسحاق سميجو پنهنجي سڄي ۽ سڄي دل ”خاموشيءَ جو استعجو“ ۾ اوتي ڇڏي آهي.

شوڪت شورو جون لڳ ڀڳ سٺ کن ڪهاڻيون الڳ الڳ رسالن ۾ ڇپيون آهن ۽ پاڪستان ۾ ريڊيو/ ٽي ويءَ تي به سندس ڪيتريون رچنائون ناٽڪن وغيره جي روپ ۾ پراسارٽ ڪيون ويون آهن. سندس پنهنجين يا سندس باري ۾ ٻين جي لکڻين مان مون کي ڪٿي به اهيڄاڻ ڪونه مليا آهن ته هو صاحب ادب کان سواءِ ڪنهن ٻيءَ ڪرت ۾ به لڳو هجي. سندس سڄي زندگي ادبي ماحول ۾ گذري آهي. ادب ۾ پنهنجي دين ڏيندي هو صاحب هن وقت سنڌ يونيورسٽيءَ جي سنڌالاجيءَ ۾ ڊائريڪٽر جي حيثيت ۾ ڪم ڪري رهيو آهي.

(اُن جي ابتڙ هند جا اديب گذريل 60 سالن کان سنڌيت لاءِ پاڻ پتوڙيندي به پنهنجي آجويڪا لاءِ غير ادبي وسيلن سان نپائيندا پئي رهيا آهن.)

جڏهن کان انسان ذات وجود ۾ آئي آهي، ڪهاڻيءَ جو جنم به اُن وقت ٿي ٿيو هو. احساسن ۽ گهٽنائن کي اظهار جي ان فن، ان ڪلا وقت بوقت پنهنجا رنگ روپ ۽ رويا پئي بدلايا آهن. پڪين، مرن، راڻين، راجائن، ٻارن، پرين، جنن، پوتن، جاسوسي ۽ سماجڪ ڪهاڻين ۽ ناولن سماج جو بدلجندڙ روپ پئي پيش ڪيو آهي. حقيقت ۾ هن دنيا ۾ هن پرڻيءَ تي صرف هڪ ڇيڙ داڻا آهي. هڪ ئي سوچ ۽ هڪ ئي ڪرم Permanent آهي ۽ سو آهي The Change، باقي جيڪو هڪ هنڌ بيٺل آهي، اُهو اڃا نه سڀاڻي مري ويندو.

ڪهاڻيءَ کي پاڻ بدلائڻ جي توفيق آهي، ان ڪري اڄ تائين زنده آهي. هر تخليقي رچناڪار پنهنجي روزمره جي زندگيءَ ۾ پنهنجي چوڌاري ٿيندڙ گهٽتائن کي پنهنجين نظرن، احساسن ۽ اُڌمن سان ڏسندو ۽ محسوس ڪندو آهي. پوءِ اُهي جڏهن سندس ذهن کان ورندي من کي محسوس ٿيندي دل تي اثر ڪنديون آهن، تڏهن ازخود هڪ رچنا تيار ٿي ويندي آهي.

شوڪت شورو جون ٻيون به لکيل ڪهاڻيون هاڻي ته پڙهڻ جو موقعو ملي ويو آهي. پر مان هن مقالي کي سندس هڪ مجموعي ”اکين ۾ تنگيل سڀا“ تائين محدود رکندس. جنهن جي ڪهاڻين کي مان ٽن حصن ۾ ورهائڻ ٿو چاهيان. هڪ

احساستمڪ ڪهاڻيون، ٻيون احساسن سان ڀرپور گهٽتاتمڪ ڪهاڻيون ۽ ٽيون رواجي پانڪن جي دل ۾ پيهجي ويندڙ گهٽتاتمڪ ڪهاڻيون.

ڪي ڪهاڻيون برابر شروعات، وچ، پڇاڙي ۽ ڪلائيڪس جي اڳواٽ هڪ ئي ٺهيل - ٺڪيل، جڙيل فارمولا جي آڌار تي تيار ڪيون وينديون آهن، جن کي مان Factory Manufactured Stories چونڊو آهيان. شوڪت جي هن مجموعي ۾ اهڙي هڪ به ڪهاڻي ڪونه آهي. مان ڪن ڪهاڻين کي گهٽتاتمڪ ڪهاڻي ته ڪن کي احساستمڪ ڪهاڻي چئي سگهڻ کان چرڪان ڪونه ٿو.

زندگيءَ جي وهڪري ۾ ڪيترائي اهڙا احساس ايندا آهن، محسوس ڪبا آهن، پوءِ به انهن کي ڪهاڻيءَ جو روپ ڏيئي نه سگهيو آهي. ڇو ته ان ۾ گهٽتاءَ جي ڪمي هوندي آهي. من جي ديوتائن کي گهٽتائن جي آڏين يا تعبيردار ٿيڻ کان سواءِ به هڪ تمام سٺي ڪهاڻي تخليق ڪري سگهجي ٿي ۽ ان کي نئين ڪهاڻي چئي سگهجي ٿو.

پر ڪهاڻي اها جيڪا ذهني احساسن ذريعي من کي پڪڙي - جڪڙي دل تي چاڻججي وڃي ۽ پانڪ پاڻ کي ان ڪهاڻيءَ ۾ هڪ ڪردار جي روپ ۾ ڏسي. شوڪت جي احساستمڪ يا احساس هلڪي گهٽتاتمڪ ڪهاڻين ۾ هڪ خاص ڳالهه جيڪا مون کي نظر آئي آهي، سا اها ته سندس لکڻين ۾ جيڪا رواني آهي، Flow آهي، سو سمند جي لهرن وانگر بلڪل نتڇرل آهي. دل تخليق ڪندي ٿي وڃي، من محسوس ڪندو ٿو وڃي، ذهن سوچيندي ستون ٺاهيندو ٿو وڃي ۽ هٿ لکندا ٿا وڃن. ثقلي جدوجهد ڪرڻ يا ڊڪشنريون وڃڻ جي هتي ڪاٿي گنجائش ئي ڪانه ٿي رهي. اها هڪ قدزتي ذات آهي.

مان شوڪت جي احساستمڪ - ڪهاڻين کي پهرين چهندس.

♦ گم ٿيل پاڇو

اسان ڪهاڻيون لکون ڇو ٿا؟ پنهنجي من ۽ ذهن تان ٻوجهه هٽائڻ لاءِ؟ ۽ اهو ٻوجهه پانڪن جي پلٽ ۽ جهڙ لاءِ؟ پاڻ نجات پائي ٻين کي جڪڙڻ لاءِ؟ هر سوچيندڙ انسان جي ذهن ۾ پنهنجا پنهنجا ٻوجهه هوندا آهن، پوءِ هو ليکڪ ڄا ٻوجهه ڇو پنهنجي سر ۾ سانڍي؟ ليکڪ جي لکڻ موجب ”چريا مست ڪٿي ڪيئن به هجن، پر ويچارڻ جي عذابن کان آجا آهن. ذهن منهنجي لاءِ جهنم آهي.“ ليکڪ ههڙي ”نئين ڪهاڻي“، ”اڪهاڻي“ يا ڪهڙيءَ به صف ۾ بيهاريل ڪهاڻي لکي، ڪاميابيءَ سان ثابت ڪيو آهي ته ”ماڻهو جهنم ۾ ڪونه ويندا آهن، پر جهنم ماڻهن ۾ پيهي ويندو آهي.“

♦ ڊهندڙ ديوارون

ڊهندڙ ديوارون - ۾ به ساڳئي نموني مبهم ۽ نج شخصي ويدنا جي تلر بازي آهي.

♦ منجهيل لکيرون

پهرئين ناڪامياب پيار کي دل ۾ سانڍيندي، پنهنجن هٿن جي لکيرن ۾ صرف (x) منڊيٽڙا پسندڙ ڪردار پنهنجن احساسن ۽ سوچ سان پائڪن کي به Negativity ۾ گهلي ٿو وڃي. ساٿ ڪنهن جو به ڪونه ملندس. انگريزيءَ ۾ هڪ چوڻي آهي:

If you laugh, world will laugh with you

If you cry, world will laugh louder.

♦ آڻ ڪٽ پڇاڙي

هيءَ به هڪ رچنا آهي (ڪهاڻي چئو يا آڪهاڻي يا به ڪهاڻي) جنهن مان مونکي ڪجهه به هٿ حاصل ڪونه ٿيو آهي. شخصي، آڻي ۽ اداس زندگيءَ جو اظهار ڪرڻ ائين ٿو لڳي ته ليکڪ ڪنهن کي جوابدار ٺهرائي رهيو آهي.

♦ همسيل هانءُ... اُپهرا اُلڪا

هيءَ ڪهاڻي هن مجموعي مان عدم موجود آهي، پر اُن جي هلڪي ذڪر ڪري مون کي ٻئي مجموعي مان پڙهڻ جو چاهه ٿيو پر هٿ پلٽ آهائي ذهني پيڙا پيئي. جيتوڻيڪ ذهني پيڙا کي بلڪل گهرائيءَ سان، باريڪيءَ سان محسوس ڪرائڻ ۾ ليکڪ ڪامياب ويو آهي.

هاڻي مان شوڪت جي لکيل ڪهاڻين جي ٻئي حصي ”احساسن سان پريور گهٽنا تمڪ ڪهاڻين“ جو ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو.

♦ سمنڊ ۽ هيڪلوروح

جيتوڻيڪ ليکڪ پنهنجي مهاڳي مضمون ۾ ”سمنڊ“ کي دنيا جي معنيٰ ۾ ڪم آندو آهي، پر هڪوار ڪهاڻي ڇپجي پائڪن اڳيان آئي ته پائڪن کي هڪو حق آهي ته ليکڪ جي اندر ۾ خلقي وڃڻ کي پاسيرو ڪري پنهنجي نڪتو نظر سان رچنا کي تکن توڙن. مان هڪ پائڪ جي حيثيت ۾ هن ”سمنڊ“ کي ”دنيا“ نه سمجهي، ”سمنڊ“ ڪري ڪٿان ته به هن ۾ جا گهٽنا آهي، سا دل ۽ من تي گهرو اثر ٿي ڇڏي زندگيءَ ۾ ڪي گهٽنائون اهڙيون اچي ٿينديون آهن، جن کي ماڻهو صرف محسوس ڪندو آهي. ذهن سوچيندو آهي ۽ من پيو لچندو آهي، پر ڪنهن کي ٻڌائي ڪونه سگهيو آهي، جو ڪو به ڪونه هوندو آهي.

گهٽنا: جهاز جو ٽٽڻ، ڪردار جو لهرن ۾ تختي جي آڌار تي لڙهڻ، ٽڪريءَ تائين اُچلجي وڃڻ، ٻئي جهاز جو لنگهڻ، اُميد جو ترورو تروري جو اوجھل ٿيڻ، هٿ جي ٺاهيل ترهي جي آڌار تي سمنڊ ۾ وري پوڻ ۽ آخر ۾ طوفان جي زور تي وارياسي ڪناري تي پهچڻ ۽ ٽٽل بدن جي ذهن ۽ اکين اڳيلن آخري انڌڪار ڇانئجڻ ۽ The End.

سامونڊي زندگي جيئن وارن لاءِ هيءَ هڪ دل دھلائيندڙ ڪھاڻي آهي. سامونڊي زندگي نه جيئن وارا جڏهن فلمن ۾ ناولن ۾ يا اخبارن ۾ آيل وارداتن کي ڌيان ۾ رکي، اُن ماحول مان پيدا ٿيندڙ داخلي تن جي بيوسي، ذهن جي سوچ ۽ جيئن جي تمنا انسان جي من کي ڪهڙين ڪهڙين ويدنائن ۾ گھلي وڃي ٿي، اُن جو اندازو محسوس ڪندي دل ويهجي ٿي وڃي.

♦ آخري ڏينهن

نوڪريءَ تان استعيفيٰ ڏيڻ کانپوءِ وڌائيءَ جي گڏجاڻيءَ واري موقعي تي ڪهڙو ماحول ٺهي ويندو؟ ڇا چيو ويندو؟ جواب ۾ کيس ڇا چوڻ گهرجي يا ڇا نه چوڻ گهرجي؟ ذهن سالن جي سات چڏڻ وقت، ساڻي دک جو اظهار ڪيئن ڪندا ۽ موت ۾ سندس من ۾ ڇي روڻهڪار ڪوٽي وڃي ته.... سڄي رات من جي ان سوچ ۽ ڀڀ کان پيڙجندڙ نائڪ لاءِ پڙهندڙ اُميد رکندا ته ضرور ڪجهه وٺندڙ - اٿو ٿيندڙ ٿيندو... پر ٽئي ڪجهه خاص ڪونه ٿو. رواجي نموني فوتو ڪڍائي، موڪلائڻ جي ماني کائي، نائڪ بس پڪڙي هليو ٿو وڃي. بنا گهٽنا جي صرف ليڪڪ جي آندڙ ماڻه تي آڌارت هيءَ نئين ڪھاڻي هڪ عمدي دين آهي.

♦ اهڙيءَ طرح ”سرنگهه“ ڪھاڻي به هڪ نوڪريءَ تي آڌارت آهي. اڳئين ڪھاڻي استعيفيٰ جي ماحول تي آهي، پر هن ڪھاڻيءَ ۾ نوڪري کانئس ڪسجي ٿي وڃي، يعني درخواست ڪيو ٿو وڃي، ڇاڪاڻ ته اُها آفيسري کيس سفارشي نوٽ (Influence) ڪري ملي هئي. ڪلارڪ هو ته پيار هوندي به نسرين جو سڱ ڪونه ٿي مليس، آفيسر ٿيو ته ساڳيو سڱ مليس، پر شاديءَ کان اڳ آفيسري ڪسجي ويس ته مڱڻو به ٿئي پيس. نسرين جي unattached پيار ڪري نائڪ جي من ۾ هڪ ست چپي ٿي وڃي، ”محبت سڄن سان ڪنديون ۽ شادي شاهوڪار سان...“ ۽ پوءِ پنهنجي من جي ويدنا ۽ سوچ کڻي نائڪ ان ڪٽندڙ رستي تان هلندو ٿو هلندو ٿو وڃي.

♦ رات جو رنگ

ڄڻ فريز ۾ بند، بي رنگ، بي جان، بنا جنبش ۽ بنا چاهه واري زندگيءَ کان نجات پائڻ لاءِ نائڪ ڪلفتن جي وصال سمنڊ ۾ پاڻ کي غرق ڪرڻ/خودڪشي ڪرڻ جي ارادي سان پهچي ٿو.... پر هڪ جوڙي استري پرش جي پيار ڀريل گفتن سندس من بدلائي ڇڏيو ۽ محسوس ڪرائي ڇڏيو ته زندگي ڪيتري نه حسين آهي. ان ڪري موت مهمل ڪري حسين زندگيءَ جا عشق ڀريا ڀن ڀن ونگ پائڻ جي تمنا سانڍي پنهنجن ٽي ويچارن ۾ محور ستو پار ڪندي، ڪار جي ٿيٽن هيٺان اچي، آڪٽ اونڊاهي رات

جي رنگ ۾ لين ٿي ٿو وڃي. ليڪڪ جي Positivity جيتوڻيڪ داد لائق آهي، پر
ڪردار کي پڇاڙيءَ ۾ مارڻ سان ڊرامائي ڌماڪو ٿي پيو آهي.

♦ دهراءَ

استريءَ کي جسماني ڪجهه ڪپي ته پنهنجي مرم کي سنڀالي رکندي، سڌو نه چئي
ڪاوڙ ڪري هروڀرو اجايا سجايا انومان ڪڍي ڊيبل الزام هڻي، ڳالهه کي مروتِي -
سروتي، مرد سان رسڻ جو ڏيکائي بهانو ڪري چيڙائي ۽ وري پرچي ويڃڻ سان سڀ
ڪجهه حاصل ڪري وٺڻ جي هڪ عجيب ذات آهي، جيڪا شرميلي ۽ حياءَ رکندڙ
استرين ۾ وڌيڪ ٿيندي آهي. استريءَ جي ان ڪردار سان ليڪڪ خوب ٺاهيو آهي.

♦ اڌ مڙهيل سڀيٽر

ڪا ڪهاڻي پڙهي پوري ڪرڻ تي من مان ازخود نڪري ويندو آهي ”واھ...“ ۽
ڪتاب بند ڪري اکيون پوري سڄي جي سڄي ڪهاڻي من ٿي من ۾ وري
دهرائيندي ماڻهو پاڻ ۾ کوٽجي ويندو آهي. پڇڻ تي ٻڌائي ته سگهندو ته ڪهاڻي سٺي
آهي، پر ڪيئن سٺي آهي، اهو ٻڌائي ڪونه سگهندو آهي. ان جو سبب شايد اهو
هوندو آهي ته پاڻڪ اُن ڪهاڻيءَ جي ڪيترين ڪنڊن ۾ پاڻ پائيندو آهي.

♦ اکين ۾ ٽنگيل سڀنا

دنيا داري لوڪ لڄا، مال ملڪيت، تن جي بڪ، گهر ٻار جون جوابداريون سنڀالڻ هڪ
ڳالهه آهي، پر حساس من جي اندر جي لوچ، آڻاڻن جي سڀن جو وڇڙجڻ ۽ دلين جي
آندڻ مانڌ سان نڀاڻڻ هڪ ٻي ڳالهه آهي. پهرين حالتن سان بي جان نموني منهن ته
ڏيئي سگهجي ٿو، پر مانسڪ پيڙا کي اندر ٿي اندر ۾ سانڍي من تي پٿر رکي جيئڻ،
جڻ پاڻ کي جيئري ٿي مارڻ برابر آهي ۽ اهو به تڏهن جڏهن وڇڙي وري ملي ۽ وري
وڇڙڻ جهڙيون گهڙيون اچي وڃن. پهرين نهار مان ٿي احساس ٿي وڃي ته وري وڇوڙو
تنهائي شامون ۽ سرد راتيون نصيب ۾ آهن.

استري ڪردار جو نڀاءُ من کي بيحد ڇهنڊڙ آهي.

شوڪت جي لکيل ڪهاڻين جي هن مجموعي کي پڙهندي منهنجي اڳيان

هر هر خليل جبران جون رچنائون اچي ٿيون بيهن، جن ۾ ڪردارن جي اوسي - پاسي،
اندر - ٻاهر هيٺ - مٿي ٿيندڙ سڄيءَ هلچل جو باريڪيءَ سان بيان ڪندي ليڪڪ
سڄي تصوير سامهون رکي محسوس ڪرائڻ جي ڪوشش ڪندو آهي ته ڪردار
ڪهڙي ماحول مان لنگهي رهيا آهن ۽ پاڻڪ اُن محسوسيت ۾ کوٽجي ويندو آهي.

خليل جبران کي مون ڏٺو ڪونه هو ۽ نه ئي شوڪت حسين شوري کي ڏٺو

آتم. پر قمر شهباز (ڪونج 2007ع) موجب شوڪت جو چاهه اهوئي آهي ته ”ڪير
مون کي سمجهي، مون کي سنڀالي، مون کي سهارو ڏئي.“

حقيقت ۾ هن جهان ۾ سڀ اڌورا ماڻهو اڻپورا انسان ٿي رهندا آهن، مون کي
 هن وقت هڪ ليکڪ جي ننڍڙي ڪويتا ياد ٿي اچي:

Dreams fade, Delusions Die,
 Life is not what it seems to promise
 It is every body's story
 It is mine.

”اڌورا ماڻهو“ جي ڳالهه چڙهي آهي ته مان هينئر شوڪت جي لکيل هن
 مجموعي جي ٽئين حصي کي چيٽيندس، جنهن ۾ باقي هڪ ڪهاڻي آهي ”اڌورا
 ماڻهو.“ سڀ ڪهاڻيون سڀني کي پسند آچن، اهو ممڪن ڪونه آهي، ڇو جو هر
 ڪنهن جي رُچي، من جو ماحول ۽ سوچ جي ڪيفيت الڳ الڳ وقتن تي الڳ الڳ
 ٿيندي آهي. ائين ته سندس ”هڪ ڊنل ماڻهو“ ۽ ٻيون به ڪهاڻيون آهن، پر مان هن
 وقت سندس لکيل صرف ان ڪهاڻيءَ تي پنهنجا ويچار پيش ڪندس.

مٿينجي لاءِ شوڪت جي لکيل هيءَ ڪهاڻي سڀني کان علحدي
 گهڻا تمڪ نه هوندي، گهڻا ٽن سان ڀرپور احساساتمڪ نه هوندي به احساس جٽائيندڙ
 هڪ بهترين ڪردار نگاريءَ جي آڻ وسرندڙ ڪهاڻي آهي، جنهن کي مان وڏو پڙهي،
 وري وري کلي، Enjoy ڪري سگهان ٿو. پوءِ توهان پل مون کي هڪ تمام رواجي ۽
 دهري پانڪ جي درجي ۾ آڻيو. مسٽر ”A“ جي ڪردار ۽ مس ”Z“ جي ڪردار جي وچ
 ۾ جيڪي به الفابيٽ جا اکر آهن، سي پانڪ بڻجي پيا هيڏانهن هوڏانهن ٺهاري
 ٻاهر ٿون کلي ڪيرا ٿين ۽ اندر ۾ احساسن وس ٿي هنجون هارن.

سٽائيندڙ زندگيءَ مان زبردستيءَ عيش حاصل ڪرڻ اهڙين چوڪرين جي
 لامحدود ڪوشش پئي رهي آهي، جيڪا هو پوريءَ طرح حاصل ڪري ٿي وٺنديون
 آهن. ڪاڪڙ - ڪوڪڙ کان سواءِ ڏيڻ لاءِ ته هنن وٽ ڪجهه بچيو ئي ڪونه هوندو آهي.
 ڪجهه ويڙهڻ جو ته سوال ئي نٿو اٿي.

آخر ۾ ننڍ جوريءَ سان انٽرنيٽ (ڪونج 2007) تي ”ڪهاڻي ڪالهه
 ڪهاڻي اڃ ۽ ڪهاڻي سڀاڻي“ جي جواب ۾ شوڪت پاڻ ٿو چوي ته ”ڪهاڻي جيڪا
 ڪالهه هئي، سا وڌيڪ سگهاري هئي، اها ڳالهه اڃ جي ڪهاڻيءَ ۾ ڪانهي.“
 باقي هڪ ڳالهه: شوڪت جون لکيل ڪهاڻيون اسان جي پنهنجي مائيدار اباڻي سنڌي
 ٻوليءَ ۾ انساني جذبن ۽ رشتن تي ٻڌل آهن، جن ۾ دين - ڌرم جو پاڇو به گم آهي، پوءِ اسان
 کي ائين ڇو ٿو محسوس ڪرايو وڃي ته اسان پئي ٻن ملڪن جا پڪيڙا آهيون؟.

ماهتاب محبوب جو ڪهاڻي سنگره

مئي مراد

لکمي ڪلاڻي

ڀارت سرڪار جي سڀ کان وڏي ادبي اداري ”ساهتيه اڪاڊمي“ پاران سنڌ ۾ تخليق ٿيل سنڌي ادب تي نظر ثاني ڪرڻ لاءِ سڏايل هن سيمينار ۾ مون تبصري لاءِ ماهتاب محبوب جي ڪهاڻي سنگره ”مئي مراد“ جي چونڊ ڪئي آهي.

ماهتاب ڪهاڻين سان گڏ سفرناما، خاڪا يا ڪالم وغيره به لکيا آهن. ويجهڙائيءَ ۾ هن جا ٻه ناول ”خواب، خوشبو چوڪري“ ۽ ”پيار پناهون ڇانورا“ به شايع ٿيا آهن، پر بنيادي طور هوءَ ڪهاڻي نويس آهي. هن جي ڪهاڻين جو پهريون سنگره ”چانديءَ جون تارون“ 1980ع ۾ ٻيو ”پرھ کان پهرين“ 1983ع ۾ ٽيون ”مئي مراد“ 1979ع ۾ ۽ چوٿون ”لهر لهر زندگي“ 1985ع ۾ شايع ٿيا آهن. ماهتاب جي پهرين ڪهاڻي 1960ع ۾ ”نئين زندگي“ ۾ منور عباسي جي پيڪي نالي سان شايع ٿي هئي. گذريل اڌي صديءَ کان پنهنجي تيار ڪيل هن ادبي شاهراه تي پنڌ ڪندي اڄ هوءَ هڪ اونچي آستان تي براجمان آهي.

هيءَ ڪهاڻي سنگره ”مئي مراد“، ماهتاب سنڌيءَ جي وڏي ڪهاڻيڪار نسيم کرل کي اڀيڻ ڪيو آهي، جنهن کي هن سنڌي ٻوليءَ جو ٻي تاج بادشاهه سڏيو آهي. نسيم کيس چيو هو ته تنهنجي هن ڪتاب تي پيش لفظ مان لکنديس، پر سنڌي ڪهاڻيءَ جو اهو امام جلد شهيد ٿي ويو. ماهتاب ”نئون نياپو“ ۾ اڳ ڇپيل سندس مضمون جو هڪ ٽڪرو هت ”پيش لفظ“ طور درج ڪيو آهي. نسيم کرل چوي ٿو: ماهتاب جو ادبي ذوق اڳي کان اڳرو آهي. ان ادبي ذوق وڌائڻ ۾ سندس ڪانڌ محبوب جو وڏو هٿ آهي. سڀ کان پهريون ته هن پنهنجي گهرواريءَ کي حويلين مان ڪڍي

کيس ننڍڙي بهشتي گهر ۾ رهايو اٿس، جنهن جو نالو ٿي ”ارم نما“ آهي..... محبوب
سک ۽ سانت جو آشيانو ناهي، کيس ڏوٿي سانچڻ جي گهڻي جهنجهٽ کان بچائي،
هن ادبي چنڊ کي گهريلو گرھڻ کان بچايو آهي.....

ليکڪا ماهتاب محبوب جو نالو ڪنهن بني بشر کان ڳجهو ڪونهي، جو
هوءَ گذريل سورهن سترهن سالن کان لڳاتار سنڌي ادب جي آفتي تي چوڏهينءَ جي چنڊ
جيان پئي چمڪندي رهي آهي.

هند جي پهرينءَ صف جي سنڌي ڪهاڻيڪار موهن ڪلپنا ماهتاب جي
ڪهاڻين بابت لکيو آهي ته ”مون سندس ڪهاڻين جا ٽيئي ڪتاب ”چانديءَ جون
تارون“، ”پرھ کان پهرين“ ۽ ”مئي مراد“ پڙهيا آهن. انهن ڪتابن ۾ آيل گهڻيون
ڪهاڻيون، سنڌ ۽ هند جي سطح تي تمام معياري ڪهاڻيون آهن، پر سندس ٽي
ڪهاڻيون ”سريت“، ”مئي مراد“ ۽ ”مريم جو بُت“، عالمي سطح جون شاهڪار
ڪهاڻيون آهن.“

هي ٽيئي ڪهاڻيون هن سنگرمه ۾ شامل آهن.

مريم جو بُت

هن ڪهاڻيءَ ۾ شيراز ويهن سالن کان وڌيڪ عرصو انگلينڊ ۾ گذارڻ بعد
واپس ڪراچيءَ موٽي اچي شبنم جي در تي دستڪ ڏني، ان حجت سان ته ”مان توهان
جو مائٽ آهيان.“

شبنم کي ننڍپڻ ۾ گڏ رانديون ڪرڻ واري هن شيراز سان هٿ ملائڻ ۾
شرم پئي آيو، ٻڌو هئائين ته پوريءَ طرح انگريز لڳندڙ هيءَ 30 - 32 سالن جو نوجوان
آئي هڪ وڏو آرٽسٽ بڻجي ويو هو. هڪ انگريز عورت سان شادي ڪري ٿي پار چڻڻ
بعد هاڻي کيس طلاق ڏيڻ وارو هو.

هن جون دلچسپ ڳالهيون ٻڌي، شبنم هن جي شخصيت کان متاثر ٿيڻ
مان رهي نه سگهي. سندس انگلينڊ واپس وڃڻ کان اڳ ٿورن ڏينهن جي هيءَ خوشگوار
محبت شبنم جي ويران زندگيءَ ۾ چڻ بسنت بهار جي ٿڌڙي هير بڻجي آئي هئي.

شبنم گذريل پنجن سالن کان پن ڀتير ٻارن سان گڏ، اڪيلي سر هڪ
بيواهه جي برپت بيابان جهاڳڻ واري زندگي گهاري رهي هئي. هن جي حياتيءَ جو
قسمدار ٻارن جي اعليٰ تعليم ۽ پالنا کانسواءِ ٻيو ڪجهه نه رهيو هو. ڪنهن به قسم
جي ٺاهه ٺوهه، وندر ورونهن يا سٺ سڀاڻي لاءِ کيس تيار ٿيندو ڏسي مائٽن جون ڀرون
تائنجي ٿي ويون. کين پنهنجي خاندان جي عزت خطري ۾ ٿي نظر آئي. وڏو بڻجڻ
بعد ڪنهن شادي وواهه جي ڪارج ۾ ڪٿي ڪنوار مٿان سندس پاڇو نه پئجي

وڃي، هاڻي هوءَ ايتري منحوس ٿي ويئي هئي. هن پنهنجي زندگي ائين ته پنهنجي مرحوم گهوت ڏلفيءَ جو نالو وٺي زندم رهڻ تي وقف ڪري ڇڏي هئي، جنهن سان هن پيار جي شادي ڪئي هئي.

شيراز جي اچڻ سان گهر ۾ رونق اچي ويئي هئي. ٻار به هن سان گهڻو هري مري ويا هئا. هوءَ به کيس چاهڻ لڳي هئي. شيراز هن ڏانهن پيار جو هٿ وڌايو هو. هر طرح جو سهارو ڏيڻ جو يقين ڏيارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي، پر شبنم جي من ۾ ڀڄ ويٺل هو، جنهن جو هن آخر شيراز سان اظهار ڪيو.

”توهان ويلنٽي (هن جي انگريز زال) کي بيوفا چئو ٿا، مون به ڏلفيءَ سان توڙ نياڻ جو واعدو ڪيو هو. محبت ڪئي هئي. هو کڻي دنيا ۾ ناهي، هن جي ياد ته مون سان آهي. وفا جو واعدو توڙي مان به ته بيوفا ٿيندس.“

شيراز کيس مٿان جي ڪوشش ڪئي، ”ليٽ آس فرگيٽ آؤر پاسٽ، ليٽ آس ٿنڪ آف ٿ ڏي!“

پر شبنم جي دل ۾ آندڙ مانڌ جاري رهي. هوءَ شيراز کي چاهي ٿي، پيار ڪري ٿي، پر هوءَ سندس صرف دوست بڻجي رهڻ ٿي چاهي، هن سان شادي ڪرڻ نٿي چاهي. ”بي شادي ڪرڻ سان اوهان جو ساٿ منهنجي گهايل دل کي قرار ته ڏيئي سگهي ٿو، پر منهنجي گهايل دل جا زخم ڪڏهن به پري نه سگهندو. اهي ناسور بڻجي منهنجي اندر ۾ ڇپندا رهندا.“

شيراز کيس چيو ”اهو تنهنجو اڃايو هم آهي.“

شبنم جواب ڏنو ”اها حقيقت آهي.“

ڇا هم آهي ڇا حقيقت، اهو فيصلو ما هٿاب پائڪن تي ڇڏي ڏنو آهي. هن نهايت ئي فٽائتي نموني شبنم جي نازڪ جذبن ۽ احساسن جي عڪاسي ڪئي آهي.

واپس وڃڻ کان اڳ شيراز دوستيءَ جي ناتن شبنم کان سندس سرير جي تقاضا ڪئي، کيس ٻانهن ۾ پيڪوڙي ڄمڻ لڳو. هن جي ساهن جي گرميءَ ۾ شبنم جي ميٺ جو جسم رجڻ لڳو. تڏهن اڃانڪ سندس هيٺو کي جهوپو آيو. سندس دل جي ديول ۾ استايت مريءَ جو مقدس بُت لڏڻ لڳو. هن پل صراط تي پنهنجا ڪنڊڙ پير سڀالي ورتا. ضرور ان مهل فاتر برگيد جي گاڏيءَ خطري جي گهٽتي وڃائي هوندي

سوئهن وڃايم سومرا، ميرو منهن ٿيوم

وڃڻ تڻ پيومر، جت هلڻ ناهي حسن ريءَ.

هن ڀارتي اُپڪندڙ جي استريءَ جي ذهن ۾ هزارن سالن کان سڀتا، ساوتري ۽ مارتيءَ جي پاڪدامنيءَ وارن سنسڪارن جون پاڻيون اوڻهيون ويل آهن، جن کي اڪثر Collective unconsciousness of the race به چيو وڃي ٿو.

موهن ڪلپنا کي ان ڪري هن ڪهاڻيءَ بابت پنهنجو اهو رايو ڏيڻو پيو ته ”ماهتاب جي هيءَ ڪهاڻي“ ”مريم جو بُت“ يورپ شايد سمجهي نه سگهي، پر اها ڪهاڻي عورت جي لازوال ڪهاڻي آهي. ماهتاب اها ڪهاڻي لکي، اسان کي سچ پچ هڪ نئون تاج محل ڏنو آهي.“

سُريت

شهر ۾ مساواڙي فلڪ وٺي هڪ ڪاموري شهباز چئن پنجن مهينن کان پنهنجي سُريت مومل کي آڻي رهايو آهي. ائين ائين ڏينهن ڳوٺ کان اچي، ڏيڍ ڏينهن هن سان عيش ڪري واپس موٽندو آهي. سنڌس اها سُريت مومل شاه صاحب جي ”مومل“ جهڙي ئي سونهن سوييا ۾ سرس آهي، جنهن جي ”پسيو سونهن سيد چئي، نينهن اچن نيش.“ ماهتاب محبوب پنهنجي قلع جي بُرش سان هن جي سڊول انگن، ويس وڳن، ڪلاسيڪل ڊور وارين ٺاڪڪائن بڻي سورهن سينگارن جو نهايت ئي نفائتي نموني چٽ چٽيو آهي. جنڊيءَ جي هنڌوڙي ۾ ليٽيل هن دوشيڙه جو چتر جي پٿرس جي ڪو (Louvre) ميوزم ۾ موناليزا سان گڏ تنگي ڇڏجي ته مومل جي پنهنجي هيٺين چپ کي چڪ پائي مرڪڻ جي ادا، پتڱ تي پڪ مونا ليزا جي مرڪ کي مات ڏيئي ڇڏيندي. ماهتاب اسان کي ٻڌائي ٿي ته مومل اعليٰ ۽ نفيس ذوق جي مالڪ هئي. پنهنجي ڪپڙي لٽي جو خاص خيال رکندي هميشه اچي اُچري صاف ستري رهندي هئي. هن کي ڄاڻ هئي ته مرد اهڙيءَ زُال مان ڪڪ هوندا آهن، جنهن جي جسم مان هر وقت ٿور، بصر، هيڊ ۽ پگهر جا منيٽل تجليل پيڪا پيا ايندا آهن.“

لکنوءَ جون طوائفون هجن يا جاپان جون گيشا گرلس، مرد ذات پنهنجيءَ تفريح لاءِ اهڙين تربيت حاصل مهذب عورتن جي صحبت مائل ٿي ڇا ڦاٿل هوندا آهن. چنچر، آرتوار يا موڪل جا ڏينهن هنن سان گهاري، پنهنجا کيسا خالي ڪرائي، وري سومر ڏينهن نوان سنوان تي پنهنجي مشيني ڙنگيءَ جي گهاٽي سان ٻڌجي ويندا آهن. هن ڪهاڻيءَ ۾ شهباز جي حالت به ڪجهه اهڙي آهي.

ائين ڏينهن پنهنجي سُريت وٽ پهچڻ شرط ئي کيس هن جا طعنا، تنڪا، مهڙا ٻڌڻا ٿا پون، جيڪا سڄو هفتو هن جي اوسيٽري ۾ انتظار ڪندي هاڻي پيزار ٿيڻ لڳي آهي. هوءَ ڪانئس ان جي پوري قيمت چڪاڻڻ تي چاهي: کيس ٻڌائي ٿي ته مان ٻن ٽولن جا جهومڪ، ٽن ٽولن جو هار سوناري کي آرڊر ڏيئي آئي آهيان.

”مهينو کن ترس، پوءِ جيڪي چونڊينءَ وٺي ڏيندوسان.“ شهباز کيس تارڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. پر مومل کيس سترو ڇڏڻ واري ناهي. ”شريڪن جون شاديون اچي سر تي ڪٽڪيون اٿن، مياڻي مون کي گهڙي سينڊل ۽ ٻه ٽي وڳا وٺي

ڏيڻا اٿئي.“ اهي انگل آرا ڪندي هوءَ کيس تيستائين هٿ لڳائڻ ٿئي ڏئي، جيستائين هوسائس اهو انجام نٿو ڪري

هن ڪهاڻيءَ جي اها رکيل ڪجهه مهينن اندر ئي پنهنجي هن ڪاموري جي اصليت کي پرکي ٿي وئي ته هيءُ اهڙو مٿيادار آدرشي مرد، بهادر ۽ سگهائو ناهي، جنهن جي پير جهڙي ٿڌي چانوَ ۾ هوءَ سڄي حياتي ٽڪل مسافر جي اگهور ننڊ جيان گذاري سگهي.... هو ته صفا مڄو جوءُ جو مريد نڪتو، سندس ساٿيڙي چنو نوريڙيءَ پنهنجي اکين سان کيس جوءُ جا موچڙا کائيندي ڏٺو هو.

”توبه! سڄي ڄمار ۾ ڪڏهن مرد جو زال مٿان اهڙو حشر نه ڏٺم. مڄو گهڻائي ڏناسين ٻڌاسين، پر هي ته ڪو مها مڄو هو.... ڇا مرد جو شان، ڇا سهي موچڙو!“

مومل جي ذهن ۾ اهڙو ته وڇوڙو لڳو جو کيس ٿڌي چانوَ ڏيندڙ اهو پير جو وڻ پاڙون پئجي وڃي پري ڪريو. بنا دير ٻاهر واري چوڪريءَ کي سڏائي چيائين ”وڏيري مينهل کي وڃي ڇٽ ته هتان منهن ڏيڪاري وڃي.“

هن ڪهاڻيءَ جي پڇاڙي هاسيه هجو واري سٺي توڙ ناهي ٿي. ڪجهه ڏينهن بعد جڏهن اهو ڪامورو شهباز وري مومل وٽ اچي چوي ٿو ”زيورن جي رسيد ته ڏي پلا، هيل کيسا پُر ڪري آيو آهيان.“

مومل کيس پري ڏڪيندي چوي ٿي، ”ڪونه ٿا ڪن تنهنجا زيور جيئي وڏيرو مينهل خان، پاڻيهي وٺي ڏيندو!!“

”اهو وڏيرو مينهل نه، جنهن کي اڳ ئي ست سُریتون آهن!“ شهباز هن تي طنزي چوٽ ڪري ٿو. مومل به موت ۾ هن تي اُبتوار ڪري ٿي.

”مڙس ٿي ته ست سنياليندا آهن، پاڙيا ته هڪ کي به نه سنيالي سگهن.“ اوچتو وڏيري مينهل جي ڪار جو بُل ڍاگ استائيل هارن وڃي ٿو. ”مُنيس، هاڻي ڇا ڪريان؟“ مومل کي پڙشائي وئي ٿي وڃي.

جيستائين وڏيرو مينهل، ڪانئس ان بابت پڇي ٿي پڇي، مومل حرفتياز بڻجي، شهباز مان جان چڏائيندي کيس چوي ٿي ”ادا، هاڻي توکي موڪل، تون پلي وڃ ڳوٺ، ادي ايمڻا کي به سلام ڏجانءِ.“

هن سریت جي اندر مومل جي سونهن سُوپيا سان گڏ سومل جي حرفتيازي به شامل ڪري، ماهتاب ڪمال جي ڪردار نگاري پيش ڪئي آهي. سنڌيءَ ۾ لڳي ٿو سریت جي موضوع تي هيءُ پهرين ڪهاڻي آهي.

هيءَ سنڌ جي وڏيرن جي عيش پرستي ۽ نڪمائيءَ کي وائڻو ڪندڙ ڪهاڻي آهي. جاگيرداري (Feudalist) نظام جي اها اڄ به جيئري جاڳندي وڏيرا شاهيءَ واري لعنت سنڌ جي عوام جي پائيماليءَ جو وڏي ۽ وڏو ڪارڻ آهي. هن صديءَ ۾ به سنڌ جي ڏکڻ ڏڏي ڌرتي، شايد ٽي پاڻ کي هن ڏلتي صورتحال مان آڄو ڪري سگهي.

وڏيرو مبارڪ علي ان دقيانوسي نظام جي علامت سنڌ ۾ اڃا حيات آهي. ماهتاب محبوب سندس قلعي نقش هنن لفظن ۾ چٽيو آهي:

”اهو آپ اڪئين پئي ڏٺو ته وڏيرو مبارڪ علي باجنس جهڙو مٿڙو ڪٿي ڪاسي جهڙي ڪا ڪسر هئي به ڪٿي ته پروڻن پوري ڪري ڇڏي هئي، جيڪي شهرن کي به شهه ڏيو بيٺا هئا. اهو راوڻ توڙي جو اڌ وهي ٽپيو به ته پار آهي ئي پراڻا. ڪراڙي شينهن جيان وا جهه وجهيو اونداهين ڪوئين ۾ پيو هوندو هو. جا ڦاٽي ناهي سا ڦٽڪي ناهي. ويندڙن جا پيرا ڏسبا هئا ته ايندڙن جا ڪونہ.... اُن تاڪ منجهند جو وڏيري شاهه بانو پيٽين مان ”خاشا“ بسترا ڪڍائڻ ڪاڻ نئين ساماڻيل ٻانهي سان ڪري انهيءَ پاسي اچي نڪتي. کيس ڏسي وڏيري جي حياتي ڇڏائجي ويئي....“

هن گوڏ جو پلانڊ ناهي، ڏندڙا ڪڍي (هن ڪمهي وقت هٿ جو بهانو ڏيندي) ورائيو، پر نئين شڪار جي صاف نڪرڻ تي دل ٽي دل ۾ جڪ پئي کاڌا. شاهه بانو ته هوڻن به کيس ڪانه ٿي وئي، جو ڏاڏي پوتيون ورلي وٺن. جڏهن مبارڪ عليءَ کي هن منجهان ڪا ”منی مراد“ (اولاد) نه ملي ته وجهه ملندي ئي بنا دير وڃي ٻي پرڻيو. اُن مان به جڏهن ڪجهه نه وريو سريو ته ٽين پرڻيو ۾ ڪاريءَ وارا ڪڪ.

سندس ٽيئي بيگمون اولاد لاءِ پيون درگاهن تي مٿا ٽيڪينديون هيون، تعويذ هٿ ڪنديون هيون، جهاز پارائينديون هيون، درويشن ديوانن جا نوان نوان ڏس هٿ ڪنديون هيون، پر سندن ڪڪ ۾ چڙڻ کان ننڍا ڪر واري ويئي هئي. اولاد لاءِ نه ڪا دوا ٿي ڪارگر ٿي، نه دعا. وڏيري جي ڪراڙي ماءُ ڏانهن ڪرڻ لڳي ”منهنجي ٻچڙي جي قسمت ۾ ڪي سُنڊيون لکيل هيون.“ آخر هوءَ هڪ غريب ڪڙميءَ جي ڪنيل ڪنڌي عيوض هن جي نياڻيءَ سان وڏيري جي چوٿين شادي ٿي ڪرائي. پر چوٿين بيگم به سُنڊ ثابت ٿي. ماءُ پٽ جي اُميدن تي پاڻي ڦري ويو.

چوٿين جوانڙي بيگم ڏينهن رات هن کي طعنو ڏيئي کيس ڪنهن حڪيم وٽ پنهنجي تپاس ڪرائڻ لاءِ ڪنيي ڪنيو.

”چري ٿي آهين ڇا، مان چو ڪرايان علاج. مان ته سنئون آهيان. اوهين زائنائون ويڃي پنهنجا علاج ڪرايو.“

”آخر گهڻي ڇهڙ ڇهڙ ڇهڙ بعد وڏيرو حڪيم ڏي ويو، جيڪو سندس مرض سڃاڻي کيس ٻڌائي ٿو ته ”تو پر ٿي حرڪت آهي.“

اهو ٻڌي جوانڙي بيگم منهن ٻٽو پئي، رڙيون واکا ڪرڻ لڳي، ”مٿا مرض لڳا، پوءِ ڇو ٿي پرڻئين مون سان! مان ٻن ڏيان تنهنجي دولت کي، مونکي اولاد ڪپي پيريءَ ۾ ته پنهنجو اولاد ڪم ايندو، تو جي شرع محمديءَ موجب چار شاديون ڪيون آهن ته مون کي به شرع محمديءَ موجب ٽي پٽ ڏي ته مان به ويڃي ڪو ڪڪين پنين لڳان.“

وڏيرو مبارڪ جو هيلنائين هيٺاهين وٺيو پي آيو تنهن کيس زورائتي لت وهائي، دوائن وارو پٿرو دريءَ کان ٻاهر اُچليندي هڪدم پٿر ڪو کاڌو، ”رن، جي اهڙي اولاد ڪاڻ مائدي يعني ٿين ته سڄي حويلي پئي ٿي، ويڃي دانگي مل - باقي طلاق کان هٽندومانءَ ”منهن وارو پادر.“

ماهتاب محبوب جي هن ڪهاڻيءَ پنهنجي معاشري جي وڏيرا شاهيءَ جي ڪُڏن ڪرتوتن جو ۽ سندن حويلين جي رازن جو پڙندو فاش ڪيو آهي. ڪيئن نه هو پنهنجي هوس ۽ هرس لاءِ گگدام هڪريون ڏهن ۽ ڪهن ٿا.

بک جا ڇڪ

رئيسيائي زليخان جي گهر ۾ نوڪريائي بهاري پائيندي ڪٻٽ جي پويان ڪُنڊ ۾ ڪريل هڪ سڪل مٺائيءَ جي پنڊي ڳولهي ٿي ڪڍي زليخان اها پنهنجي ٻانهي بختاور هٿ سيدن جي گهر بيهي زيبيل ڏانهن ڏياري ٿي موڪلي، ”ڇٽجائس ته جيڪي سائڻن ججهها سلام ۽ پاڪر چيا اٿئي ۽ هيءُ پوئي جي ڄمڻ جي مٺائي ڏني اٿس.“

بيبي زيبيل مٺائي کڻي آيل نوڪريائيءَ کي چيو ”مون کي سندس پوئي ڄاڻي جي خبر ئي ڪانه هئي، تنهنجي واتان ٿي ٻڌان، ڇٽجائس ته اچي مبارڪ ڏيئي وينديس.“ زيبيل جي ڌيءَ لالي اهو سڪل مٺائيءَ جو دٻو پنهنجيءَ کانءَ لاڏليءَ ڏانهن اُچلايو. هيءَ رکيل پاروئي مٺائي کائي لاڏليءَ ته اُتيعي ڏير ٿي پئجي رهي. شاه سائينءَ مٺي سودا ۽ گاسليت جو ڦوٽو پياريس، تڏهن هوش آيس. پر شام جو جڏهن ڌنار کيس ڏهڻ آيو ته هوءُ پٿر ڪڍي بيٺي، ٻارن جي ڪير لاءِ مٺا پاڪر ڪٽو ڏسي لاچار ڪين ٻارهن روين جو ڪير بازار مان گهرائڻو پيو.

پئي ڏينهن رڻو پڙو پاڻي بيبي زيبيل سوير ٿي سنيري هلي رئيسڻ کي پوئي ڄاڻي جون مبارڪون ڏيڻ. سندس ڌيءَ لاليءَ کيس منع به ڪئي ته ”امان ڪهڙو ضرور پيو آ، ڪني مٺائي ڏيئي اڌ مٽو ڪيو اٿن ۽ وري اوڏانهن پئي وڃين.“

هن ڪهاڻيءَ ۾ رئيسيائي زليخان ۽ سيدياڻي زيبيل جو هڪ ٻئي تي جهيٽا ڏيئي ٻڪ جا چڪ پائڻ جو نهايت ئي دلچسپ ورثن آهي. گهريچو اصطلاحِي عبارت ۾ سندن سماجي پس منظر جي حوالي ۾ هن طبقي جي سطحِي ٻڌڻي/ڪوڪليٽِي ڪي نهايت باريڪيءَ سان اُپاريو ويو آهي. اهو ڪين سچ پچ ڪلڻ هاب ٿو بڻائي. مزو وري اهو آهي جو پنهنجيءَ اهڙي اڍنگي بيهودي هلت جو ڪين رتيءَ ۾ به احساس ڪونهي.

ڊگوبير پيران

هيءَ ڪهاڻي پڙهڻ ڪهاڻي ”ٻڪ جا چڪ“ جو وستار آهي. ساڳيو رئيسيائي/سيداڻي گهرن جو ماحول. ساڳيا ٻه ئي ڪردار زليخان ۽ زيبيل هت به موجود. ساڳي سندن نوڪ جهونڪ، چنچ چنچ هت به جاري آهي. رڳو حيدرآباد بجاءِ هاڻي منظر ڪراچيءَ جو آهي، جتي هي ٻه ئي گهاگهه عورتن شريفان جي پُٽ جي شاديءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيون آهن. لنگهيائون ”ڊگوبير پيران“ (جيڪي زرينا بلوچ جو ڳايل لوڪ گيت) ڳائيندي، جهمر وجهندي، سڀني مزماڻين کان پنج پنج روپيا ڦرين ٿيون. شادين جي موقعي تي، متل هن هُل هلاچي جي ماهتاب تڙ منظر ڪشي ڪئي آهي. گڏ ٿيل عورتن جا هڪ ٻئي تي اُڪر ڪندڙ لفظي وار ڪنن ۾ نڪا وٽا ڪن.

”اڻي اڍي هاڻي ٺهيو آهستي ڳالههءَ راجن ۾ رتي جهيٽا وجهين.“

”اڍي آءُ ته آهيان ڦاٽوڙو ڏمل. اسين چئون سچ، پوءِ ڪنهن کي وٺون نه وٺون!“ اُتي گهوت جي ننڍي پٺيءَ جو جوڙو ڪٿي آهي؟

ائين ٿو محسوس ٿئي ته ماهتاب هن زناني مجلس ۾ ڪٿي جا ڳجهي ڪئميرا فت ڪري، اُن جو شتر کولي ڇڏيو آهي ۽ مائڪروفون جو بٽڻ اُن ڪري ڇڏيو آهي. عورتن کي اها سڌ ٿي ڪانهي ته ٻاهر ڊرائينگ روم ۾ ويٺل مڙد ٿي ويءَ جي پردي تي سندن اها زناني بيخي، فاحش چرچا گهٻا ۽ سندن هر ناز نخري جو Peeping toms پڙجي، پورو پورو لطف ماڻيندي خوب ڳڻيون هڻي رهيا آهن.

هي ٻه ئي ڪهاڻيون ماهتاب محبوب جي حقيقت نگاريءَ واري استائيل جو بهترين نمونو آهن. ان معاشري ۾ استعمال ٿيندڙ پهاڪن، چوڻين واري اصطلاحِي ٻوليءَ تي سندس پورو دسترس هئڻ جو مظاهرو ڪن ٿيون.

سوڀي

ماهتاب هن ڪهاڻيءَ ۾ سوڀيءَ جي گرهست جيون جو فوتو گرافي واري يٿارت سان هڪ تڙ چٽ چٽيو آهي. سندس مڙس جي بيماري ڪافي اينگهجي ويئي آهي. سندس طبيعت پڇڻ لاءِ اچڻ وارن متن مائتن، پاڙيوارن جو چوويهه ڪلاڪ ٿي گهر ۾ مڪو مٽو پيو آهي. بيمار لاءِ اهو شور غل مٿي جو آزار آهي..... ٻاهران ايندڙ زالن جي تهه تهه، ڪت هيٺان گهر ۾ پاليل ڪڪڙين جي ڪُڙ ڪُڙ هن لاءِ روز جو ويل آهي.

هن ڪهاڻيءَ ۾ سوپيءَ کي هر جنس طرف مائل Lesbian ڏيکاريو ويو آهي. اهڙا اثبنارمل ڪردار زرينا بلوچ جي ڪهاڻي ”جيڇي“ ۽ خير النساءِ جعفريءَ جي ڪهاڻي ”حويليءَ کان هاسٽل تائين“ ۾ به موجود آهن. اڄ جي هن اداري دلي واري ڀڳ ۾ البت هر - جنسيت کي به انسان جو هڪ نارمل وهنوار مڃي، سماج ۽ قانون طرفان ان کي مڃتا ملي رهي آهي.

هن ڪهاڻيءَ ۾ ماهتاب اسان کي ٻڌائي ٿي ته ”سوپي ننڍپڻ ۾ گڏن - گڏين جي شادي ڪرائيندي گڏي کي کڻي پري اُچليو ۽ گڏين سان شادي ڪرائڻ لڳي. اهي گڏيون سندس ڪچي ذهن ۾ ايڏيون رچي ويون جو ننڍپڻ جي راند وڌي هوندي پرنڪٽيڪل لائيف اختيار ڪئي. پنهنجو مڙس کيس ننڍپڻ وارو اڳڙيءَ جو گڏو نظر ايندو هو جيڪو ٻنهن نه وڻندو هوس.“

هڪ ڏينهن رئيس چاڪر خان جي چوٿين زال بلقيس ٻانو جيڪا رشتي ۾ سندس ڀائٽي هئي، پڙجي بيماريءَ جو ٻڌي، پنهنجي سرتي شمان کي ساڻ وٺي اچي پٺيءَ وٽ پهتي. سوپيءَ ۽ سندس چئني ڏيئرن هن وڏ گهرائي جي وڏي آجيان ڪئي. کين اها جاءِ نئي ملي جتي کڻي ويهارينس. لمبیت، ڪيڪ، بسڪوٽ، پر بلقيس انهن کي ڇهيو به ڪونه. سندس سرتي شمل پنڌ ڪري ٽڪجي پئي هئي. چيلهه ڊگهي ڪرڻ ٿي چاهيائين، ۽ پيڙيءَ مان به ٽي سوتا به هڻڻ ٿي چاهيائين. سوپيءَ کيس پنهنجي ڪمري ۾ وٺي وڃي لٽايو ۽ کيس پاڻ سان رات رهڻ لاءِ ايلاز منتون ڪرڻ لڳي. ”اڃا ته حال ئي دل جا ڪونه وٺياسين..... سياري جي رات.... سوڙ وجهي ڪوسڙيون ٿي حال وٺديون ها..... محفلون ڪيون ها....“ سوپي شمل تي هرڪ هاري وٺي هئي. عرصي کان اُڃايل هئي، اڄ جنس جي ان بک سندس اندر ۾ پڙڪو کاڌو. سوپيءَ جون لونڊڙيون ڏٺو لڳيون..... رڳون چڪجي ويس، تڪو ساھ ڪڇڻ لڳس ۽ شمان کي ڪنهن جناتِي اثر هيٺ ڏونڌاڙڻ ۽ چيپاڻڻ لڳي. شمان جو مغز ڇڻ مڻ ٿي ويو..... سوپيءَ جي جسم مان ايندڙ ڀڳهر ۽ گڻ ۾ پيل عطر جي ٻڙي جي ڏپ کان دل ڪچي ٿيل لڳس.

”ها ها! ڇا ٿي ڪرين. پٺيءَ....“ شمان پنهنجون سڀ قوتون گڏ ڪري هڪ جهٽڪي سان کيس ڌڪو ڏيئي، ڪوئيءَ کان ٻاهر ڀڄي آئي. ”ڇا ٿيو شمان ڇا ٿيو؟“ بلقيس پڇيس ”ايڏي گهرايل ڇو آهين، خير ته آهي؟“ ”پٺيءَ....“ شمان سهڪندي ورائيو. ”پٺيءَ آهي نه بلقيس. پٺيءَ کي الائي ڇا ٿيو... جو...“

هن ڪهاڻيءَ ۾ عورت جي هر جنسيات واري نفسيات کي ماهتاب نهايت ئي فنائتي نموني واکو ڪيو آهي. هند ۾ سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ان موضوع کي اڃا ڪنهن نه ڇهيو آهي.

سین ڏيڻ

هيءَ ٻن سڀڻين جي چُنڊا پٽ جي ڪهاڻي آهي، جنهن جي لهس ممتاز ۽ پوئل کي به اچي ٿي ۽ نويت گهر ڦٽڻ تائين به اچي پهچي ٿي. ممتاز جي سس زيبيل ۽ ماءُ بختيار جي وچ ۾ ٿڌي جنگ چڙيل آهي. انهن ٻن ڀائرن جي وچ ۾ اچي ڦاٿو آهي پوئل. ممتاز روز سندس ماءُ يعني پنهنجيءَ سس خلاف هن کي شڪايتون ڪندي ٿي رهي. هن جي گهر جي سڪ شائنتي ۾ ڪري اڏامي ويئي آهي. ان جي جڳهه ڪل ڪل ۽ گهڻيءَ اچي واسو ڪيو آهي.

پوئل کي سمجهڻ ۾ دير نٿي لڳي ته ان لاءِ جوابدار آهي ممتاز جي ماءُ يعني سندس سس بختيار، جيڪا هر روز رخشو ڪري پنهنجي ڌيءَ کي ابتيون سبتيون پتيون پڙهائي ٿي وڃي ۽ پاڻ سان گڏ بازار وٺي وڃي قسطن ۾ ڪڏهن واشنگ مشين ته ڪڏهن فرج وٺي ڏيئي، سندن کيسا خالي ڪرائيندي ٿي رهي.

پوئل ممتاز کي سمجهائي ٿو ته تون پنهنجي هٿ ڦاڙما ڪي اسان جي گهر اچڻ کان منع ڪري ڇڏ. هن پنهنجو گهر ته تباهه ڪيو ئي آهي، هاڻي اسان جي گهر کي به تباهه ڪرڻ تي سندرو ٻڌو اٿس.

هن پيري جڏهن بختيار رخشي ۾ سندن گهر اچي ٿي ۽ ممتاز کي نئين ٽي وي، قسطن ۾ خريد ڪري ڏيڻ لاءِ بازار وٺي وڃڻ چاهي ٿي ته هوءَ کيس ڪٿو جواب ڏئي ٿي. ”امان ٿي ويءَ جي آخر ايتري ضرورت به ڪهڙي آهي جو قسطن ۾ وٺجي. الله ڏيندو ته پورا پئسا ڏيئي وٺنداسين.“

ماڻس کي عجب ٿو لڳي ”ضرور ماڻهن توڻان تعويذ ڪرايو آهي جواهر! ابتاهل ٻئي ڪلين.“

لالڻ

ماهتاب جي 1962ع جي لکيل هڪ مشهور ڪهاڻي آهي ”لڻ“، جنهن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو آهي. اسان جي مانواري مفڪر محمد ابراهيم جويي. هن ڪهاڻيءَ ۾ شروع کان وٺي آخر تائين هڪ قسم جو سسپينس آهي. پڙهندي ائين ٿو محسوس ٿئي ته لاڏ ڪوڏ سان پاليل هڪ ڪنواري چوڪريءَ شهر ۾ پهچڻ کانپوءِ، ڪنهن هيءَ سان ڀڄي وڃي شادي ڪئي هوندي ائين هن ڀاڄوڪڙن معزز خاندان جي عزت خاڪ ۾ ملائي، خاندان جون ڪٿي وڏي ڇڏيو هوندو.

پر ليڪڪا اسان کي ٻڌائي ٿي ته ماجرا ان کان به وڌيڪ پيائڪ ۽ لڳ ڪانڊاريندڙ آهي. اها آهي ته ”وڏل جي ڀائٽي ۽ شهباز جي ٻارهن سالن جي جواڻ جمان ڌيءَ خاندان جون ڪٿي وڏائي، اسڪول ۾ پڙهڻ لاءِ داخل ٿي آهي.“

”لالڻ“ ڪهاڻيءَ ۾ به ماهتاب ساڳئي قسم جو سسپينس خالقو آهي. سنڌ جي هڪ ٻهراڙيءَ واري گهر ۾ ماته متو پيو آهي. ڏاڏي مٺن تي ڀلاند وجهي اوچنگارون ڏيئي رهي آهي. ”لالڻ تنهنجو ڪلهو به نصيب ڪونه ٿير. ابا سڄي

عمر آسرو ڪيم ته ڪلهو ڏيندڻ، پر اڄ ڇڏيو ٿو وڃين. ”لالڻ جي ماءُ به پار ڪيندي چيو ”منهنجا ابا، مون کي ته وڏي اميد هئي ته توکي موڙ ڏينديس، پر تو پيڻن کي ميندي به لالڻ ڪونه ڏني.“ لالڻ جي چاليهن ورهين جي ڪناري چاچي پنهنجي مٿي تي ڌڪ هڻندي چيو ”ڇوڪر منهنجي چيلهه پڇيو پيو وڃين، منهنجي اچن تي ته رحم ڪرين ها.“

ائين ٿو محسوس ٿئي ته لالڻ نالي وارو ڪو ڳيرو نوجوان گذر ڪري ويو آهي. هاڻي سندس مڙهه مقام پهچائڻ لاءِ جنازي جون تياريون ٿي رهيون آهن، پوءِ ٽي خبر پوي ته در تي ٽانگو تيار پيو آهي، جنهن ۾ لالڻ بئگ کڻي ڳوٺ کان ڪراچيءَ وڃي رهيو آهي، ڪنهن اسڪول ڪاليج ۾ پنهنجي وڌيڪ پڙهائي پوري ڪرڻ، سٺ ڪوهه پرڻي وارو اهو شهر زالن کي پرديس ٿو لڳي، جنهن جي ڪلپنا ڪندي سندن هٿيان ٿو ڦاٿي. لالڻ گويا هميشه لاءِ ڪائنات موڪلائي ويندو هجي.

”هاءِ پرديس، پڪين ۽ پرديسين جا ڪهڙا مڙهه مقام“ ڏاڏي چاٽيءَ کي مُڪ هڻندي چوي ٿي.

چارو

سيد جي بي بي کي پنهنجي وڏگهراڻي هٿن تي ناز آهي.

”اسان ته آهيون ئي برتر، اسان کي پيڙهين کان برتريءَ جو احساس ڏياريو ويو آهي، جيڪو مان مڙهه ٿورب اسان کي ڏياريو آهي، سوشل قائم ڏانهن رهي.“

هن بي بي کي پنهنجي ڌيءُ جو اچي فڪر لڳو آهي ته ڪٿي ٻين ڇوڪرين جيان سندس ڌيءُ به نه ڪنهن سان سول مٽريج ڪري نه رڳو پنهنجي قيام ڪاري ڪاري، پر خاندان تي به دانگي ملي.

”سيد جو سڱ نه مليو ته حق بخشاڻي ڇڏيندي مانس، ست پيڙهيون آشڪ ڪاڏي ڌيءُ کان نه لهائينديس.“ چاري لڳل دوٺهائيل ذهن سان اهو آخري فيصلو ڪري نهايت ئي اطمینان سان هي سيد بي بي گهري ننڊ ۾ سمهي ٿي رهي.

ماهتاب محبوب پنهنجي هٿن ڪهاڻين ذريعي سماج جي چاري لڳل دوٺهائيل ذهن کي ٽي صاف سترو صحتمند ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي، جنهن به سڌي پرچاري طريقي سان نه، بلڪ اڻ سڌيءَ طرح پڙهندڙن جي دلين تي اثر ڪرڻ واري فنائتي اظهار سان، نئين سوچي پيدا ڪري، اسان جو معاشره صدين کان دٻيائوسو سوچ ۽ فڪر جي دڙ سان لتيل ۽ روايتن جي چاري ۾ الجھيل رهيو آهي. هر هڪ ليکڪ ڪلاڪ جي پاڻ طرف ۽ پنهنجي واٽارڻ طرف اهائي هڪ ڪمٽمينٽ هئڻ گهرجي ته هو ان کي، جنهن ۾ ٻين سان گڏ هو پاڻ به، سامهون ٿي پرورش ڪمٽ (Ecologically Clean) رکي.

شاعر شيخ اياز ۽ پوئٽر پري آڪاس

واسديو نرممل

بقول شري سڳن آهوجا، سنڌي شاعريءَ ۾ جيئن ڪشچند پيوس، ”نئين سجاڳي“ آندي تيئن شيخ اياز نوان فارم، نوان وزن، نوان موضوع ۽ نيون ترڪيبون ڏيئي، سنڌي شاعريءَ کي نئون ذهن، نئون شعور ڏنو ۽ پنهنجي گيتن خواهه غزلن، بيتن خواهه آزاد نظمن ۾ پنهنجي شاعراڻي شخصيت جي مخصوص خوبين کي ڪٽي، نه رڳو ٻين سنڌي شاعرن کان الڳ ٿي بيٺو آهي، پر شاهه کان پوءِ ۽ نارايڻ شيام کي ڇڏي، باقي ممتاز پڻ آهي.

شيخ اياز شاعريءَ جي هر صنف تي طبع آزمائي ڪئي آهي. هن بيت، دوها، وايون، گيت، نظم، آزاد نظم، غزل، تراثيل ۽ ته سٽا لکيا آهن. سندس ٻولي شپڪ، سواڊي، پڪي پختي ۽ اثرائتي آهي. سندس شعر ۾ زبان جي شيريني، تصور جي پرواز ۽ فن جي مهارت آهي. بنيادي طور هو رومانوي شاعر آهي. هن پرڪرتي ۽ سندرતા جي درياءَ مان پري پري ڄام پيٽا آهن.

اياز جو شعر پڙهندي سنڌ جي مٽيءَ جو هڳاءُ پيو ايندو. پنهنجي شعر ۾ جن اشارن، استعارن يا ڪناين جو استعمال ٿو ڪري، اهي سڀ نچ سنڌي آهن. سندس شعر پڙهندي ائين لڳندو آهي، جڏهن جي وڻ جي چانور ۾، ڪو ٿڪل مسافر آهلي پيو هجي ۽ دور کان ڪو چارڻ، پنهنجي سُريلي آواز سان، ڪجهه ڳائيندو ڪجهه جهونگاريندو ايندو هجي ۽ مسافر سوچيندو هجي ته آخر، چارڻ ڇا ٿو چوڻ چاهي؟ ڇو ٿو چوڻ چاهي؟ زماني جي ڪهڙن ظلمن جو بيان ٿو ڪري، هن وطنين جا ڪهڙا دک درد ٿو سڻائي، ساڻيه تان سر گهوڙڻ لاءِ ڪيئن ٿو پيغام پهچائي، وغيره وغيره.

اياز جي شاعريءَ جو ڪرنگهڙو آهي، سنڌيت جو جذبو. سندس هر ڪوتا پنهنجيءَ ڌرتيءَ سان جڙيل آهي. ڪيترن شعرن ۾ سنڌيت جو جذبو شدت سان اُڀري بيٺو آهي. مثال طور هيءُ شعر ڏسو:

سنڌ جيئي سدا، سنڌ جيئي سدا،
راس آئي رلي، هونئن اوچل گهٽا.

يا

”سنڌ سستِي وڪي آه ڪنهن نرلجي!“

عالمگير جذبو

هر عظيم شاعر جيان اياز زندگيءَ جي هر ادا کي شاعراڻي نگاهه سان ٿو ڏسي. هوانسان پرست آهي. هن جواگر ڪنهن واد ۾ وشواس آهي ته اهو آهي مانوتا واد. تنهنجا پير جهان، ڌرتي منهنجي ماتري
يا ڪر پايان پاوسان، ماڻهو ماڻهوءَ سان،
آءُ نه ٻيو ڄاڻان، مذهب منهنجو ماڻهين.

شاهه لاءِ عقيدتمندي

ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته اياز شاهه کان متاثر ٿيل آهي. ان جو اعتراف خود اياز شاعراڻي انداز ۾ اجهو هيئن ٿو ڪري:

پتائي، اسان جيءَ پريل جهول ۾
ٻڌوسين، ٻه ٽي پير تنهنجا هيا.

بقول اياز ”منهنجا ۽ شاهه لطيف جا پير اُنهيءَ ڪڙيءَ ۾ گڏ گرفتار آهن ۽ هڪ ٻئي کان جدا ٿي نه ٿا سگهن.“ شاهه کان سواءِ ڪاليداس، وديا پتي، تنگور ۽ خليل جبران کان خاص متاثر آهي.

هن مقالي ۾ اياز جي شعرن جي مجموعي ”يونر پري آڪاس“ جي اوڪ ڍوڪ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي اٿم. هن مجموعي ۾ بيت، وايون، دوا، گيت، نظم، آزاد نظم، قطعات ۽ غزل درج ڪيل آهن، جيڪو پاڪستان رائيترس گلڊ چپايو هو. پاڪستان سرڪار جلد ئي ان ڪتاب تي بندش وڌي. ازانسواءِ سندس ڪلام ريڊيئي تي ڳائڻ جي منع هئي. ان ۾ ڪو به شڪ ناهي ته سندس بيتن ۽ گيتن ۾ انمول آڳ ۽ پنيٽ هئا. اياز بيتن ۾ ڪٿي شاهه کي جاڳائي، ڏاڍن کي ڏارڻ ٿو چاهي.

جاڳ پٽائي گهوت، سنڌڙي، ٿي تو کي سنڌي
مرن پيون مارڻيون، قابو آهن ڪوت
اڃ ته تنهنجي اوت، ڏاڍن کي ڌاري وجهون

ڪٿي سنڌ کي مخاطب ٿي ڏيڏيڻ جي ڪوشش ٿو ڪري:
جيئون تنهنجي جند سان، مرون توسان ماءُ،
ڳوڙها ڳاڙ نه سنڌڙي وري ورنڊو واءُ
جرڪن پيون جندڙيون، تن من آهي تاءُ،
لونءِ لونءِ منجهه لڳاءُ، سڀ کي آسائيه جو.

ڪٿي آهوجھ، غريب انسانن جو چتر ٿو چٽي:
ماڻهو منهنجي ملڪ جا، آهوجھ ۽ اڻ ڄاڻ،
ڏکن ڏڏيون جهوپڙيون، بکن ڀريا پاڻ.

صدين کان پيڙت انسان سجاڳ ٿيڻ جو ورثن، اياڙ ڏسو ته ڪهڙي ته خوبيءَ
سان ٿو ڪري:

ڇڳي چپر ڪٽ، آيو تاءُ تڏي کي
ساون کاڌي ست، سڄين سر، مٿي ڪيو.

اهڙيءَ طرح اياڙ سنڌي بيت ۾ نوان نوان موضوع ڪٿي بيت کي هڪ
يگاني صنف سخن ثابت ڪري ڏيکاريو آهي. سندس بيت، قديمي سنڌي بيت جي
هيئت تي ٺهڪي اچن ٿا. بيتن ۾ ٻولي پڻ سنڌي استعمال ڪئي اٿائين. ڪٿي
ڪٿي ته سندس ٻوليءَ مان ”شاهه“ جي ٻوليءَ جو هڳاءُ پيو ملي. اعتبار ڪندا ته هيءُ
بيت اياڙ جو آهي؟

جهوري پيئي جهانجهه، جيڏيون منهنجي جيءَ کي
سهڙي آهي سانجهه، جهچندي جنهن جي جهانءِ ۾

چند شاستر جا ودوان ڀليءَ پٽ ڄاڻندا آهن ته بيت ماترائن تي چيل
هوندا آهن. بيت جي هڪ ست ۾ 24 ماترائون هونديون آهن. اياڙ سنڌي بيت جي
اما هيئت اڪثر قاصر رکي آهي. البت ڪٿي ڪٿي سندس بيت ماترائن جي مان
تي پورا نٿا لهن.

شري سڳن آهوجا، سنڌي شاعريءَ ۾ ٻي سجاڳيءَ جو، جيڪو ذڪر ڪيو
هئو اهو گهڻي ڀاڱي بيت ۽ وائيءَ جي نئين سر جيئارڻ ۽ اُچارڻ سان وابسته آهي.

شيخ اياز جي بيت جي هيئت قديم شاعريءَ جي بيت جهڙي آهي. باقي ان جي موضوع ۾ جدت آهي. بيتن ۾ ڪم آندل ٻولي نيت سنڌي آهي. اياز سنڌي بيت کي تصوف ۽ روايتي شاعريءَ جي ڊير مان ڪڍي، آڇو آجرو ڪري، نئين رنگ ۽ روپ ۾ پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي.

اياز غير شاعران لفظن کي به پنهنجي شخصيت ڏيئي، چمڪائي ٿو ڇڏي. ٻين لفظن ۾ اهي سنڌي لفظ جي سنڌين جي روزاني زندگيءَ ۾ ڪورول ادا ڪن ٿا، مگر ظاهرن غير شاعران لفظ آهن. سي اهڙو ته چمڪي بيهن ٿا، جو پڙهندڙ جو ان ڳالهه ڏانهن ڌيان ئي نٿو وڃي ته اهي ڪي غير شاعران لفظ آهن. هو سنڌي ترڪيبن جو به استعمال ٿو ڪري مثال طور هيءُ بيت ڏسو.

”ڪٿا ڪنيم ڪيچ مان“ ڪليا تنهنجا ڪيت

مون وٽ مڙئي بيت، تو وٽ آهن آيتون.

بقول مشهور سنڌي نقاد محمد ابراهيم جويو، اياز جو شعر وطن جي آبرو ۽ عظمت جو شعر آهي. ان ۾ وطن جي غدارن ۽ وطن جي دشمنن لاءِ آجهل نفرت ۽ بي پناهه غصو موجود آهي. هو وطن جي دشمنن کي للڪاريندي چوي ٿو:

تون ڪنهن ڪنهن کي خاموش ڪندين، اعلان هزارين مان نه رڳو.

پاڪستان ۾ سنڌ جي تاريخ ۾ نجي فن ۽ ادب لاءِ ڪنهن کان ايتري قرباني نه ڪڏهن گهري ويئي، نه ورتي ويئي، جيتري اياز کان گهري ويئي. ڳلائون، تهمتون، گاريون، ڌڙڪا، حملا، شهر نيڪاليون، نظربنديون، ڪال ڪوٺڙيون ۽ ڪيسن مٿان ڪيس. هيءُ ته اياز ۽ سندس پنهنجي مقصد عظيم سان پنهنجي ساهه کان وڌيڪ محبت هئي، جنهن سڀ ڪجهه ٻڌو ڏٺو ۽ سٺو ۽ ان کان پوءِ به نه هيٺو ٿيو ۽ نه پنهنجيءَ راه تان هڪ پير هٽيو ۽ هٽڪيو.

اياز سنڌي شاعريءَ کي بادلن جهڙي گجگوڙ ۽ جهرڻي جهڙي رواني عطا ڪئي آهي. سندس شاعريءَ ۾ موجود سياسي ۽ سماجي ڏاڍ ڏهڪاءُ جو بيحد شدت سان احساس اڀري آيل آهي.

ڪوئي آهي، ڪوئي آهي، جيڪو سچ چوي

ڏينهن ڏٺي جو هن ڏاڏن تان جيڪو گهوڻگهٽ لاهي

ڪوئي آهي

سانگ سياست جا جو سمجهي، ٺاهه ٺڳيءَ جا ڊاهي

ڪوئي آهي...

يا

ملن توکي ڏيان گيت اي ڌرتي، تون مون تي زنجير وجهين.

اياز جي وارين جي هيٺ، قديم سنڌي وائيءَ جي هيٺ کان ڪافي ڦريل آهي. البتہ وائيءَ ۾ ٿيندڙ دھراءَ کي اياز سھڻي نموني استعمال ڪيو آهي. سندس وارين جا موضوع بہ قديمي سنڌي وائيءَ کان مختلف آهن ۽ اھڙيءَ طرح اياز سنڌي وائيءَ جي ڪيتر کي وسيع ڪرڻ ۾ وسان ڪو نہ گھٽايو آهي. جيئن اياز سنڌي بيت کي نئين سر جيئاريو آهي، تيئن هن سنڌي وائيءَ کي بہ ستوارڻ ۾ ڪائي ڪسر ڪا نہ ڇڏي آهي. اياز جي قطعن، نظمن ۽ آزاد نظمن جي سڀ کان اُڀريل خصوصيت آهي، انهن ۾ ڏنل تشبيھون. هيٺيان چند مثال پڙهي پاڻ امين ٿيو:

جنهن هن واريءَ جي ويندي ۾،

لھندي سج جي ٽڪ جڙي آ،

آھ ڪٿي سواڙلي وينجھر؟

...

روح انسان ۾ ليئو پاتم.

ڇڻ تہ هڪ ڪوھ ھيو

مون ڏٺا چنڊ ستارن جا اُنهيءَ ۾ پاڇا،

مون چيو هيٺ ڏسان آڇاڇا!

پوءِ پري ڏول ڏنم جو پاڻي،

هن جھانن جون بلائون نظر آيون مونکي!

...

چنڊ جي پرون تي پير

ڇڻ صدين جي سوچ جا گھرا نشان.

...

هيءَ نما شام هي اُفق تي سج!

يا سُڪو ٿاڻ ڪو چُپائي ٿي،

جھول گيڙوءَ رتي بڪاريءَ جي،

هيءَ سرءُ ۾ ندي ۾ بيان هو بيت

اٿن سُڪي ويا جئين بکتي جو بيت

ڇڻ ڏڏي ويو ڏسي اُنهن کي سج.

شام جو سج پهاڙ جي پٺ تان،
جر ڪندو ائين ٻڏي ويو آهي.
سون جو ٿال ڪنهن حسينه کان
ڇڻ هٿن مان ڪري پيو آهي.

البتہ ”يوني پري آڪاس“ ۾ ڪي تشبيهون چٽيون ناهن. Vague آهن.
مثال طور هيءَ تشبيهہ ڏسو:

ڪنهن مصور جو روح آ گويا،
ابر ڪهسار ائين ڪڙو آهي.

نظمن ۾ ”ننڊاڪٽيون نچڻيون“، ”نٿيا گليءَ جي شام“، ”منهنجا مٿڙا
پٽ...“، ”تو تان واريان جند“ هر لحاظ کان قابل داد آهن. جيئن اياز جا ڪي گيت
پيا لڳن.

”يوني پري آڪاس“ ۾ درج ڪيل اياز جا غزل پڙهي خاص حظ حاصل نه
ٿيو. روايتي اردو غزلن جيان جامر صراحي، پيالا، سبو ساق، شراب، معخانه، ياده خاناه،
ديرو حرم، گوءِ يار اياز جي شعرن تي به چاٺيل آهن. البتہ جيئن جيئن ڪنهن حسينه
جي چهري تي وڻڙيل وارن وچان، سندس چهرو جهلڪا پيو ڏيندو آهي، تيئن ڪٿي
ڪٿي اياز جي غزلن ۾ به سهڻا شعر جهلڪا ڏيئي اُپري بيٺا آهن، جدت، لفظن جي
جادوگري يا دلڪش انداز بيان سبب. اهڙن شعرن مان ڪي مثال طور هيٺ ڏجن ٿا.

ڏيان آڱ گرنار ڪي گاهي گاهي
وري سر وڍايان، وري چنگ چوريان.

نعمتون بي حساب سانڍي رک
منهنجي مانيءَ ڳيو طلب آهي.

شاهه کان پوءِ اي اياز ٻڌاءِ
سند ۾ ڪنهن جون آيتون رهنديون!

غزلن ۾ ڪٿي ڪٿي سهڻا مزاحيه شعر به آهن. جهڙوڪ ”چائنٽ چمي گهر ۾ ڳوليم
گهڻ گهرا“، ”گهلي ڏکڻ هي، پيا پڙ پرينءَ جا“، ”ويا آڱ اڏي مونکي منهنجا سپرين“ وغيره.
اڄ جڏهن نئين ڪوتا ۾ بحروزن يا چنڊ شاستر کي الوداع ڪيو ويو آهي،
تڏهن بيت اگر خيال جي لحاظ کان بهترين هجي ته ماترائن جي ڪمي پيشي در گذر
هٿڻ گهرجي. اهو منهنجو شخصي ويچار آهي.

اياز بيتن جيان دوهن پر به نوان نوان موضوع ڪنيا آهن. خاص ڪري هيٺيان
به دوما تحسين جوڳا آهن:

پري پيئي ڌرتيءَ جي ڇاتي، مري پئي مخلوق،
پرين پري ٿي، ڇڏ ته ڪٿان مان، پري اها بندوق.

ها، ها، تون قرآن ڪٿي آ، يا گيتا جو گيان
ان مان ڇا ورتو جو تو پر مري ويو انسان.

پريت جو ذڪر قديمي دوهن پر به آهي، ليڪن اياز جو نمونو اور آهي. چوي ٿو:

پياليءَ پياليءَ مان رس پيتي، منهنجي پريت پياڪ،
ڪهڙي ڪهڙي مومل ساريان ڪهڙي ڪهڙي ڪاڪ.

تشبيهن جو استعمال قديمي دوهن پر به ڪثرت سان ڪيو ويو آهي، ليڪن
اياز جون تشبيهون پنهنجي نالي سان آهن:

منهنجون آليون اڪڙيون، گهريون، جيئن جمنا جو جل
تنهنجي صورت وهڪ مٿان جيئن وٽڙي تاج محل.

پرينءَ جي ياد، ڪنهن لاءِ ڳورو بار ڪنهن لاءِ نوڪدار خار هوندي آهي
ليڪن اياز جي لاءِ پرينءَ جي ياد آهي ڇاتيءَ ۾ ڇپيل چيٽا؛ شايد ئي ڪنهن ٻئي
سنڌيءَ شاعر جو ڌيان ويو هجي، چيٽ لفظ جي موسيقيءَ ڏانهن. چوي ٿو:

هو روھڙيءَ ۾ روح رهاڻيون، هو راتيون، هوءَ ريت
ڇڄي پئي اڄ تائين مون کي ڇاتيءَ ۾ ڪا چيٽ!

اياز جي گهڻن دوهن جي هيٺ قديمي دوهي جي هيٺ کان نرالي آهي.
قديمي دوهي جي هر ست ۾ 24 ماترائون هونديون آهن. مثال طور ”ڪبير“ جو
هيءَ ٺوهو ڏسو:

مالي آوت ديڪي ڪلين ڪري پڪار
ڦولي ڦولي چن لئي، ڪال هماري بار.

اياز جي تمام ٿورن دوهن ۾، قديمي دوهي جي اها هيٺ برقرار رهي وئي
آهي. مثال طور:

آهي تنهنجيءَ ياد جي، ايئن گذريءَ ۾ گونج
آڪيري مان جئن وڃي، آڏري ڪاٺي ڪونج.

اياز گهڻا دوها 26 ماترائن تي لکيا آهن. ان حوالي سان هيءَ دوهو ڏسو:

ريج ڏنو هو هتري رت سان ڪنهن پوريءَ جي ڀل،
جنهن مان اُسريا پيارا پيارا هي ڄاڻي جا گل.

ان بگڙيل هيئت سبب اياز جي دوهن کي صحيح معنيٰ ۾ دوها سڏجي يا نه اهو بحث جو باعث بڻجي سگهي ٿو. البتہ مان اهڙن دوهن کي بہ دوها سڏڻ ۾ ڪوئي مارج نٿو سمجھان.

اياز جي ڇيڇڻ جي لئي ته جنسي جهومائي ڇڏيو. خاص ڪري ڇيڇ ”آڙي چنڊ آڙي چنڊ، پرين تو ته ڏٺو ٺاه“ ته هند سنڌ ۾ ڪافي مقبوليت حاصل ڪري چڪو آهي. سندس گيت ”گهنن گهنن، گهن گهن، گهن گهن گهن“ جي لئي بہ ڪافي جهومائيندڙ آهي. سندس گيت، ”سپڪا مومل، سپڪو راڻو“ پري پري ڏي ڄر مان ڄاڻو ”سمجھي ڇا آهي سنسار“ هيئت، لئي توڙي موضوع جي لحاظ کان قابل ذڪر آهن. گيتن ۾ تشبيهون بہ سهڻيون ڏنيون اٿائين. مثال طور هيءَ تشبيهہ ڏسو:

تولاءِ ساهه ائين سيڏائي
جهونجڪڙي جو جڻن واجهائي،
ڄاڻي لاءِ تلور....

ڇيڇ ”آڙي چنڊ، آڙي چنڊ“ ۾ تشبيهہ ڏيڻ جو انداز بہ نرالو آهي. چوي ٿو:

آڙي ڦول، آڙي ڦول، پرين تو ته ڏٺو ٺاه
سندس رنگ سندس انگ، ائين آهه جيئن تون.
اياز بہ ٽي غزل ماترائن تي بہ ڇيا آهن. انهن ۾ لئي ڪافي جهومائيندڙ رکي اٿائين. البتہ غزل نمبر 64 جي هيٺين شعرن جي مصرع اوليٰ ۾ 3 ماترائون گهٽ آهن.

پوءِ بہ اسان جي روح نہ ڀاتو ڀٽڪي ڀٽڪي چين،
تنهنجن اڪڙيون مڌ جون پيالون، ڪيئي سهارا ويجهو ها.

ڪيئن چوان ڇا لاءِ چڪن ٿيون لهرون ۽ لس ليت
پوءِ بہ اونهي سان اٽڪيا سي گرڇ ڪنارا ويجهو ها.

”ڀونر پري آڪاس“ پڙهڻ بعد، هر سخن فھر منهنجي راءِ سان متفق ٿيندو ته اياز هڪ عظيم سنڌي شاعر آهي. هر عظيم شاعر جو اڪثر هن جي جيئري ايترو قدر نہ ٿيندو آهي. اياز بہ ان جي شڪايت ٿو ڪري

نه ڪيو قدر سنڌ، هاءِ اياز
خونچڪان آ قلم، ويڃان ڪيڏانهن.

يا

تڙياسين دامن صحرا تي، خوشبو ٿي آجائي وئي
خدا معلوم ڪنهن رنگين چمن ۾ ڇو نه ڄاياسي.
جيئن هر عظيم شاعر کي سچ جي جٽ ۾ پورن وشواس هوندو آهي، تيئن
اياز به سچ جي سوڀ ۾ مڪمل اعتقاد ٿوري.
ساڻي آ سچ تون بيٺي ٺڄ، ڪيسين ڪڏندو ڪوڙ؟

يا

نيٺ ته ڏهندو ڪوڙ سدائين جنهن کي ناهه ثبات
نيٺ ته ڦٽندو سچ جو سورج، نيٺ ته ڪٽندي رات.
جيئن هر عظيم شاعر کي پنهنجي وطن لاءِ اڪير ٿيندي آهي، تيئن اياز
کي پنهنجي ساٿيه سنڌ سان بيحد محبت آهي. چوي ٿو:
تو تان واريان چند
منهنجي منڙي سنڌ.

تنهنجيءَ ٻوليءَ جو مان ٻيلي، واريان تنهن تان پاڻ
ڳالهيون تنهنجون ڳايان، منهنجو سر آهي تو ساڻ
منهنجي سهڻي، منهنجي سسئي، منهنجي مومل آءُ
روئي روئي آءُ سبان اڄ، تنهنجو گهرو گهاءُ.
جيئن هر عظيم شاعر انسانيت پرست هوندو آهي، تيئن اياز به انسانيت
پرست هو ۽ انسانيت کي مڃيندي پنهنجي وطن کي سنڌ تائين محدود نه رکيائين.
سارو جهان هن لاءِ ڏيس هو.

منهنجو ڪوئي ڏيس نه آهي، منهنجو ڏيس جهان
منهنجو ڪوئي نانءُ نه آهي، مان آهيان انسان.

هر عظيم شاعر ۾ خوديءَ جو احساس ٿيندو آهي. اياز ۾ اهو احساس جان
تان سرس نظر ايندو هو. تڏهن ته چيو هئائين:

ڪوئي شاعر اڃا ته جانِ اياز

ناھ تنهنجي غلام کان بهتر.

تون مڃيندين ته ڪو نه اي جيڏا

جي چوان لازوال آهيان مان

باقي هڪ ڳالهه اياز فارسي ترڪيبن جو اڪثر گهٽ استعمال ڪيو آهي.
البتہ ڪتي ڪتي سندس ٻولي ڏاڍي فارسي آميڙ آهي. مثال طور هي مصرعون ڏسو:

هيءَ ڪائنات بيڪران

هيءَ حسن جي جوءَ روان

...
سلسلہ ڪوهہ پر چشمہ آبِ روان

...
پابجولان آ رخس عمرِ روان

فارسي لفظن جو محدود استعمال سنڌي ٻوليءَ جي واڌاري لاءِ مفيد ٿي
سگهي ٿو. ليڪن ههڙي فارسي آميڙ ٻوليءَ جي حق پر مان هرگز ناهيان.

منهنجو تجربو آهي ته شاعري گهڻين مان جنم وٺندي آهي ۽ تهڪن سان هٿ
هٿ ۾ ملائي هلندي آهي. شاعريءَ جو وڏو ذريعو موالين جا ٺڪاڻا آهن. اتي گڏ
ٿيندڙ ماڻهن جي تهڪن ۾ ايدڙو ته رَس ۽ سندن ڳالهين ۾ ايتري ته وهڪ ۽
خونصورتِي آهي، جنهن جو ڪو جواب ناهي.

بلڻس سينڊراس

مخالف هوا جي سامهون اڏول امداد حسيني

ليچمن ڪومل

اسان جي سنڌ سونهاريءَ ۾ ٽڪڙ جو ڳوٺ هڪ اهڙي وسطي ملوڪ شاهه آهي، جنهن ۾ زرعي فصل لهڻ بدران شاعرن جو فصل لهندو آهي. چون ٿا ته اڄ به ان ننڍي ڳوٺ ۾ ڪئين شاعر رهن ٿا.

ٽڪڙ جي نامور شاعرن جي هڪ ڊگهي فهرست آهي، جن جو تفصيلوار ذڪر هن مقالي جي دائري کان ٻاهر آهي. مان هتي رڳو سنڌي شاعريءَ جي ان مجنون شاعر جو ذڪر ڪري رهيو آهيان، جنهن ڏاڍ ڏمر واري بوسائيندڙ ماحول ۾ به سنڌي شاعريءَ جي ساڪ ۽ لڄ پٽ قائم دائر رکي آهي. اهو شاعر آهي سيد امداد علي شاهه، جنهن کي هند سنڌ جي ساهتڪ رنگ منچ شاعر طور ’امداد حسينيءَ‘ جي نالي سان ۽ نثر نويس طور ’سائول‘ جي نالي سان ڄاتو سڃاتو وڃي ٿو.

امداد سان منهنجن ادبي ۽ ذاتي رشتن ناتن جا اڪت سلسلا جڙيل آهن، جن جو تفصيلوار ذڪر مان پنهنجيءَ آتم ڪٿا ”وهي کاتي جا پٺا“ جي ايندڙ بابن ۾ امداد حسيني بطور شخص ۽ شاعر پريور نموني تحرير ڪندس. هن مقالي ۾ مون تي امداد حسينيءَ جي شاعريءَ جي ٻن پهلون جو مختصر جائزو پيش ڪرڻ جي پابندي پيل آهي. پهرين هڪ شاعر طور امداد جي پرک ۽ اڳتي هلي هن جي شاعريءَ جي ڪنهن مجموعي جو تجزيو.

امداد حسينيءَ جي حوالي ۾ مون کي سدائين ان ڳالهه جو الڙ ۽ ارمان رهيو آهي ته هڪ نثر نگار هڪ ناٽڪ نويس ۽ هڪ ڪهاڻيڪار طور اڃا هن جي ڪابه ڪٿ ۽ قدر شناسي نه ٿي آهي. باوجود ان حقيقت جي ته امداد حسينيءَ ”جهڙا گل گلاب جا“، ”چوڏول“ ۽ ”طوفان کان پوءِ“ جهڙا ريڊيو سيريل ”لالان“ ۽ ”چنڊ ۽ گلاب“ جهڙا

ڊراما، "هينٽرو پيٽريءَ جان" ۽ "رات ڪا برسات جي" ۽ ٻيا انيڪ ڊراما، گيتن پريون ڪهاڻيون، ٽي ويءَ لاءِ "زنجيرون" ۽ ٻيا ڪيئي ڊراما ۽ گيت ۽ سائونل جي نالي سان ڪي عمديون ڪهاڻيون پڻ لکيون آهن. زينت ناول ۽ ڊوڊو - چنيسر جهڙي لوڪ رزميه داستان جا اردو روپ، "مثل ماڻهو - جيئري پيٽرا" جهڙا ترتيب ڏنل مجموعا ۽ هن جي ٻين معياري تخليقن ۽ تحريرن هن جي ادبي رتبي ۽ درجي کي مٿاهون بيهاري امداد کي هند - سنڌ جي آبرودار اديبن جي پهرين وصف ۾ آڻي کيس جوڳي جاءِ ڏني آهي. امداد حسينيءَ جي اڻ ڇپيل مواد ۾ اڃا ڪهاڻين جو مجموعو مقالن جو مجموعو ڊرامن جو مجموعو ۽ شاعريءَ جا مڪمل ٿيل ٽي مجموعا اشاعت جي انتظار ۾ آهن.

امداد حسينيءَ جي شاعريءَ جا هيلٽائين ٽي مجموعا شايع ٿي چڪا آهن. "امداد آهي رول" "شهر آشوب" (Ghost City) ۽ ٽيون هن جي شاعريءَ جو ضخيم مجموعو "هوا جي سامهون". جيئن ته مون کي هن جي شاعريءَ جي ڪنهن هڪ ئي مجموعي تي تجزيو پيش ڪرڻو آهي، ان ڪري مان هن جي شايع ٿيل پوئين پرپور مجموعي "هوا جي سامهون" کي ئي ذڪر هيٺ آڻي رهيو آهيان، جيڪو جڏهن مون اڀياس هيٺ آندو هو ته سمجهيو هو ته "هوا جي سامهون" امداد حسينيءَ جي گليات آهي. پر پوءِ جڏهن اها ڄاڻ پيئي ته امداد جي شاعريءَ جا ٽي مڪمل مجموعا اڃا مسودي جي صورت ۾ هن وٽ محفوظ آهن ته جاتم ته "هوا جي سامهون" هن جي ڪليات نه آهي، پر ان کان اڳتي هن وٽ بچيل "باقيات" به آهي.

امداد جي مذڪور مجموعي "هوا جي سامهون" تي ڪجهه سال اڳ مون آل انڊيا ريڊيو جي سنڌي سروس تان تبصرو نشر ڪيو هو پر ان وقت جي هن جي شاعريءَ جي پرک ۽ تجزيي کان اڄ تائين سنڌوءَ جي ڀل هيٺان گهڻو ئي پاڻي وهي چڪو آهي (يا سُڪي چڪو آهي) "هوا جي سامهون" کي نئين سر پڙهندي ۽ نئينءَ نظر سان پرکيندي، احساس ٿي رهيو آهي ته امداد پنهنجي شاعريءَ ۾ سنڌوءَ جي اڳوڻي چوڻ واري چوهره جيان ڪپرن کي ڇهندو، سمنڊ جي لهرن جيان چنڊ طرف ٻانهون ڦهلائيندو پنهنجن پڙهندڙن جي ذهنن ۾ ولوڙ جهڙي رهيو آهي.

"هوا جي سامهون" کي ڏهه سال اڳ پڙهندي خواهه اڄ نئين سر پڙهندي. اهو احساس ٿي رهيو آهي ته تخليق جو سفر سچ پچ پراسرار آهي ۽ امداد جي اندر جو شاعر هڪ اهڙو پائيندڙو آهي، جيڪو سفر سان يا سفر دوران ڪوبه دڳ مٽڻ لاءِ تيار ناهي. سنڌ ۾ تخليق ٿيندڙ سنڌي ساهت، خاص طور شاعريءَ جي رچنا جي راهن ۾ ناسازگار ماحول، منافقتن، حدبندين، ڏاڍاين ۽ مزاحمتن جو هڪ اڻ ڪٽندڙ سلسلو ۽ فضا ڪنهن کان لڪل ناهي. پر امداد اهڙي ناسازگار ماحول جي وچ ۾

رهندي به مزاحمتي شاعريء کان نه رڳو لٺاويو ٺاهي، پر مخالف ”هوا جي سامهون“ سينو سپر ڪري، مضبوط هٿن سان پنهنجي قلم کي سوکھو جهلي، هي بي باڪ ستون رڇيون آهن:

”رات آهي يا ڪو جلاد خبردار آهي
چنڊ آهي يا ڪو منصور سر دار آهي
زندگي آهي يا يوسف سر بازار آهي
آهي ڪو آهي ڪو هن دل جو خريدار آهي؟“

للڪار سان پيريل ڪهڙيون نه بي باڪ ستون آهن. ستن جو طلسم ايترو ته جاذب آهي جو چئن ستن جي هن بند ۾ ٻن ستن ۾ آيل زير اضافت کي درگذر ڪري سگهجي ٿو. سنڌي ٻوليءَ ۾ نظم خواه نثر ۾ زير اضافت ٿيندي ئي ٺاهي ۽ جي ڪو شاعر پنهنجي شاعريءَ ۾ ڪا زير يا زير واري اضافت استعمال ڪري ٿو ته اها سندس ان سٽ کي مصنوعي بڻائي ٿي ڇڏي پر جڏهن خيال ۽ جذبو زوردار بڻجي ڊڪشن مٿان حاوي بڻجي ٿو وڃي ته خيال جي لٽ ٻوليءَ جي لٽ کان وڌيڪ پراثر بڻجي ٿي وڃي.

سنڌ جي شاعرن ۾ ڊڪشن جي سطح تي شيخ اياز کان پوءِ جيڪو به وڏو شاعر آهي يا آهن، انهن ۽ اياز جي وچ ۾ ميلن جو مفاصلو آهي. جيتوڻيڪ انهن ۾ ڪي ماسترس آف ڊڪشنري ٿي سگهن ٿا، پر خيال جي سطح تي جيڪي شاعر منفرد بڻجي پنهنجو الڳ مقام ماڻي سگهيا آهن، انهن ۾ امداد حسينيءَ جي شاعري نه رڳو الڳ ٿي بيٺي آهي، پر مثالي پڻ بڻجي چڪي آهي.

تمام ماحول قربتن جون گداز ٻانهون
تمام ماحول درد ٿي درد جا زمانا
پري پري تائين ياد ٿي ياد جون نگاهون
تمام عالم محبتن جا لٽيل خزانا
صدي صديءَ کان گهڙي گهڙي آه خوب پاري
تمام ماحول هجر ٿي هجر جا بهانا
سڄي جهان ۾ طويل راهن جا چار پڪڙيل
انهن تي آهن ازل کان سؤ قافلا روانا...

ست ست ۾ چوهه هٿن باوجود ڊڪشن جي لاغرضائيءَ کي لٺائي سگهجي ٿو. نه ته تمام ماحول قربتن جون گداز ٻانهون بدران سڄو ئي ماحول قربتن جون گداز ٻانهون لکڻ سان بحر جو ڪوبند نه ٿيڻي ها.

اڄ جڏهن سنڌي شاعري بحرن بدران ٻرن ۾ پڪڙيل لڳي آهي ۽ نئين ڪوتا ۽ نثري شاعري نون نون رنگن روپن ۾ نروار ٿي، پابند شاعريءَ کي پوئتي ڇڏي رهي

آهي، اتي امداد حسيني ”هوا جي سامهون“ ۾ تخليق ڪيل شاعريءَ ۾ پنهنجيءَ تخليقي پيڙا کي پور ڪندو پيڙ ٿي پڙ ڪندو جلندو هلندو ٿوري ۽ پنهنجي آسپاس جي سڄي سماجي ۽ سياسي ماحول ۽ انساني قدرن کي ڏسڻ ۽ سمجهڻ جي جستجو هن کي مسلسل هڪ سفر کان ٻئي سفر تائين چڪندي ٿي رهي.

رات جي پوئين پهر چنڊ جيان
منهنجي جهوليءَ ۾ جهلي وئي آهين
مون تي ڪنهن بند ٿيل در وانگي*
پاڻ ئي پاڻ کلي وئي آهين
ٺوٺ ڌرتيءَ جي کليل سيني تي
چولين جيئن ڇلي وئي آهين
مون تي امرت جا پيالا اوتي
منهنجي سڀ زهر کي پي وئي آهين
پنهنجي هٿ ساڻ منهنجي ڪاپيءَ مٿان
هڪ نئون شعر لکي وئي آهين.

فرانس جو عظيم اديب گستاو فلايئر پنهنجي شاهڪار تخليق ”مادام باوري“ ۾ پاڻ سان سڄو فرانس گڏ کڻي هليو آهي. جڏهن هن کان پڇيو ويو ته مادام باوري ڪير آهي؟ ته هن چيو ته ”مان ئي مادام باوري آهيان ۽ مان ئي هن جي ڪردار جو بدلجندڙ روپ آهيان.“ امداد حسينيءَ جي شاعري پڙهندي به ائين محسوس ٿي رهيو آهي ته امداد پاڻ سان سڄي سنڌ گڏ کڻي هلي رهيو آهي. هو ئي سنڌوءَ جو سائنٽيڪو روپ آهي ته ان جو چوهد مان چلندڙ روپ پڻ.

لاڙ اتر ۽ ڪاڇو آهيان
تنهنجو ئي مان پاڇو آهيان

سنڌڙي چنڌڙي چنڌڙي سنڌڙي

مان ئي انچر منچر آهيان
ڪارونجهر ۽ ڪينجهر آهيان

سنڌڙي چنڌڙي چنڌڙي سنڌڙي

ڳوٺ به منهنجا - شهر به منهنجا
پهريان پويان پهر به منهنجا

سنڌڙي چنڌڙي چنڌڙي سنڌڙي

راجندر سنگھ بيديءَ کان جڏهن پڇيو ويو ته تون اهڙيون خوبصورت ڪهاڻيون ڪيئن ٿو لکين؟ ته هن جواب ڏنو ته اها پنجاب جي دين آهي. ساڳئي ئي سلسلي ۾ چئي سگهجي ٿو ته امداد جي شاعري هن کي سنڌ ۽ سنڌوءَ جي مليل دين آهي، ۽ ان سنڌ جي ڌرتيءَ ۽ سنڌ سان ٿيندڙ سياسي، سماجي ۽ ثقافتي عقوبتن ڪري ئي امداد جي شاعري هن جي قور جي اڃ جي عهد جو اهو المناڪ مرثيو بڻجي پيئي آهي، جنهن ۾ اڃ جون سڃايون هن جي شاعريءَ معرفت ڪنهن ماتمي جلوس ۾ نڪري نروار ٿيون آهن، پر پوءِ به هن جي شاعراڻي فن جي خاص خوبي اها آهي ته امداد پنهنجيءَ صاف ستري ڪوٺا مٿان ڪنهن به پرچار جو پاڇو يا پرتو پوڻ نه ڏنو آهي.

هيڏي عظيم پيءُ جا

روحاني ڀٽ نڪتا

ڪيڏا وڏا حلالي

پر هن عظيم پيءُ جا

روحاني ڀٽ ڪنهن پر

وارث ته ڪونه آهن

جي سنڌ جا نه آهن

جي سنڌ لئه نه آهن.

اٽيل اکين سان هي مقالو لکي رهيو آهيان. اکين تي گلاب جل جا چنڊا هڻي اڳتي لکڻ شروع ڪيو اٿم ۽ منهنجي سامهون امداد جون هي ستون اڀري آيون آهن.

تنهنجو وات گلاب

آءُ برابر مٽي آهيان

برابر تهچ آهيان

تهچ به ناهيان

ڪوري ڪاڳرتي ليڪ آهيان

ليڪ به ناهيان

بيو به الاڻي چا چا آهيان

آهيان به الاڻي ناهيان

لوٽا چوٽو ٿيرائين؟

جيڪا ڳالهه چوڻ ٿو چاهين

منهنجي اکين ۾ گهوري چٽا

موهن جي ڌڙي مان ڳولي لٿل ننڍا ڪٽيون نچڻيون جن مدرائن ۾ بيٺل آهن، ان مان ظاهر آهي ته سندن پير ۽ هٿ سنگيت جي سُر تال ۽ لٿ تي ٿي ڪڇيل آهن. سنگيت جي لٿ ۽ ڌن هوندي ته آواز جو آڪار به هوندو. آڪار هوندو ته سُر ۽ ساز جو انوکو سنگم به هوندو. ۽ سُر ۽ ساز جي ان سنگم جي پس منظر ۾ يقينن گيت هوندو ۽ گيت هوندو ته شاعري هوندي اها شاعري ڪهڙي به روپ ۽ رنگ ۾ هجي، اها سنڌ جي شاعري ئي هوندي. ۽ اڄ جي دور ۾ اچي، ان شاعريءَ جي هوا اگر مخالف رخ ۾ هلي رهي هوندي ته ان ”هوا جي سامهون“ امداد حسينيءَ جهڙو شاعر ئي آڏول بيٺو هوندو.

”هوا جي سامهون هلندا رهياسين - پيرڙي پڙڪندا جلندا رهياسين.“

سنڌ جي هڪ دانشور اسان جي قوم کي دانشمندانہ مشورو ڏنو آهي ته ”جيڪڏهن هوا ۽ طوفان جو رخ مخالف هجي ته سڃاڻپ ۽ مصلحت ان ۾ ئي آهي ته ڪنهن پٽ جي اوت وٺي، چپ چاپ پنهنجي بچاءَ لاءِ بيهي رهجي.“ هڪ سياڻي سياستدان لاءِ اهڙو مشورو مفيد ٿي سگهي ٿو پر سڀئي شاعر لاءِ ائين پٽ جي اوت وٺي ماڻ ڪري بيهي رهڻ ممڪن نه آهي. هو وڏي واک سڏ ڏيندو:

”تنهنجي آڏو ڪڏهن ڪڇي سگهندي؟“

ڇا ڪڏهن دل زبان ٿي سگهندي؟

ڪانه ٿيندي ته ڪيئن جي سگهندي

عظيم شاعر ۽ مفڪر ٿي ايس ايليٽ جو چوڻ آهي ته ”هر قوم وٽ پنهنجي شاعري هئڻ جڳائي ۽ اها شاعري اهڙي هجي، جنهن جو اثر سڄي معاشري ۽ سماجي ڍانچي تي پئجي سگهي.“

ان حوالي ۾ امداد جي شاعري پڙهندي اهو احساس ٿئي ٿو ته ”امداد شاعريءَ جي ماضي، حال ۽ آئيندي جي امڪانن کي هڪ رل مل (Integrated) صورت ۾ تخليق ڪيو آهي، جو ان جا ٽيئي زمان الڳ الڳ هوندي به هڪ ئي سلسلي جي ڪترين جيان پاڻ ۾ ڳنڍيل آهن. ڪنهن گورڪن جيان ماضيءَ جي مزارن کي کوٽڻ کان سواءِ امداد حال جي حالتن ۽ آئيندي جي انديشن بابت جيڪي اڳڪٿيون، اڄ ڪٿيون يا پوءِ ڪٿيون ڪيون آهن، اهي خوفزدہ ته ڪن ٿيون، پر گڏوگڏ چڪيا تي چڙهندڙ اسان جي ٻوليءَ، الان ۾ ٻرندڙ اسان جو نئون نسل جهڙيءَ ريت مفلوج ۽ معذور ٿي رهيو آهي، ان بابت ڏنل چٽاڻ هن جي هڪ شاهڪار نظم جي صورت ۾ اسان اڳيان آيل آهن. نظم ناهي، رڻ پٽ جي تتل واريءَ تي ٻرندڙ پيرن جو پٽ آهي.

انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻار

ايندڙ نسل سمورو هوندو ڳونگا ٻوڙا ٻار.

اٿيا. اٿيا وار انهن جا، سڀيا سڀيا ڳل،
 رستي رستي بيٺا هوندا، تنها تنها ٻار.
 هٿ تريءَ جون ليڪون ڍاٽل، اکيون ڄڻ ڪشڪول،
 گهٽي گهٽيءَ ۾ چوڪ چوڪ تي، رٿندا رڙندا ٻار.
 تون ته چوڻ ٿو تون سڀو آڻ، ٻار نسورو سچ،
 موٽر جي ڦيٽن جي هيٺان، چٽجي ويندا ٻار.
 گونگا هوندا، ٻوڙا هوندا پٽ ڏٺيءَ جا بيت،
 هڪ ٻئي کي ڪٿن سمجهي، تنهنجا منهنجا ٻارا!

امداد حسينيءَ تي لکندي مان سوچي رهيو آهيان ته اڄ تائين ڪوبه شخص، شاعري يا نفاذ بلڪه استاد ارسطوءَ جهڙو ڏاڏو به شاعريءَ جو ڪو صحيح مفهوم (Defination) ڏيکي نه سگهيو آهي. عام طور اسين ائين ئي سمجهندا آهيون ته اسان وٽ شاعريءَ جو ڪو به ڪو مفهوم موجود آهي، پر گهڻو وڃڻ سان اهو احساس ٿي ٿو وڃي ته اسان جي تصور ۽ نظريي سان دور، بهال واري جناتي شاعر امراءِ القيس ته پري جي ڳالھ آهي، خود اسان جي همعصرن ۾ پڻ سوچ جي سنڌوت ۽ هڪجهڙائي ناهي، پر امداد جي شاعريءَ جي حوالي سان هن جي جديد سوچ ان سوال جو ڪنهن حد تائين جواب: ميسر ڪيو آهي ته هڪ فرد جي جذباتي ۽ معاشرتي زندگيءَ جي اڄ صحيح صورت ڪهڙي ٿي چڪي آهي. خاص طور جڏهن ڪنهن ڌرتيءَ ۽ قوم جي سياسي ۽ سماجي حدبندين هيٺ هڪ شاعر جو وجود تنگ دائري اندر اچي سوڙهو ٿي ٿو وڃي، تڏهن ان ۾ جيئن ۽ ان جيوت کان نظرون ۽ ساهه بچائي پنهنجو وجود برقرار رکڻ ڪيتري حد تائين ممڪن آهي؟ دلين ۾ نفرتون جو ٿيڻ پيدا ٿين؟ درد جا اڙڪا ڏيندڙ درياھ دلين مان ڪيئن ڦٽي ٿا نڪرن؟ اظهار جي بيوسي ۽ بيقارائي ڪهڙيءَ نفسيات جو حصو آهن؟ ۽ ان ڏنل آپڊائن ۽ المين جو اوچتو نازل ٿيڻ امداد حسينيءَ جهڙي حساس شاعر وٽ ڪهڙيءَ شڪل ۾ ظاهر ٿيو آهي؟

جیل جي ۾ یخن منجهان چنڊ مون کي ائين لڳو
 ڇڻ ته مان آزاد آهيان، چنڊ آهي جیل ۾
 یادگیریون ایئن مخالف ڏس وڃن ٿيون ڊورنڊيون
 ڇڻ ته مان وٺل هجان ڳڙ کي، پراڻ ڪنهن ریل ۾.

امداد حسينيءَ جي پنجن ڏهاڪن جي ڦهليل شاعريءَ تي منهنجو هي مختصر مقالو اڻ پورو ۽ اڏورو آهي. هيءُ ته هن جي رفيق حیات، سنڌيءَ جي نامور اديب ۽ شاعر سحر امداد جوئي، جگر آهي جو هوءُ پنهنجي شاعر خاوند تي چاهتر صفحن جو مهاڳ

لکي سگهي آهي. منهنجي نظر ۾ بهر صورت اهو محض مهاڳ ناهي، پر امداد جي شاعريءَ تي مڪمل مقدمو آهي. بهرحال، مان سمجهان ٿو ته سحر امداد جو ”هوا جي سامهون“ تي تحرير ڪيل مقدمو يا اڀياس امداد جي مجموعي ۾ شامل شاعري پڙهڻ کان پوءِ ئي پڙهيو وڃي ته امداد جي شاعريءَ کي سمجهڻ ۽ پرکڻ جا وڌيڪ وجهه ميسر ٿي ويندا.

”هوا جي سامهون“ پڙهڻ سان مون کي احساس ٿيو آهي ته ”امداد جي شاعري اها شاعري ناهي، جنهن مٿان سون درد، نغمگي، ربط بحر وزن، خيال جي گهرائي ۽ لئه تال جاليل ۽ فارمولا چنبڙيا وڃن. هيءُ اها شاعري آهي جنهن جو وقت اچي رهيو آهي، بلڪه اچي چڪو آهي.

lbkomal@rediffmail.com

منهنجيءَ نظر ۾ ناول جي خاصيت اها آهي ته اهو ڪنهن به صورتحال کي چنڊي ڇاڻي ٿير پتير اڳيان آڻي ڇڏي، ناول ٺلهي صورتحال ڪونه ٿو ڇڏي، جيئن رقابت آهي يا درمندي آهي يا طاقت جو حرص آهي، پر ناول ته انهن ڳالهين کي ناهي ٺوڪي، رسن ۾ ٻڌيو ڇڏي ناول انهن شين جي چنڊڇاڻ ٿو ڪري، ويچاري ٿو، سوال ٿو ڪري ۽ ڏاڳو ڏاڳي کان ڌار ڪري ٿو. ناول پيڙو ماڻهو جيڪڏهن ڏاڳو ڏاڳي کان ڌار ڪرڻ جي اٽڪل سمجهي ٿو وڃي، ته پوءِ ان جي باري ۾ سوچڻ ويهي ٿو رهي، رقابت کي ٿي ڪٿي وٺ، ته اها ڪيفيت اهڙي عام شيءِ آهي جو انهيءَ جي چٽائيءَ جي ڇڪابه ضرورت ناهي، پر تون جيڪڏهن پير ڪوڙي انهيءَ تي سوچيندين ته توکي، ڳالهه ٿي ٻي نظر ايندي، جنهن عورت سان تون پيار ڪندو هجين ۽ انهيءَ کي ٻئي ڪنهن سان ستل ڏسين ته پوءِ صورتحال تنهنجي منهن کان ڇڙهي ويندي هڪ عام معاملو اوچتو ئي اوچتو ڏکيو تڪليف ڏيندڙ ۽ منجهيل مامرو بڻجي ويندو. آئون ته ائين چونڊس ته ناول نگار جو مقصد ئي مونجهارن کي بيان ڪرڻ جو آهي. آئون ناول ۾ هڪ سوچيندڙ آواز ته ٻڌڻ گهران ٿو پر فلسفو نه.

ميلان ڪنڊيرا

ٽيلهه ۾ ڪتاب آهڻ ڪتابن ۾ جهالت پريل آهي!

آدرش

● شهيد بينظير ڀٽو جڏهن ڊسمبر 2007ع ۾ شهيد ٿي هئي، آمريڪن رسالي ”ٽائيم“ محترمہ جو ٽائيتل تي فوٽو ڏنو ۽ ٽائيتل استوري محترمہ جي حوالي سان ڇپي هئي. سائمن رابنسن ان جو ليکڪ هو. سائمن هڪ سرت ڀريو صحافي آهي. هن ان جو عنوان ڏنو هو ته:

No one could save Benazir Bhutto.

Why we need to save Pakistan?

● اسان جي سنڌ زندگيءَ جي هر شعبي ۾ پوئتي آهي. تعليم ۽ صحت ۾ ته تباهه آهي. شڪارپور جو تعليم جي حوالي سان وڏو نانءُ هو هاڻي ديهه ويران آهي. ڪاليج ۾ شاگرد نظر نٿو اچي. پڙهائي هجي ته شاگرد ويڃي نه ليڪچرس ڪلاڪ ڪن ڪاليج ويندا آهن، صحي ڪرڻ، اخبار پڙهڻ ۽ چانهه پيئڻ، الا الا خير صلا. اسڪولن جا استادن ته الامان! اسڪول وڃن ڪوٽ.

چورون بگل ۾، سگريٽ چپن ۾ ۽ پاڻ هوٽل ۾.

خبر ناهي استاد خميسي خان جهڙا استاد ڪاڏي هليا ويا؟ واقعي ئي پيغمبري پيشي جو تقدس رکي ويا.

ليکڪ لائق زرداري پنهنجي ان استاد لاءِ لکي ٿو: استاد خميسو خان پرائمري استاد هو. صبح جو سوير اسڪول ايندو هو ۽ شام جو موڪل ڏيندو هو. موري

کان مڪراريءَ ايندو هو ۽ ڇهه ڪلو ميٽر مفاصلو هوندو هو. ڪڏهن به خالي هٿين گهر نه ويو. ڪڏهن ڪڙپ جو گڏو گاهه جي پري يا ڪاٺين جي پري يا ڪو ڪاٺ جو پنڊ، مٿي تي ڪنيو جوتا ڪپڙي پر ٻڌي ڪنيو ويندو هو. منجهند جي ماني ڪنهن به گهر ۾ وڃي، ڪاري هيٺان ڪڍي، ڳڙ يا لسيءَ سان ڪاٺي نڪرندو هو. هن ڪڏهن به ڪنهن کان ماني نه گهري، جهڙوڪ راج جي نياڻي هنجي. نوڪريءَ جي شروعات به مڪراري مان ڪيائين ته پروموشن وٺي، هيڊ ماستريءَ تان پٽاڻر به اتان ٿيو. زندگيءَ ۾ ڪڏهن به ريزڪي يا حقي موڪل نه ڪيائين ۽ ڪڏهن به هڪ ڏينهن نه گسايائين. سوپر اچڻ ۽ دير سان وڃڻ هن جو معمول هو.

هاڻي اهڙا استاد لوڪ ڪهاڻيءَ جو ڪردار ٿي ويا آهن.

● موٽر ڪار تي حاڪم علي زرداري، رئيس سائين داد ۽ مان وڃون پيا تپوت تي هڪ اونار مليو ۽ پڇيائين: سائين! توهان ڪير آهيو؟
 ”اسان زرداري آهيون.“

”نه سائين! سچ ٻڌايو ته ڪير آهيو؟“

همراه کي پت ٿي نه اچي. نيٺ رئيس پڇيس: ”پلا زرداري ناهيون ته تون ٻڌاءِ اسان ڪير آهيو؟“

”سائين! توهان ته خانداني ماڻهو آهيو باقي زرداري ناهيو.“

(ڪيم روڪ رهائڻ. لائق زرداري جي آتم ڪهاڻي)

● آسڪر وائيلڊ عجب ماڻهو هو. سٺو ليکڪ هو. چوڪر سان محبت جي لوڙ ۾ جيل به ڪاٽيائين. ان موضوع تي هن جو ناول ”ڊورين گري جي تصوير“ لکيل آهي ۽ سنڌيءَ ۾ سهڻي سنڌيڪار مرحوم فضل احمد بچاڻيءَ سٺو ترجمو ڪيو آهي.

آسڪر وائيلڊ کان پڇيو ويو، ”اوهان جا وڻندڙ ڏهه ڪتاب ڪهڙا آهن؟“

وائيلڊ وراڻي ڏني، ”ڏسو! مون هيل تائين اڃا ڇهه ڪتاب لکيا آهن.“

● روٽي يارن ڪاٺ، نالو ڪٿي پائرن جو.

(پنجابي چوڻي)

● شاعر عجب هوندا آهن. جرمن فلسفي نيتشي چواڻي ”جڏهن کان دنيا وجود ۾ آئي آهي، شاعرن سک جو ساهه ناهي ڪيو.“

هندوستان جو شاعر هو آفتاب راءِ رسوا. سن 1747ع ۾ فوت ٿي ويو. آفتاب شاعر هئڻ سان گڏ صوفي به هو. هن وصيت ڪئي هئي ته کيس موت کانپوءِ شراب سان غسل ڏنو وڃي. ائين ئي ڪيو ويو. غسل کان پوءِ گلاب جي خوشبويي آئي. واللہ اعلم.

آفتاب جو هڪ سٺي گهرائي سان تعلق هو. هڪ سهڻي چوڪري جي عشق ۾ گهر ٻار ڇڏي ڏنائين ۽ چرين وانگر آگاهڙو گهمندو وڻندو هو. هڪ لڳا هن جو گذر هڪ هنڌان ٿيو ته اتي هن جو معشوق بيٺو هو. هي بي قابو ٿي ويو ۽ چوڪري کي پاڪر پائي، ڳٽي تي چمي ڏنائين. غيرتمند چوڪر کان اهو برداشت نه ٿيو ۽ شاعر سڳوري کي پيٽ ۾ ڇاڦو هنيائين، جيڪو آڙ پار ٿي ويو. ماڻهو ڊڪيا. ڪن کي قاتل کي پڪڙڻ جي لڳل هئي، پر آفتاب کين روڪيو ۽ کين چيائين، ”نه مون کي قصاص منظور آهي ۽ نه علاج جي ضرورت آهي.“

ائين آفتاب غروب ٿي ويو.

● ساجد صديقي هڪ سهڻي ماڻهوءَ جو نالو آهي. درويش قسم جو ماڻهو. زرعي پنڌڪ ۾ آفيسر. ڪڪڙن جو شوقين. لسج لٽي هن جي اوطاق ۾ منڊلي مچندي وڌي، آفيسر ڊرائيور گئراج جا مستري مطلب ته هر قسم جا ماڻهو ايندا. آئي جو آڌر پاءُ کليل ٻانهن ۽ دل سان ڪندو. سدائين لطيفا ٻڌائيندو. نامياري اديب محمد حنيف صديقي مرحوم ۽ سنڌي ڪهاڻيڪار رهنا شفيق جنهن جو ڪهاڻي ڪتاب ”پولار“ ڇپيل آهي ۽ هوءَ هاڻي آمريڪا ۾ رهي ٿي، تن سان تعلق رکي ٿو.

هن جي والد مرحوم سعيد صديقي کي عاليشان لائبريري پڻ هئي. ساجد صديقي، گبرائيل گارشيا مارڪيز جي ڪهاڻين جو ڪردار لڳندو آهي.

ساجد ڪڪڙن جو شوقين آهي. سٺي ڪڪڙ جو ڏس مليس ته جبل به جهاڳي ويندو ۽ لڪ لتاڙي ويندو. هڪ ڏينهن ٻڌايائين ته: ”هڪ سٺي ڪڪڙ جو ڏس مليو. رستم شهر جي هڪ ڳوٺ ڏانهن، هڪ سومرو همراھ هجي، ان وٽ هڪ ڏاڍو سهڻو ۽ اصيل ڪڪڙ هجي. مان به پنڌ جهاڳيندو وٽس پهتم. دلبر همراھ هجي، اڌ وهيءَ کان ٽپيل هجي. ڏاڍي سڱ سان آڌر پاءُ ڪيائين. گوڏ ۽ پهراڻ ۾ هجي. پنهنجي زندگي، پنهنجي مرضيءَ سان گذاريندڙ همراھ هو. پنهنجن ٻچن ۾ ويهاريائين. گهر به ڪچو هجيس، جيءَ ۾ جايون ڏنائين. حال احوال وٺندي پڇيائين، ”سائين! حڪم ڪر.“ چيو مانس، ”نماڻو عرض اٿم عرض اگهاڻين ته عرض ڪيان؟“ چيائين، ”سرڪار! مڙ به تنهنجي پلي آهي. حڪم ڪر!“

”تو وٽ پلو ڪڪڙ آهي، ساراھ ٻڌي ڪهي آيو آهيان، وڌيڪ وٽس وارو آهيان ۽ مرضيءَ جو ڏئي آهيان.“

همراھ مون ڏي ٺهاري مرڪيو اٿيو ۽ وڃي ڪڪڙ کڻي آيو. منهنجي هٿن ۾ ڏيندي چيائين، ”هاڻي هن جو مالڪ تون آهيان.“ واه ڙي واه سخي مڙس، خوش هوندين. کيسي مان پتون ڪڍي چيو مانس، ”جيڪو گهرين، مان حاضر ڪندم.“ ورائيائين، ”صديقي صاحب! مون ڪڏهن الله کان ٿي ڪو نه گهريو آهي،

تو کان ڇا گهرندم!“

● دنيا هڪ شاعر جو ڏک سان ڀريل ناٽڪ آهي.

(اناطول فرانس)

● مان پنهنجي مادري ٻوليءَ کان سواءِ ائين آهيان، جن کي ڪو انڌو ماڻهو پراڻي گهر ۾.

(يورام ڪانتيڪ جي نظم جون سٽون)

● ابن دائود، مرحوم منصور سان پنهنجيءَ محبت جو داستان ٻڌايو جنهن ۾ اهو تفصيل به هوندو ته ڪيئن هو جامع الا زهر ۾ هڪ ئي ڪمري ۾ رهندا هئا. ڪيڏي نه هنن ۾ ذهني هم آهنگي هئي ۽ ڪيئن هڪ رات هنن جي ذهني هم آهنگي جسماني قربت ۾ بدلجي وئي. هو ڪيڏو نه هڪ ٻئي سان مانوس ٿي ويا ۽ پوءِ منصور گذاري ويو.

”اها تون آهين، جنهن مون کي نئين زندگي ڏني.“

”مون کي ان جي خوشي آهي. توکي مان سمجهان ٿي ته احساس ٿي ويو هوندو ته مان انهن مان آهيان، جيڪي هڪ ٽٽل دل جي سڪون واري خوشيءَ کي ترجيح ڏيندا آهن، جيڪا فريب ۽ دوکي تي هوندي آهي. انيڪ شاديون ڪوڪليون هونديون آهن. منهنجي ڪيئي ماتياڻين جا مڙس ڇڻ ۽ بي حس آهن. رڳو شاديءَ لاءِ شادي مون کي منظور ناهي. مان هڪ ڳالهه پڇيان؟“

”جيڪي من ۾ اچي.“

”اسان سٺا دوست ٿي سگهون ٿا. گڏجي شاعري ڪنداسون، گڏجي شڪار تي هلنداسون، ستارن جون ڳالهيون ڪنداسون، ڇا توکي پڪ آهي ته جڏهن سج لهي ويندو آهي ته توکي پنهنجي گچ ۾ عورت جي ڪمي محسوس نه ٿيندي آهي؟“

”مان ٽپهريءَ کان تولاءِ تڙپان ٿو. مان ڏاڍو منجهيل آهيان، پر منهنجي جسم تي تنهنجا ڦرندڙ هٿ هڪ اهڙو تجربو آهن، جيڪو مان رڳو رات جو نه پر سج اڀرڻ مهل به دهرائڻ چاهيندم.“

جڏهن هن سندس منهن تي هٿ گهمايو ته هوءَ جذباتي ٿي وئي.

”تنهنجي دل جي ڌڪ ڌڪ سان سڄو گهر جاڳي پوندو.“ هن ڏيکيو وسائي،

هن سان گڏ بستري ۾ سمهندي چيو.

”تون چاهين ٿي؟ سج پڇ؟“

هن ڪنڌ لوڙي هائو ڪئي، هنن جا جسم هڪ ٻئي ۾ رلي ملي ويا ۽ هڪ

نشي ۾ پڙي ويا.

”هاڻي تون مطمئن آهين؟“

”ها، پرين! مان هاڻي مطمئن آهيان ۽ تون به؟“

”تون ڇا ٿي چوڻ چاهين؟“

”منهنجو مطلب آهي ته ڇا توکي منصور سان به اهڙو لطف ايندو هو؟“

”تنهنجي ڳالهه ٿي ٻي آهي، منهنجي شهزادي ڏاڙهونءَ جو مزو به اوترو ٿي

آهي، جيترو مڇيءَ جو. جيتوڻيڪ ٻئي مزا مختلف آهن، انهن جي پيٽ ڪرڻ سان

ٻنهي جو مزو خراب ٿي ويندو.“

”مان توکي خبردار ڪيان ٿي، ابن دائود! شادي ڪرڻ کان اڳ

جيڪڏهن تو ڪنهن سهڻي لونڊي لاءِ مون کي ڇڏي ڏنو ته منهنجو انتقام ڏاڍو

خراب هوندو ۽ دنيا ڏسندي.“

”تون ڇا ڪندين؟“

”مان توکي ڪڍڻو بڻائي ڇڏيندم.“

(طارق علي جي ناول تان ورتل ٽڪرا)

● تلوار جي جنگ هجي ته مان ڪڏهوڪو وڙهان ها. هيءَ نصيبن جي جنگ آهي، ان

لاءِ حيران پريشان بيٺو آهيان.

(پشتو چوڻي)

● هڪ عورت ڪڪر کي چيو: ”منهنجي محبوب کي پناهه ڀر ڪجانءِ.“

(محمود درويش جي نظم جي سٽ)

● هڪ ڪرندڙ تاري کي پڪڙي پنهنجي کيسي ۾ رکي ڇڏي ۽ ان کي وسايو نه ڏي ته

جيئن خزان بغي اونداهين راتين ۾ اهو توکي روشني ڏئي.

(آمريڪي گيت)

● غريب جي جواني مختصر هوندي آهي.

(اختر رند)

● مان ڪنهن پهڙ پويان ٻڌندڙ چنڊ آهيان. تون الائي ڪٿي ستو پيو آهين؟

(حبه خاتون - ڪشميري شاعره)

● زندگيءَ ۾ رڳو ڏک آهن ۽ ڏکڻ کان پوءِ موت آهي.

(بالزاک)

● ماضيءَ ۾ سنڌ جو استاد واقعي ٿي پيغمبري پيشي سان لاڳاپيل هو.

”ويا مور مري، هنجُ نه رهيو هيڪڙو.“

مرحوم محمد موسيٰ سومرو پرائمري استاد هو. صبح جو سویر اچڻ ۽

موڪل مهل ويڃڻ ۽ پڙهائڻ هن جو ايمان هو. موڪل کان پوءِ پيٽ گذر لاءِ صندليون،

سوٽيون گهٽين ۾ رکندو هو. پاڻ ڊڪڻ به هو. هن کي جنهن صاحب آرڊر ڏنو هو، شام

جوان جي ٻارن کي پڙهائيندو ۽ گهر جو سنهو سڪو ڪم ڪار ڪندو هو. هو کيس معاوضو ڏيندو هو ته هي ڪاوڙجي ويندو هو ۽ چوندو هيس، ”تو مون تي هيڏو احسان ڪيو آهي، جو نوڪري ڏني اٿئي، وري تو کان پئسا وٺان؟“ مرڻ گهڙيءَ تائين بي زرتي صاحب جون مٿيون پريندو هو.

هيڊ ماستر به برجستا هوندا هئا. پرائمري اسڪول لکي در شڪارپور ۾ مرحوم ممتاز علي سومرو هيڊ ماستر هوندو هو. ڇا ته اسڪول جو شان هو، ڊراما ۽ رانديون ته اصل جز هونديون هيون.

ان وقت ڊائريڪٽرس هوندا هئا، جيڪي ڊويزن ۾ مقرر هوندا هئا، جيڪي ٻيڻ ماهر تعليم ۽ ڄاڻو هوندا هئا.

هڪ ڏينهن لکي در اسڪول ۾ ڊائريڪٽر صاحب آيو ۽ هڪ ڪلاس ۾ گهڙي ويو. هيڊ ماستر صاحب ڏسي ورتس. هيڊ ماستر يڪدم ڪلاس ۾ آيو ته ڊائريڪٽر هن کي ڏٺو. هيڊ ماستر ڪانئس پڇيو ”اوهان ڪير آهيو ۽ ڪلاس ۾ ڪنهن جي اجازت سان داخل ٿيڻو؟“ ڊائريڪٽر چيس، ”مان ڊائريڪٽر آف اسڪولس آهيان.“ هيڊ ماستر چيس، ”مان هيڊ ماستر آهيان ۽ ياد رکي ڇڏ، هيڊ ماستر، اسڪول جو ڊپٽي ڪمشنر هوندو آهي. توهان ائين ئي بنا اجازت ڪلاس ۾ گهڙي استاد ۽ ٻارن جي پڙهائيءَ ۾ رُخنو وڌو آهي. چو؟“

ڊائريڪٽر ڪانئس معافي ورتي ۽ سٺي هيڊ ماستر جو سر ٿيفڪيٽ ڏنو.

● ليو ٽالسٽائي ۽ دوستووسڪي دنيا جا عظيم ۽ مهان ليکڪ آهن. مون کي حيرت ٿيندي آهي، هنن جي لکڻ تي، اسان کين پڙهي نه ٿا سگهون. ڪمال آهي، هنن جي لکڻ تي، کين سلام آهي.

ليون ٽالسٽائي بابت هڪ همراه لکيو آهي ته ”جيڪڏهن قيامت ڏينهن انسان ذات تي الله سائينءَ کيس هلايو ته اوهان منهنجي نافرمان ڪئي ۽ فلاڻا فلاڻا ڏوهه ڪيا، اوهان پنهنجي بچاءَ ۾ ڇا ٿا چئو؟“

ته اسان هڪ ئي جملو چوندا سون، جيڪو اسان جي بچاءَ لاءِ ڪافي آهي، ”اسان پاڻ مان ٽالسٽائي پيدا ڪيو.“

● ڏس ٻار اسڪول ۾ وڃي رهيو آهي.

هن جي هٿن ۾ ٿيلهو آهي

ٿيلهي ۾ ڪتاب آهن

ڪتابن ۾ جهالت ڀريل آهي.

(سعيد الدين جي نظر جون ستون)

● پنهنجيءَ حفاظت لاءِ گهر کي ڪٽو ڏنر.
 دنيا جي حفاظت لاءِ ڪهڙي هنڌ ڪٽو ڏيان؟

(ونود ڪمار شڪل جي ناول مان)

● 2001ع ۾ مان يونيورسٽي آف شڪاگو مان تدريسي عمل مان رٽائر ٿيس. ان کان ڪجهه ورهيه اڳ هڪ اهڙو تجربو ٿيو جيڪو اڳ ڪو نه ٿيو هو. منهنجي ڪلاس ۾ هڪ مسلمان نوجوان، جنهن جا ايشياڻي والدين آمريڪا ۾ ڪامياب زندگي گذاري رهيا هئا، ڪلاس پوري ٿيڻ کان پوءِ دروازي تي بيهي رهيو ۽ جڏهن مان ڪلاس مان نڪري رهيو هئم ته مون سان مخاطب ٿي پڇڻ لڳو ”نعيم صاحب! اوهان نماز چو نه پڙهندا آهيو؟“ مان ان ڳالهه تي عجب ۾ پئجي ويس. منهنجو يا ٻئي ڪنهن جو نماز پڙهڻ يا نه پڙهڻ بلڪ نماز جو موضوع، ڪلاس ۾ ڪڏهن به بحث هيٺ نه آيو هو. پوءِ به مان جمعي جي نماز ڪڏهن نه پڙهي، جيڪا ڪئمپس ۾ باقاعدي سان پڙهي ويندي هئي.

عجب جي عالم ۾ ۽ پنهنجي بيوقوفاني عادت تحت مون هڪ جملي سان هن جي سوال جو جواب ڏنو ته، ”شايد ان ڪري جو مون کي جنت ۾ وڃڻ جي ڪڏهن خواهش نه ٿي آهي.“

(چوڌري محمد نعيم جي مضمون تان ورتل ٽڪرو)

● آڪٽوبر 2001ع تي، وي ايس نائپال جي ولٽ شائر واري گهر ۾ فون جي گهٽتي وڃي ٿي. فون هن جي گهر واري نادره ٿي ڪٽي. نائپال پاڻ نٿو ڪٽي. سويڊش اڪيڊمي جو هيڊ، هوريس انگ ڊهل لائين تي آهي ۽ ٻڌائي ٿو ته، ”هن سال جو نوبل انعام مسٽر نائپال کي ڏنو ويو آهي. ڇا هو مون سان ڳالهائيندو؟“ جواب نهڪر ۾ مليس ٿو ۽ نائپال فون تي نٿو اچي، جو لڪڻ ۾ رڌل آهي ۽ کيس ڪوبه دسترب نه ٿو ڪري سگهي.

وي ايس نائپال کي شاعر ڊيرڪ والڪوٽ V.S. Night Fall سڏيندو هو.

● مان خدا ۾ يقين نه رکندو آهيان، پر هن کي Miss ڪندو آهيان.

(جولين بارنيس)

● ماضي گذري ويو حال اڏامي ٿو مستقبل ٻيهر آهي.

(آر. ڪي نارائڻ)

● ڪريل گل تاريءَ ڏانهن

واپس ويندي ڏسڻ ۾ اچي ٿو

پراهو ته پوپٽ آهي

(بوسون)

● موسر وانگر تنهنجي در تي آيو آهيان

اڪين ۾ بادل

۽ بادلن ۾ ماڳ ڪٿي

(احمد موهيپ جي نظم مان)

● جيڪڏهن خدا ڌرتيءَ تي رهندو هجي ها ته ماڻهو سندس گهر جون دريون پيچي ڇڏين ها:
(يهودي چوڻي)

● آڇا وارَ ته آندڙ جو اُجالو آهن، جيڪو مٿي تي هوندو آهي

(جوگندر پال جي ڪهاڻيءَ مان)

● تنهنجا اُرهه انگورن وانگر نرم آهن.

● منهنجو پيار تولا ۽ ائين آهي

جيئن جهنگ جي وڻن جي وچ ۾

صوف جو وڻ هوندو آهي

(قديم گيت جون سٽون)

● جيڪڏهن تنهنجو پوت سوڙهو آهي ته اهو بدلاءِ تون پيرَ نه نٿو بدلائي سگهين.
(هڪ انگريزي فلم جو ڊائلاگ)

● قانون ٺاهڻ اسان جي ملڪ ۾ ڪو مسئلو ئي ناهي.

استينو گرافر کي گهرايو کيس ڊڪٽيشن ڏيو. هن جو ٽائيپ ڪيل ليٽر بنا.

پروف جي صدر ڏي موڪليو. هو ان تي صحيح ڪري قانون بڻائي ڇڏيندو.

● زين ماسٽر دريءَ مان ٻاهر ٺهاريو ته ٻاهر برف ڪري رهي هئي. يڪدم هن جي ذهن ۾ آيو ته مان به برف وانگر پيدا ٿيو آهيان ۽ ان وانگر ئي گم ٿي ويندس.

● اسان پنهنجي سائنسدانن جي ساراهه ۾ ڪٿي هزارين هاڙ هنن کي پارايون، سيني تي ڪيترائي تمغا هڻون، حقيقت اها آهي ته ٻه ٺاهڻ ڏاڍو سولو ڪم آهي، چاليهه ڪروڙ عوام کي تعليم ڏيڻ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي.

(ارون ڌڻي راءِ جي مضمون تان ٽڪرو)

● ٻئي جهان کي ضرور هٽڻ گهرجي، ڀلي، اسان جي جاءِ جهنم ۾ هجي.

(بورخيس)

● مان پنهنجي اونداهي ڪوئيءَ جو وسائل ڏيڻو آهيان.

(مرزا غالب جي فارسي غزل جي سٽ)

● جنهن ملڪ جي سياسي ۽ مذهبي قيادت بازار ۾ وڪاميل مال وانگر بڻجي وڃي ۽ هاراييل فوج جا جرنيل شرمسار ٿيڻ بدران ٽڪر سان قوم جي ڪلهن تي چڙهي ويهن، اتي سڌڻ جي اميد رکڻ چرئي جو خواب آهي.

(محمد الياس جي ناول ”گهر“ تان)

● مون پنهنجيءَ ماءُ کي واحد سک اهو ڏٺو جو مان هن جي جيئري ڪو نه مٽس.
(جمال احساني)

● توکي ان کان وڌيڪ ڪوئي سمجھائي نه ٿو سگهي.
خدا اهو آهي، جيڪو عقل جي حد ۾ اچي نه ٿو سگهي.
(جوش مليح آبادي)

● ڪاٺڙ ڏکڻ نه هئي، جي هئي ته جهوري
(سعي)

● هتي قبول ڪن ٿا ته دنيا کي بدلائي نه ٿو سگهجي ان ڪري سٺو آهي ته پاڻ کي بدلائي
(موهن ڪلپنا)

● جيئن ڪو سونو زيور سوئر جي نڪ ۾ تيئن اها سهڻي زال جنهن کي تميز ڪونهي.
— سچو سائي وڻ وانگر وڌندو ويندو آهي.
— خوشيءَ جي پڇاڙي غم آهي.
— گهر ۽ دولت آبن کان ملڻ واري ميراث آهي، پر سياڻي زال خدا کان ملي ٿي.
— جيڪو پنهنجي پيءُ يا ماءُ کي گهٽ وڌ ڳالهائي ٿو تنهن جو ڏيئرو سخت اونڌا هجي ۽ ۾
وسايو ويندو.

— جوان ماڻهن جو فخر سندن زور آهي ۽ پلين ماڻهن جي سوڻهن سندن اچومتو.
— پنهنجي طاقت زالن کي نه ڏي.

— آسمان جي بلندي زمين جي اونھائي ۽ بادشاهه جي دل جو حال ڳولي لهڻ جوئي نه آهي.

(زيور تان ورتل)

shikarpur2002@yahoo.com

امداد حسيني

رات، ڏينهن ۽ شام!

رات به اهڙي آهي
بين راتين جهڙي آهي
مڏين ڪاتين جهڙي آهي!

ڏينهن به اهڙو آهي
بين ڏينهن جهڙو آهي
نئون نينهن جهڙو آهي!

شام به اهڙي آهي
تارا تارا سهڙي آهي
نيس پس توجھڙي آهي!

هڪ منظر

ڪاوڙي هوءَ
جھڙ جھڙا لڻيا
گوڙ گجگوڙ تي
دڙيائين جيئن
پوءِ ڏني
۽ وري ڪلي پئي ايئن
مينهن کان پوءِ
جيئن اُس نڪري!

ته يادن ۾ گڏا!

انهيءَ جي ته سائين - اها آ پڄاڻي،
ته يادن ۾ گڏا

سڄي زندگاني وٺي ايئن وڪري
گهڙي ڪانه ڪائي چڱي آه سنڀري
وٺي آه ويٺي اکين ۾ ئي گذري
ونڊي سوڙ سارا وٺي رات نبري
وڃڻ ويل چيائين - چڱو موڪلائي،
ته يادن ۾ گڏا

ڪسي رات هڪڙي وٺي زندگيءَ کان
وٺي ساڀ گذري گهڙي پل وانگيان
پڇان ڪن اندر هورڙيان آئي دل کان
ته مون ڏي ڏسي هن وڏي ڪنهن عجب مان
تهڪڙي ئي ڏنائين - ۽ ڪلندي وراڻي
ته يادن ۾ گڏا

آسڙ ويل ٻولي پڪي جيئن اُٿيا
وري ڏس ڪڪڙن هنيان پوڻيان
گهلي هيڙ خاموش نياپا ڏنا
جڏهن نيٺ روئندي ۽ لڙڪن پنا
اکين سان سڀنائين - سا گونگي ڪهاڻي
ته يادن ۾ گڏا

ڪڏهن گهر اندر چڻ ته ساڳيو آ مقتل
فقط هو ۽ آئون، ٽيون ساڻ گهر
ڏسڻ مان نٿو ڏٺو ٿئي سر بستر
اهو خيال سانڀيان نه آهي مگر
وري ياد آئين - ڪيئي هڪ هڪائي،
ته يادن ۾ گڏا

به وايون

پيٽي ڪهڙي آهه ٻري،
 خيال نه تنهنجو جاءِ اچي ٿو.
 سڌڪا ڏيندي آهه سري وٺي،
 ساروئين جي ڪانه سري-
 خيال نه تنهنجو جاءِ اچي ٿو.
 لاڳاپن کي نظر لڳي وٺي،
 گهر گهر جڻ آباهه ٻري-
 خيال نه تنهنجو جاءِ اچي ٿو.
 حال ته پنهنجو ڏهه ڇهه آنا،
 توکي ڪهڙي خبر چري-
 خيال نه تنهنجو جاءِ اچي ٿو.
 ڀٽڪڻين و اچوڙي ۾ پڻ جيان،
 واهيري جي ويل وري-
 خيال نه تنهنجو جاءِ اچي ٿو.
 چيڙي پوءِ بچتائيندين تون،
 ڦاٽڻ تي آ دل ڀري-
 خيال نه تنهنجو جاءِ اچي ٿو.
 من- موجي آ مٽرو تنهنجو
 ڇا جي ڪنهن جي ڪل ڪري-
 خيال نه تنهنجو جاءِ اچي ٿو.
 ”ڏياري“ ياد نه ڏياري تو آ،
 ڏيئو ساري هٿ ٿري-
 خيال نه تنهنجو جاءِ اچي ٿو.

تاڙي آهه وڳي
 پٽڪو ڏيئي اُڏر پڪيٽڙا!!
 ڪالهه شڪاري ماري ويو آ
 منهنجي ماءُ سڳي،
 پٽڪو ڏيئي اُڏر پڪيٽڙا!!
 آڪيرون جنهن ٿاريءَ تي هو
 تڙڪي سا به پڳي،
 پٽڪو ڏيئي اُڏر پڪيٽڙا!!
 بن بن پٽڪي مٿس جا موٽي،
 تنهن بندوق لڳي،
 پٽڪو ڏيئي اُڏر پڪيٽڙا!!
 ماڻهن کي پي ماري توجو
 اُن جي ڏس ته هڳي،
 پٽڪو ڏيئي اُڏر پڪيٽڙا!!
 ٻول ٻڌا سي ساز وڃي جڻ،
 ٻڌبي ڪانه جهڳي،
 پٽڪو ڏيئي اُڏر پڪيٽڙا!!

غزل

رُڳو ٿي روهه رُلائي، اکين جي ڌرتري
ڪٿي ته پنڌ کُٽائي، اکين جي ڌرتري

چٽائي ڏسجي ته هي نيڻ ڇڻ ته ٿر پاسن،
چڏي ٿي سمنڊ سُڪائي، اکين جي ڌرتري

عجيب طورَ طريقا! سدا رکي وئي آ،
هوا ۾ ڊيپ جلائي، اکين جي ڌرتري

ڪو دَر به کُلهو ڪڏهن؟ مُرڪَ جي صدا ايندي،
پئي ٿي وقت ويجائي، اکين جي ڌرتري

ڪجن ته ڪهڙيون پُڇائون، ڪجن علاج گهڻا؟
ڪٿي ٿي سچُ ٻڌائي، اکين جي ڌرتري

ٿڪَڻ جو نانءُ وٺي ٿي نٿي، آيا تائين،
پرينءَ جا پار پُڇائي، اکين جي ڌرتري

غزل

رستا سوڙها ۽ پيا وڻ.

واهڻ پوڙها ۽ پيا وڻ.

بن ۾ مون سان بيٺا آهن.

منهنجا ڳوڙها ۽ پيا وڻ.

ماڻهو ماريئون ڪري اڪيلا.

لانيئون لوڙها ۽ پيا وڻ.

ڌرتي ڪيئن ججهڪن هي تنهنجا.

ارڏا گهوڙا ۽ پيا وڻ.

توسان گڏ ”حسن“ هي پئجي.

جوڙا جوڙا ۽ پيا وڻ.

اقبال رند

غزل

هونئن ته تنهنجو منهنجو رستو ساڳيو هو.

توڪي مونکي ڇا ٿيو؟ رستو ساڳيو هو.

واءِ گلن کي لوڏيو پوپٽ اڏريا ها.

پاڻ رڳو مرڪيو هو رستو ساڳيو هو.

هلندي هلندي پنهنجا ويڇا وڌندا ويا.

ايندڙ ويندڙ لکيو رستو ساڳيو هو.

تنهنجي منهنجي هن ۾ ان کي اچڻو هو.

نفرت ۽ محبت جو رستو ساڳيو هو.

ٻه وايون

امراڻي جي رات
جوڳي جاڳن پٽ تي
راڻي ڪهڙي ريت ٿئي؟
مومل - ملاقات!
جوڳي جاڳن پٽ تي
ساري - صلاحون ڪندي
پرھ ڦٽي پريات
جوڳي جاڳن پٽ تي
راڻي هٿان راند ۾
مومل مڃي مات
جوڳي جاڳن پٽ تي
امراڻي جي رات
جوڳي جاڳن پٽ تي

جهاڳي سارو جڙ
پُسي - پهتي آهيان.
سڪائيندو ساھ سان
ميندا مون ميهڙ
پُسي - پهتي آهيان.
هُر لو هينئڙي ۾ هيو
نيٺ ٿيا ٿيسر
پُسي - پهتي آهيان.
چرڪيس تان چلڪي پئي
ايندي گس گاگهر
پُسي - پهتي آهيان.
جهاڳي سارو جڙ
پُسي - پهتي آهيان

گيت

هار پلي ٿئي منهنجي،
تنهنجي پلي ڪا جيت.
جنم جنم جا ساڻي بڻجي،
رهندا منهنجا گيت.

جيڪي لکندس گيت،
تنهنجا لکندس گيت.

چارڻ بڻجي چنگ ڪي چوري،
سونهن مٿان سر ساه به گهوري،
ريٽو ريٽو رت وهائي،
ريٽا لکندس گيت.

جيڪي لکندس گيت،
تنهنجا لکندس گيت.

راتيون جاڳي ننڊ ڦٽائي،
پرھ پريءَ ڪي پي پرچائي،
ماڪ ڦڙن ڪي هس بنائي،
تن مان لکندس گيت.

جيڪي لکندس گيت،
تنهنجا لکندس گيت.

مون ۾ جيڪا رت ڦڙي آ،
تنهن مان جيڪا مک جڙي آ،
اُن مان تشبيهن ڪي ٺاهي،
تنهنجا لکندس گيت.

جيڪي لکندس گيت،
تنهنجا لکندس گيت.

رات لڙيءَ ۾ مومل اُڪو
چاتي خالي ايهه سُڌڪو
ڌن جي عيوض تن کي ڳاهي،
جن جا لکنڊس گيت.

جيڪي لکنڊس گيت،
تنهنجا لکنڊس گيت.

ڏيئو تڙ تي سانجهيءَ تمڪي،
چانڊوڪيءَ ۾ چاهت چمڪي،
جوڀن ورنا جذبا جاڳن،
اُڏما لکنڊس گيت.

جيڪي لکنڊس گيت،
تنهنجا لکنڊس گيت.

جوڙيئي ڪهڙو جوڙ
جانيئڙا!

جوڙيئي ڪهڙو جوڙ
دل، جگر جو سيني اندر اهڙو ٿئي ڦٽڪار
جن ته مڇيءَ سان ڀريو تريو تازو چڪيل ڄاڻ
اُڄ به اهڙي اُڄ لڳي ٿي،
جن ته لڱن جي پُڄ لڳي ٿي،
لوڪن کان ٿي اک لڪيان،
تنهنجو پاڻل ڇڪي لڪيان،
آئون ٿي چاهيان توڙ
جانيئڙا!

جوڙيئي ڪهڙو جوڙ

چانڊوڪيءَ جي چٽاڪن هيٺان توتو اسان کي ڪاريو
پنهنجي پياري نندڙ ٿاڻي، وقت هو مون لاءِ تاريو

مُند به سرنهن، چانپي آئي،
 يادون ساڳيون سانپي آئي،
 آئون جا اڳهين تيلي آهيان،
 ڳارائن ڪئي پيلي آهيان،
 منهنڙو مون ڏي موڙ
 جانيئڙا!!

جوڙيئي ڪهڙو جوڙ
 توکي ساريان، ڳالهيون ساريان، ساريان ساڳيو ڳوٺ
 ڪيڏو پنهنجو چاه چريو ٿيو چانڊوڪيءَ ۾ چوٽ
 آئون ته نر جوڙي وڻ ساريان،
 هُرتيون هيرون ڏکڻ ساريان،
 پاڻ ٻنهي ٿي اڪڙيون پوريون،
 چڻيو جاڳائين نيموريون،
 نند ته هُئي چڻ ڪوڙ
 جانيئڙا!!

جوڙيئي ڪهڙو جوڙ
 پاڻ ڇڏيون ٿئي، سينڌون سُرم، مينڊا مينڊا مڙ
 تون ته وساري وينو آهين، کلي ڪٿان ڪيئن ڪڙ
 سيارو سارو بُت ڳڻي ٿو
 هٿ ڪارايون چڻ ته ڀڄي ٿو
 چاتيءَ ۾ ٿي هٿ ڇڻپايان،
 چاهي جيان ٿي پير لڪايان،
 سيءُ نه لاهي سوڙ
 جانيئڙا!!

جوڙيئي ڪهڙو جوڙ

هانسو ريپارڻ

ڪاري اُن آ ويس انهن جو
اجرو من آ ديس انهن جو
ڪپه پوٽيون انگ انهن جا
لڱ ليارن وانگر آهن
مورن وانگي نيٺ رتاوان
سونهن به تن وٽ سام پئي آ
گهرتياري گهات مٿان هي
چنڊ به روز آجامي آهي
ڳوٺ انهي جي ڳاٽ مٿان مون
بيهي باڪ اُڀاري آهي
ڪنڌ ڪرائيون پائي اڃ مون
هانسوءَ کي ڪيڪاري آهي
مون سان آهي ساڙ انهي کي
رڻ به ڪو ريپاري آهي
چنڊ به ڪو ريپاري آهي

ڳوٺ

ڳوٺ جنهن جي هر ڳلي،
ڪل ڦلاري ٿي وڃي
ڳوٺ جنهن جو هر اڱڻ
چنڊ اجاري ٿو وڃي
ڳوٺ جنهن جي چڱ، اُتر-
واءِ اڏاري ٿو وڃي
ڳوٺ جنهن جو هر صبح

هوءَ جا هانسو ريپارڻ آ
پريو ٿريو سانوڻ آهي
ڏاڍو سهڻو ڏانوڻ آهي
هن جا ڏينهن ڪڙهائي وانگي
هن جون شامون تتر ڪڙي
هن جون راتيون وڃ وراڪا
جن سان اُپ اُها ئي آهي
ڌرتي تي به سهائي آهي
رڻ ڪنڌيءَ تي ڳوٺ انهيءَ جو
پنهنجي پر ۾ ڪاڪ جيان آ
ناتر جي ٽڪسات جيان آ
ڳليون سڀ ڳجهارت جهڙيون
هرڪا نار پرولي وانگي
سڪين اڪيون ڦوهه سامائون
سڀ ڪا چاتي چولي وانگي
روز صبح جو پاڻي ويلي
گهاڙو ڄڻ ته گهٽائون ٿي ٿو
تان پوري جيئن جو پڻ هن جو
سر جون ڄڻ ته صدائون ٿي ٿو
روز صبح جو سانورين کي
بانسرين جا سر ٿا ڳائڻ
رڻ ڪنڌيءَ تي ڳوٺ انهي جا
سارا صبح بنارس جهڙا
روپ سين جو سونو سونو
پيار به سڀ جا پارس جهڙا

ڪنهن هٽيلي يار جيئن
 ڳوٺ جنهن جي شام هر
 ڪنهن سهاڳڻ نار جيئن
 ڳوٺ جنهن جي رات ڄڻ
 وار ڪارا يار جا
 ڳوٺ جنهن جي ڪوهه تي
 ڪل وڄائي چنگ پٽي
 ڳوٺ جنهن جي يادگيري
 پينگهه سرامڻ تيڇ جي
 ڳوٺ جنهن جي ڪنڌ ۾
 اڃ به ڪرائيون هار جيئن
 ڳوٺ جنهن جي چوڱڻن تي
 نيٺ ڏيئن جيئن ٻرن
 ڳوٺ جنهن جي موڙ تي
 هڪ رچوڙو وه جهڙو
 ڳوٺ جنهن جي اک ۾
 سانوڻيون آهن لٿل
 ڳوٺ جنهن جي سينڌ ۾
 ڄڻ نموريون نينگريون
 ڳوٺ جنهن کي من ۾
 ڪنوار سانڍيو سڱ جيئن
 ڳوٺ جنهن جو آسمان
 سوا پڪين جي بي لباس
 ڳوٺ جنهن جي چنريءَ

تي ستارا ڄڻ ستارون
 ڳوٺ جنهن جون محبتون
 رقص ٽانڊن جي مٿان
 ڳوٺ جيڪو هٿ سيڪي
 جوان جسمن جي مٿان
 ڳوٺ جنهن جي جيءَ ۾
 شهر خنجر جيئن هُري
 ڳوٺ جنهن کي سينڌ ۾
 نوجواني روز ڳائي
 ڳوٺ جيڪو سانورين
 سان ستو آ پاڪرين
 ڳوٺ سينڌي وارڙا،
 ويو پر ڇو پائڻ لهي،
 ڳوٺ ڳچيءَ جي هنسلي
 ڳوٺ ڦلي نڪ جي
 ڳوٺ ڪجل آ اک جو
 ڳوٺ ڳل تي تر جيان
 ڳوٺ نگليل ٻاجهري،
 ڳوٺ وهين جو ولر
 ڳوٺ ڪري جي ڳالهڙيون،
 چڱهه پون ٿا ڳل ۾
 ڳوٺ جنهن پنهنجي ڪٿا
 لوڪ گيتن ۾ لکي

غزل

حقيقت ۾ ويڃائي هن ڪي، پيو ٿو خواب ۾ ڳوليان،
 ٻڌل گهر ڇڻ ته مان پنهنجو پيو سيلاب ۾ ڳوليان.
 اسان پنهنجي اکين سان عڪس هڪ ٺاهيو هيو گڏجي،
 اڃا تائين اهو ئي عڪس ٿو مهتاب ۾ ڳوليان.
 وڇوڙو جنگ هو جنهن ۾ ويڃائي دل جي سڀ پونجي،
 پيو هڪ آس جو سڪو شڪسته ياب ۾ ڳوليان.
 اکيون احساس جي ساگر اندر اونهيون ويون آهن،
 پرينءَ کي ٿو پيو مان گيان جي گرداب ۾ ڳوليان.
 ٻڌي ٿي زندگي بي انت گهراڻيءَ ۾ حيدارا
 وڃايل خواب ٿو مان عشق جي تالاب ۾ ڳوليان

○

اشرف پلي

ڏس پتو

صفا تمار تي توڙي
 نهاري ٿورڙو کلندو
 وري پو ڪرت پنهنجيءَ ۾
 اهو مصروف ٿي ويندو
 مصور ذهن، پنهنجي ۾
 انهيءَ منظر کي سائيندي
 اڳيان جي وڪ وڌائيندي
 ٻه ٽي ٻارن سان گڏ کلنديون
 صفا ئي نوجوان چوريون
 مسافر، لاڏا مان لنگهنديون
 وڏو هو موڙ رستي جو
 انهيءَ کان ٿورڙو اڳتي
 ننڍو هڪ جوڙ رستي جو
 اتان کان چوٿري رستي

ننڍي ٿيڻ تي گاڏي جي
 جڏهن ڌڙ ڌڙ جهڪي ٿيندي
 تڏهن بيچين پنچين جيئن
 اڏامي شام جو آنچل
 سموري سيند واهڻ جي
 پري سنڌور ٿيري سان
 سنڌءِ ڪيڪار ۾ کلندو
 چئي آداب ڏيري سان
 هيٺون ٿيڻ جي تنهائي
 ڏسي ڪجهه خوف کائيندي
 مگر هڪ دلربا منظر
 اڳيان ڇڻ منتظر هوندي
 اگهاڙو ٻار واٽر تي
 مڇيون پڪڙڻ جي مسرت سان

هزارين ڳالهڙيون آهن
 مگر اونداھي راتين جو
 اتي اڪثر ٻہ پاڇولا
 ملي مرڪون ورهائن ٿا
 اھو جھنگل مٽيندي ٿي
 اڳيان ھڪڙي قبر آھي
 صفا گمنام اھڙي جو
 نہ پوئڻن کي پتو آھي
 نہ خوشبوءِ کي خبر آھي
 نڪو گتبق نڪو ٿي گل
 اگر جو واس پي ڪونھي
 نڪو ھيٺان اٿس ڌرتي
 مٿان آڪاس پي ڪونھي
 چون ٿا سال کن پھرين
 انھيءَ واھڻ جي مٽيءَ جو
 مرڪ ھڻي چوڪري ھڪڙي
 مگر ڪنھن جي محبت ۾
 اھا ھڻي خون ٿي ويئي
 حسين جذبن ۽ تھڪن سان
 ھتي مدفون ٿي ويئي
 چون ٿا ھاڻ سڀ ھن کي
 قبر آھي ھي ڪاريءَ جي
 مسافر روح ۾ جيڪر
 وسڻي صحرا جي خاموشي
 اداسائي سان پرڃي دل
 پڇي تو کان جي ڪاريءَ جو
 انھن پيرن تي پٺ تي تون
 وري واپس ھليو اچجان
 شھر جي جھنگ ۾ ڪارو
 اوھان جو منتظر ھوندو
 اوھان جو منتظر ھوندو

وڃي ٿي سيند جيئن سرڪي
 ننڍي ھڪڙي سراءِ ڏانھن
 مسافر تون مٿان سوچين
 اتي آرام جي لاءِ
 گھڻو اڳ ۾ سرا سامھين
 اوڀلي ڪنھن مسافر جي
 اجائي موت تي سوچي
 ٻھي ويران ٿي وئي آ
 سرا کان ٿورو اڳتي
 صفي جي پت کي پاڻي
 ڳرائي نہ ڪڙو ھوندو
 انھيءَ جي چانق ۾ ويٺو
 ٽڪل ھڪڙو مڙھو ھوندو
 انھيءَ جا نيٺ جي پڙھندين
 صديون اتھاس جون ان ۾
 ڀڳل ٺڪرين جيان ملندئي
 جوان ڀڙڻن جي لاشن جي
 انوکي درد کان ويندي
 ڀڳل چوڙين جي ماتر جي
 انھيءَ تاريخ کي پڙھندي
 ائين محسوس ٿيندئي پيو
 تہ ڄڻ ڪو ھائو پنھنجي ۾
 لکين ٿوھر ٿڌا آهن
 مڙھي جون ڳالهڙيون ڄڻ سؤ
 وراڪا سيند جا آهن
 انھن ۾ جيڪڏھن الجھين
 صديون نڪري نہ سگھندين تون
 اتان کان ٿورو اڳتي
 ڪجين جارين ۽ پيرن جو
 وڇولو جھنگ ٿو ڏسجي
 انھي جھنگل سان وابستہ
 جنن، پرين ۽ ديوتن جون

نظم

آرس هر ڪو انگ پڇي
ايڏو موھ مڪي آهيان،
مون ڪي ننڊ نه ايندي آ
آئون جا نينهن ڪڪي آهيان.

مون ۾ راتين راڳ ڪيو
تارن جو تنبور ڪٿي
آئي پيڇ پڻيءَ جي ويل
مون لاءِ تنهنجي ”گهور“ ڪٿي
سانڍي روپ جوانيءَ جا
رنگن منجهه رکي آهيان،
آئون جا نينهن ڪڪي آهيان.

منهنجو ساهه سرن جيئن آ
تنهنجو پيار گڏيو ڇڻ
آئون ڪا اُڃ-انڌيءَ هرڻي
تون ته ترائيءَ جو ڪو وڻ
تون ڪو گيت فضائن جو
آئون ڇڻ ته پڪي آهيان،
آئون جا نينهن ڪڪي آهيان.

تنهنجي ياد هيٺئين ٿر لاءِ
ڇڻ ڪا مينهن ڪٿي آهي
مور مري ويا خوابن جا
تو ڪٿي دير گهڻي آهي
تو سان اڃ به تصور منجهه
وڌ وڌ آءُ پڪي آهيان،
آئون جا نينهن ڪڪي آهيان.

منهنجا ڪن ڪنائن ٿا
تنهنجين ڳالهين هرجائي
چؤواتين جي وات چڙهي
منهنجي هيءَ اڪيلائي
لوڪ لٽي لبارن جيئن
تنهنجي پو به سڪي آهيان،
آئون جا نينهن ڪڪي آهيان.

○

علي زاهد

غزل

ياد ڪاڻي مون ڪي سڏايو آ؟
عشق هٿ سان وٺي رلايو آ

تنهنجي چنريءَ ۾ ڪٿي ستارا هن،
رات ڇڻ آسمان سڃايو آ

تنهنجي هڪڙي مٺي دوا دارون،
ڇو مٺي ويڇ تو گهرايو آ

تنهنجي نيٺن جي لام خالي آ
پيار جو ڪو پڪي نه آيو آ

مان ته ’گوڙيءَ‘ جي گيان جو ڏيغو
عشق ٻاريو وري اجهايو آ

رات ’ميران‘ جي موھ ۾ زاهد!
درد جو ساز ڪو وڄايو آ.

غزل

سرن جي سرسراھت تي هوا ٽرندي وڃي پيئي.
 ڏيائڻي، کڙڪبيٽي جي مٿس ٻرندي وڃي پيئي.
 پنهنجي نازڪ هٿن جي هاڻ تون، مون کي حرارت ڏي.
 حياتي، جنوريءَ جيان، جُئون ۾ ٽرندي وڃي پيئي.
 وڏا حالات جا مانگر، وڏي دڙ وقت - دريا ۾
 مگر هي سنڌ، سُهڻي هُن ڪنڌيءَ ٽرندي وڃي پيئي.
 سنوآتي واٽ پنهنجي جات جي تبديل ٿئي پيئي،
 تنهنجن وارن - وراڪن وانگيان ورندي وڃي پيئي.
 اچي ويجهڻا پوا آهيون، ملڻ پنهنجو پري ناهي،
 صدين جيڏي وڇوٽي برف جيان ڳرندي وڃي پيئي.
 ڏيون ٿا ٿهڪ اُپ جيڏا، خوشي توڙي ڏرو ناهي،
 اڙي او سونهن! تنهنجي ساٿ ۾ سرندي وڃي پيئي.

○

ابرار ابڙو

غزل

کليل دريون نه ڇڏي ڏي، هوا جي موسم آ،
 ٻريل بتيون نه ڇڏي ڏي، هوا جي موسم آ.
 ڪڪن، پٺن سان اڏامي وڃن نه ڏور هليون،
 ڪٿي اکيون نه ڇڏي ڏي، هوا جي موسم آ.
 گرم جُئون ٺري پيو ته دل ٺري ويندي،
 تڏيون گهڙيون نه ڇڏي ڏي، هوا جي موسم آ.
 گلاب پيار جا پنهنجين اکين ۾ سانڍي رک،
 ڇٽيل پتيون نه ڇڏي ڏي، هوا جي موسم آ.

سڃاڻ سانورا! پنهنجي نئين جوانيءَ کي،
 هي گهر، ڳليون نه ڇڏي ڏي هوا جي موسر آ.
 نه جي ٿڌ تي نانءُ لکيل آ پنهنجي جو
 ڄڻ ته اکيون ۽ هانءُ لکيل آ پنهنجي جو
 چو ٿا پيار ڪرڻ وارن کي ڌار ڪيو؟
 هڪڙي ڏينهن وهانءُ لکيل آ پنهنجي جو
 هڪ ئي ماڳ رکن ٿا پنهنجيءَ محبت جو
 آخر هڪ ئي گانءُ لکيل آ پنهنجي جو
 هڪ ئي وقت پيا ٿا ڌڙڪن هڪ ٻئي لاءِ،
 تن الڳ هڪ هانءُ لکيل آ پنهنجي جو

○

منور سولنگي

غزل

تاز جنهن تي ڳل تڙيو هڪ پي نه هو
 تنهن مٿان پوپت لٿو هڪ پي نه هو
 نيٺ بگ ۾ ڌيان ۾ توهي هئي
 وقت ٿيو اٿليو پيو هڪ پي نه هو
 ڳل ڏسي مون کي سڏيو آ تنهن قبر
 جنهن قبر تي ڳل پيو هڪ پي نه هو
 نيٺن ٿيندي روئي سا ٿي وئي،
 لڙڪي جنهن کان ڪله لڙيو هڪ پي نه هو
 هن ڪراڙي کان ڪڍي ڳالهيون ويون،
 ٻار جنهن ڏي اڃ وريو هڪ پي نه هو
 ڇهڇتو جهرڪين جو تنهن ۾ ڪونه هو
 جنهن ٻهر ۾ پن بچيو هڪ پي نه هو

رضا بخاري

درد جنهن ناهي چڪيو
آ آڻهيءَ لئه بي سواد
هر خوشيءَ جو ذاتقو.

تروينيون

خزان کي هي رهي حسرت
ڪڏهن اُن جي به آمد لئه
تڙي ڪنهن لاءِ تي مڪڙي!

دل اها آهي ڪلي
زرد موسم ۾ ڪري
جا تڙڻ جي آرزو.

خريدڻ سڄُ هليو آهيان
مگر ڪيسي ۾ ڪڙڪن ٿا
به ٿي اونڌاهه جا سِڪا!

پٿرن جي قيمتن
آسمانن کي ڇهيو
تي ويون سستپون دليون.

اڏي ٿي هي رڻي ڇا لئه
مسافرا! تون ڇاتو آ،
چوي ٿو ”الوداع“ رستو!

ستارو ڪوٽو آهي
يا ڪنهن کي ”الوداع“ چوندي
گريو آ ڪاش جو ڳوڙهو.

کوڙ شمع مٿان ها پروانه
پر نه ڀلجي ڪو هن طرف آيو
رات ساري جلي اڪيلي دل.

اڻ ڀلڻيون آهن اڪيون
۽ انهن جي درميان
ئون اڪيلي خواب جان.

عڪس توپنهنجو ڏٺو
آ تڏهن کان آئينو
دل جيان ڌڙڪڻ لڳو.

چرڪي گهر جي تنهائي
منهنجي من جي خاموشي
ڪيڏو شور مچايو آ!

اڌ سُڪل گل

سحر گل پٽي

سوچي ٿو:

جيڪڏهن حياتيءَ ۾ هر شيءِ محدود وقت لاءِ هُئي ۽ جيڪڏهن خوشي هُئي ته سا به نيٺ گذرڻي هُئي ۽ جي غم هو ته اهو به گذري ٿي ويڃو هو. پوءِ هيءُ غم ڇو بيهي رهيو هو....؟
سوچي ٿي:

زندگي پهرين ڇاڙهيءَ تي چڙهڻ ۽ پوءِ اُن تان لهڻ جيان آهي. ڇاڙهيءَ تي چڙهندي پٿر پيرن کي جيڪو سڪارين ٿا، دراصل زندگي به ماڻهوءَ کي اهو ئي سڪاري ٿي. هر پٿر تي نظر رکي، پوءِ پير رکڻو هو ۽ پير کي پٿر جي شبيهه جي حساب سان پير رکڻ جو رويو اختيار ڪرڻو هو.... ۽ ها! ويندي جو سفر اڙانگو ۽ ڊگهو هو ۽ واپسيءَ جو سفر سولو ۽ تڪڙو هو. اهو ئي زندگيءَ جو فلسفو هو.
(فلش پهرين)

اڄ سڀ ڪجهه مختلف هو. حسين هو. هوءَ پهڪي رهي هئي. هو مٿس گلن جي ورڪا ڪري رهيا هئا، جو هوءَ راڻي هئي ۽ سندس واکاڻ ۾ گيت ڳائڻجي رهيا هئا. هوءَ تخت تي ويٺل هئي ۽ سندس راڄڌاني هئي.... جتي ماڻهن راڻيءَ جي حسن، سندس عشق جي عظمتن، سندس پاڻ اڀرڻ جهڙي فراخدي ۽ اڻ لڀ ذهانت جي واکاڻ ۾ ڌرتي آڪاش هڪ ڪري ڇڏيا هئا. هوءَ ڌرتيءَ تي آسماني محبت، واکاڻ، مان ۽ راڄ ماڻي رهئي هئي.... جو هوءَ راڻي هئي. سندس راڄ جو دؤر هو ۽ ان ۾ سندس شان ۽ شوڪت جو مثال حسين هو.

(فلش بيو)

پر هڪدم هاڻي ٻيو منظر شروع ٿي چڪو هو. هوءَ کليل وارن سان ڌرتيءَ تي بي رحم وسندڙ پٿرن هيٺ لپٽڙيون پائي رهي هئي ۽ هومتس پٿر وسائي رهيا هئا. سندس جسم رتور ت ٿي چڪو هو... منهن ۽ جسم تي ڌڪن جا زخمو... زخمن مان رت ٽپيو ٿي... اڄ هوءَ راڻي نه هئي... پر مگدله جي مريم هئي... پاپڻ...! پٿرن جي وسڪار مٿس ايتري ته تيز ۽ اڻ ڪٽ هئي، جواڻهن کان بچڻ ناممڪن هو. لباس رت ۾ ريتو... وارن کان وٺي جسم جو سڌو سنڌو رت ۾ رسيو ٿي... اذيت ايتري ته شديد هئي جو هوءَ رڙ به نٿي ڪري سگهي...! اڃانڪ پٿرن جي اُها بارش بيهي رهي... ۽ هوءَ اذيت جي شدت کان نستي، بي ساهي ٿي پئي... رت سان ڀريل ماس جي ڍڳ وانگر...!

(فلش ٽيون)

شاير غريبان هئي ڇو! انبوه هئا ماڻهن جا، جيڪي ڪاري لباس ۾ نوحه خوان هئا... هو اُن غم عظيم جا عاشق هئا، جنهن جي هوءَ اسير هئي. هوءَ سندس ڪاري لباس ۾ وهندڙ نيرن ۽ بي آواز سڌڪن ۾ چوڌاري ڏسي رهي هئي ۽ سندس چوڌاري هڪ جگر غمير هو جيڪو سندس پيرن ۾ ڪريل هو ۽ هن جي درد جي اسيريءَ ۾ محو ماتهو هو...!

هوءَ سندن ان Tripolar disorder کي پوڳي پوڳي ڪهجي چڪي هئي. ڪڏهن راڻي ته ڪڏهن پاپڻ ته وري ڪڏهن المين جي اسير... ڪڏهن تخت، ته ڪڏهن سنگباري ته ڪڏهن وري شاير غريبان. سوچي ٿو:

..... هوءَ هلي وئي هئي، پر سندس گمشدگيءَ جو حادثو اڃا ڪهاڻي نه بڻيو هو. وڏو لڪاري هوندي به سندس قلم وهيو ٿي نه ٿي. حادثي جو صدمو مٿس طاري هو ۽ ان ڪري ئي حادثي کي ڪهاڻيءَ جو روپ ڏيڻ لاءِ کيس جنهن جرئت جي ضرورت هئي، سا کيس هٿ نٿي آئي. هو جيتوڻيڪ غم پسند نه هو ان ڪري منهن مونن ۾ وجهي دنيا جهان کان لاتعلق نه بڻيو هو پر حادثو سندس سوچ ۾ هڪ لمحي جيان بيهي رهيو هو. جنهن کيس اُن وارتا کي ڪهاڻيءَ جو روپ ڏيڻ ته ٺهيو پر اُن کي ڪنهن سان سلڻ کان به روڪيو ٿي. هن سوچيو: ”لازمي ناهي ته تخليقڪار هر درد جي انتها ۾ ڪو فن پارو سامهون آڻي. ڪڏهن ڪڏهن غم کي توازن ڏيڻ جي ضرورت هوندي آهي ته جيئن منجهانئس تخليق سرجي سگهي.“ غم کي تخليق جو روپ ڏئي سامهون آڻڻ لاءِ ذهني ۽ جذباتي انتشار جي تيز رو وهڪري کي مائار ۾ آڻڻ جي ضرورت هوندي آهي. نه ته انتشار اثنا ۾ به ڪري سگهي ٿو، جيئن عام طور تي ٿيندو آهي.“

ان سوچ ۾ ٿي هويڳو ڀريو پئي ته هو کيس روڪي نه سگهيو... ۽ اهنجن جي شڪار هوءَ۔ کيس هو بچائي نه سگهيو. الزامن کان.... تهمتن کان.... چڻ پاپ ڪيو هُئائين ۽ پاپ کي ثواب ته نهيو پر فقط اڻ۔ پاپ ۾ تبديل ڪرڻ لاءِ به کيس گهٽ ۾ گهٽ جسر تان ماس ته ڪورڻو هو ۽ پوءِ به هن جي پاسي ڪا شاهدي نه بيهي ها! پل پل جي اذيت هُئي، جيڪا کيس روح تائين ڏوڏيندي ٿي وئي. ”ڪيڏانهن وٺي هوندي؟“ ان سوچ ٿي کيس سنگسار ڪيو ٿي. گڏ گذاريل لمحن جا فلشز (Flashes) هڪ کان پوءِ هڪ ٿي ڪري سامهون ٿي آيا....

”مان هلي ويندم.“

”پر ڪيڏانهن؟“ چرڪي پڇيو هُئائينس.... ڪو جواب نه ڏنائين. ”رهي سگهندينءَ مون کان سواءِ...؟“ آئين اکين سان جهيٽي آواز ۾ چيو هُئائين: ”نه...! پر مان پردي پٺيان لڪي ويندم توکي ڏسندم پئي لڪي لڪي... پڙ توکي نظر نه ايندم....“

”ايڏي سزا ڏيندين؟“ ڪريناڪ ٺهاريان کيس ڏٺو هُئائين....

پر هاڻي ان احساس ته هوءَ ضرور به کيس لڪي لڪي دنيا جي ڪنهن ڪنڊ کان ڏسندي هوندي سندس انتشار کي ٿورو جهڪو ٿي ڪيو.

ڪنهن المناڪ ڊرامي جي آخري منظر ۾ شڪسته ڪردار جيان ڪري پيو هو...! سوچيائين پئي ته تخليق نه ميراث هُئي، نه ٿي هُئ تان خريد ڪرڻ جهڙو وڪر هُئي. نه اهڙي زمين هُئي، جنهن جي مالڪي حاصل ڪرڻ سان مالڪي قائم ٿي پئي. تخليق ته احساس جي سلطنت واري پراسيس جي نتيجي جي باءِ پراڊڪٽ هُئي يعني اُن عمل جي وچ دؤران سامهون آيل پهرين تخليق هُئي.... ۽ مابعد التخليق ته اڃا ڪا به شئي هئي، جنهن جا لامحدود نمونا هُئا چڻ.... اڻ ڪٽ عمل هو، جنهن جو شايد ٿي ڪو حتمي نتيجو هو! مابعد التخليق ڇا هوندي؟ اُن جو جواب شايد پٽائي، هيگل ۽ مارڪس جهڙن ڏاهن وٽ هجي!

اهو سوچي وري پنهنجي بي چينيءَ ڏانهن موٽي ويو.... انتشار روح ۾ هويا جسر ۾؟ جيڪڏهن تخليق انتشار جي نتيجي ۾ سامهون آيل منظر خيال جيان هئي ته پوءِ گهٽ ۾ گهٽ هيءُ انتشار پنهنجيءَ حد کان ٿپي ويو هو.... ”شايد وري سڪون نصيب ۾ ناهي...!“

سوچي ٿي:

..... سو زندگي ٽڪريءَ تي هلڻ جيان هُئي، جنهن جي چاڙهي ڏکي هُئي، ڊگهي هُئي، ٽڪائيندڙ هُئي، پر دلچسپ به هُئي ۽ لاهي سولي هُئي، ٽڪڙي هُئي ۽ چاڙهي جيئن ٽڪائيندڙ دلچسپ ۽ واقمن سان ڀرپور نه هُئي، پر لاهيءَ تي هلڻ دؤران جي ننڍن

نندين پٿرن تي پير پيو ته پير ترڪڻ جو خطرو هو۔ ۽ ٽڪريءَ تان ڪرڻ هموار زمين تي ڪرڻ کان ائين ئي مختلف هو جيئن هموار زمين تي هلڻ ۽ ناهموار اڙانگي چاڙهيءَ تي چڙهڻ مختلف هئا.

زندگي پٿرن تي هلڻ جيان هئي. کيس لڳو ته شايد حياتيءَ جو لقاءَ يا دنيا توڙي ڪائنات جو هر لقاءَ پنهنجي پنهنجي مزاج، زمان ۽ مڪان جي حالتن جي حساب سان ساڳئي پراسيس مان گذري ٿو. ڇو ته فطرت هيٺ رهندڙ شيون مٿين سطح تي ساڳين ئي قانونن تحت رهي هلي رهيون هيون. انسان لاءِ به ساڳيو ئي قانون هو جيڪو جانورن، ٻوٽن، سامونڊي جانورن ۽ ڪائناتي جسمن تي لاڳو هو پر جيئن ته انسانن، جانورن، ٻوٽن، مڇين ۽ ڪائناتي جسمن جا پنهنجا پنهنجا رويا هئا، اُن ساڳئي قانون هيٺ رهندي به سمورا لقاءَ مختلف پاسيا ٿي. جيتوڻيڪ... هڪ جهڙائيءَ جي عظيم شاهدي ارتقائي رويو هو... شين جو وجود پر نه هجڻ، پوءِ هجڻ کان وٺي انهن ۾ واڌ/ترقي ۽ نيٺ خاتمي ڏانهن سفر... ان ڪري باوجود ان جي ته سمورن وجودن جي انيڪ مختلف شڪلين، جيئاري جي نظامن ۽ جنڀاڻ ڪري سگهڻ جي وقت مختلف هجڻ جي باوجود به ڄمڻ ۽ مرڻ/هجڻ ۽ پوءِ نه هجڻ جي ڪري مزاج ۾ هڪ جهڙايون به هيون. لقاءَ مزاجن ساڳيا هئا... ماڻهو به سوچ، نظريي، يقين ۽ عقيدن جي وچ ۾ ئي ٿريو پئي...! انيڪ تهذيبن ۽ ثقافتون هوندي به ماڻهو... دنيا جا ماڻهو نظرين ۽ عقيدن جي چار ۾ وڃڻ لڳا هئا!

پر ان عمل جو داخلي لقاءَ اهو هو ته نئون سفر هميشه دلچسپ هو۔ يا وري ذهن کي نواڻ ڏسڻ ۽ سمجهڻ جي خواهش هئي. ان ڪري هر نئون سفر پُرڪيف هو. پوءِ اهو سفر بري هجي يا بحري، ذهني هجي يا جسماني، پهرين اڻ ڄاڻائي ۽ پوءِ ان کي ڄاڻڻ... پوءِ اُن ڄاڻ جو عام ۽ بي چسو ٿي وڃڻ... ۽ پوءِ بي چسائيءَ ۾ وڌيڪ چڻ پيدا ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪرڻ، ڪامياب وڃڻ يا ان ۾ ناڪام وڃڻ ۽ نيٺ ارتقا جهڙي حسين قانون تحت ڪبي، ختم ٿي وڃڻ... يا وري ڪنهن نئين صورت ۾ ظاهر ٿيڻ. اهو قانون علمن تي لاڳو هو رشتن تي لاڳو هو خوابن ۽ انهن جي حاصلات تي لاڳو هو. پهرين ڄاڻڻ، ڏسڻ، حاصل ڪرڻ، تجربو ڪرڻ، جي خواهش ۽ پوءِ خواهش جي پورائي لاءِ جدوجهد ڪرڻ، ڪشت ڪيڻ... ۽ پوءِ حاصلات جا لمحا، انهن لمحن جي خوشي ۽ حسين احساس... نيٺ بي چسائيءَ جو پيدا ٿيڻ ۽ چڻ ۽ دلڪشي پيدا ڪرڻ جا حربا... آخرڪار زندگي ۽ شين جو ٽڪڙجڻ... حسين ارتقا جي قانونن هيٺ ڪامياب/ناڪام ٿيڻ/ٽٽڻ/ڇڙڻ/۽ پوءِ وري ٺٽڻ... هر پهلو ائين ئي هو.

ماضي، حال ۽ ارتقائي نظرين جي آشنائي جن کيس مستقبل ڇڻو ڏيکاري ڇڏيو هو. جن هن تي هر حد جي انتها آشڪار ٿي چڪي هئي. ڄاڻ ۽ اڻ ڄاڻائي، محبت، رشتا، مقصد، ڪلچر، روايت... کيس لڳندو هو ته جن هر شيءِ کي ان جي پهرئين قدم کان وٺي ان جي انتها تائين ڄاڻي چڪي هئي. جيتوڻيڪ گهڻو ڪجهه هو جيڪو هن دل ڀري نه چڪيو هو نه ڄاتو هو... نه ماڻهو هو نه سٺو هو ۽ نه ئي سمجهيو هو پر ڪجهه شين جي انتها تائين سمجهه کيس هر شيءِ جي ذري مان ان جي امڪاني انتها جو ڌاڻو ڏئي ڇڏيو هو.

اها هن جي زندگيءَ جي گلي تجربي/ڄاڻ/ناڪامي/ڪاميابيءَ جو نچوڙ هو ۽ سائنس حقيقت جيان ڇهڻيل هو. حقيقت جا حسين يا پوائنٽي نه هئي. يا ان جي حسين يا پوائنٽي هجڻ تي هن ڪڏهن نه سوچيو هو. ان ڪري به هوءَ منظر تان هٽي وئي هئي يعني سندس منظر تان هٽي وڃڻ جي سببن مان هڪ سبب سندس اها ڄاڻ به هئي. جيتوڻيڪ هو سندس روح ۾ رچيل حقيقت هو. هن جو نالو احساس ئي کيس نٿن کان چوڻي ۽ تائين خمار ۾ رکندو هو. زندگيءَ ۾ رنگ پريا هئا هن، ڏاهپ ۽ وجدان عطا ڪيو هو... سمورا خال ڀري کيس تڪميل جون راهون ڏيکاريون هيون. محبوب ڇا هوندو آهي، اهو هن کانئس سکيو هو. هو عشق ڪرڻ جهڙو هو... ان ڪري ئي ته هن سان فقط عشق ئي ڪري پيو سگهجي... هو کيس عشق عطا ڪندو هو ۽ هوءَ سندس عشق جي گهرائين ۾ حل ٿي وئي هئي... سا هن ۾ کيس ڪنڊي هئي، پر پوءِ پنهنجي حاصلات جي تڪميل کان سواءِ هلي به وئي کيس ڇڏي...! شايد هن تڪميل ماڻي ڇڏي هئي... اهو ئي سندس شعور، جنهن کيس ذري مان گهڻي جو ڌاڻو چڪايو هو... ان شعور شايد کيس محبوب ماڻائي به ڇڏيو...!

سوچي ٿو:

هو المي کي توازن ڏيڻ جي ڪوشش ۾ هو. هوءَ ڪيئن سندس بي چسي زندگيءَ ۾ کيس ملي هئي... نه ته زندگي ڪيڏي نه بي رحم هئي، مٿس رشتن جي معاملي ۾... حسرت ۽ تشنگي جي آويءَ ۾ پڇندڙ ماڻهو هو جنهن کان حاصل ٿيل محبت گم ٿي وئي هئي... هن جي محبوبا، هن جي راڻي... دلر! کانئس وڃائجي وئي هئي... هوءَ جيڪا سندس تخليق جو اُتساهه هئي، ان جي وڃڻ کان پوءِ سندس اُتساهه کي موت اچي ويو هو. هو پيئندو رهيو هو... اهو ڪيف جنهن جي هلڪي سرور ۾ کيس سرشاري ملندي هئي، ان سندس جگر کي لوڙهي وڌو هو. ڪئين شامون ۽ راتيون هو پيئندو ۽ روئندو رهيو هو... ڏک جي شدتن هوندي به کيس هڪڙي اميد هئي، سندس موٽڻ جي...!

تخليق جا لمحا ته وٽس به اُتر هُئا. هڪ پيري چيو هُئائين: ”فقط هڪڙو اڪيلو حسن جنهن جي پل تي ڪائنات بيٺل هئي، سو هو ”تخليق جي نتيجي ۾ آيل/آندل تبديلي.“ سندس ان سوچ کيس سرشار ڪري ڇڏيو هو ۽ ڪيڏي نه حسين ڳالهه چئي هُئائين...! واقعي به اُها تخليق ئي ته هُئي، جنهن تبديليءَ کي جنميو ٿي. لقائن جي اڻ لکيي وهڪري ۾ ڪائنات روان دوان هُئي. تخليق ئي ته فقط اڪيلو هڪڙو واعدو هُئي، انسان جي قسمت جي تبديليءَ جو. تبديلي، بهتر ۽ چونڊيل تبديلي فقط تخليق جي ئي محتاج هُئي.

هڪ پيري چيو هُئائين: ”ماڻهن جي مٿي پيهر ڳوهڻي پوندي ۽ سنڌ کي جيڪڏهن ايڪيهين صديءَ سان گڏ اڳتي هلايو آهي ته پوءِ ماڻهوءَ جي مٿيءَ کي پيهر ڳوهڻو پوندو...“ ڪيڏو نه صحيح چيو هُئائين...! ۽ ڇا ڏکيو هو...؟ ڇا ڏکيو هو ان ۾ ته ماڻهوءَ جي مٿيءَ کي پيهر ڳوهجي ها! فقط ماڻهوءَ جي سوچ ۽ سندس شعور کي ئي ته پيهر تخليق ڪرڻو هو ۽ اهو ڇا مشڪل هو هڪ تخليقڪار لاءِ...! ماڻهن جي شعور کي تراشڻو هو. سندن ذهن سازي ڪرڻي هئي، جو ديس جا حڪمران يا ته ويڪاڻو هئا يا نااهل هئا يا وري حڪمرانيءَ جي فن کان اڻ ڄاڻ هُئا....

ڪيڏو نه خوش ٿي هُئي اهو ٻڌي، جڏهن کيس جوابن چيو هئس: ”ماڻهوءَ جي مٿي به اٿي جهڙي ئي آهي... کيس به ائين ئي ڳوهيو جيئن اٿي کي ڳوهيو آ... پالڻيءَ سان... ٿورو لوڻ ۽ اُن کي وڌيڪ سواڊي بڻائڻ لاءِ ڪڏهن ڪڏهن کي ٻيون شيون به... ماڻهوءَ مان شايد لوڻ کڻل هو... يا پالڻي؟ مقدار جي گهٽ وڌائي توازن کي بگاڙي ٿي... اٿي ۾ پاڻي جام پئجي وڃي ته ڳڻل اٿي بدران اُهو چلو ٿي بيهندو ۽ جي گهٽ پوي ته پٿر جهڙو سخت ٿي بيهندو جنهن کي ويلي نه سگهجي. لوڻ گهٽ ته بي سواڊو ۽ جام ته ڄڻ زهر.“

اهو سڀ ٻڌي ڪري اکين ۾ حيرت ۽ محبت سان کيس ڏسندي رهي هئي. ”اندر ۾ گهرائيءَ تائين سڪون ۾ ڀرجي ويندو هئس، جڏهن هوءَ منهنجي منطق کي ساراهيندي هُئي...“ سوچي، مُر کي ٽوپوي... پئل اکين ۽ نٿل دل جي باوجود...!

ماڻهوءَ جي مٿي ڳوهڻ جو بار کڻي الڳ الڳ اڪيلي سر کڻجي ها... پر پنهنجي ساٿي، پنهنجي همراھ کان سواءِ مان دل جو ٻار ڪيئن کڻندس؟ هن ڏک ۽ درد کي هيءَ دل ڪيئن سنڀاليندي؟

دل جا معاملو هئا... حسين به هُئا ته درد انگيز به عمر جي ڪهڙي حصي ۾ هُن انمول شخصيت کي ماڻيو هُئائين. پاڻ کي ڪنهن فقير جيان محسوس ڪندو هو ۽ اڇانڪ ڄڻ خوشين ۽ محبتن جي بادشاهي ملي وئي هئس، پر پوءِ ڄڻ جلد ئي راڄ کانئس ڪسجي ويو هو. ”ڪنهن در دانهن ڏيان؟“ سوچي، جسم روح تائين جهجهي پيس!

سوچي ٿي:

لڳ ڀڳ ڇهن سالن کان پوءِ هوءَ ڪانئس الڳ ٿي هئي. ڇهه سال گڏ گذاريل ماڻهوءَ کي ماڻهوءَ جو حصو ٺاهڻ لاءِ ڪافي هوندا آهن. بدن جو حصو هو هو... ائين جيئن هٿ، پير... ڌار ڪيو ته رڙ نڪري... سندس ٻه کيس خبر هئي. هن جو هيٺڙو ڪيئن اڏاوتيندو هوندو، ان احساس ٿي کيس ٽوڙيو پئي...

هو لک زماني جي ڪمن ۾ رڙل هجي، پر هن لاءِ شام ۽ اڪيلائي ٿياس

هوندي

کيس پل کن لاءِ سڪون آيو ٿي ته هو لکي ڪري اندر جو اوڀر ڪڍڻ وارو ماڻهو هو. هو ”ڳالهيون پيٽ ورن ۾ وڌي وڻ“ ڪرڻ وارو ماڻهو نه هو پر ڪنهن ٻئي سان سلڻ سندس ٻر دٻار شخصيت جي خلاف هو. سو هو ڳالهائڻ بدران لکندو ضرور هوندو... پر لمحي لاءِ خيال آيس... ”ڇا هو لکي سگهندو هوندو؟“

هوءَ کي پل ته دريءَ کان ٻاهر وسندڙ برسات کي ڏسندي رهي. فقط ڪجهه ٽي ڪلاڪ ته رات جو سمهي سگهي هئي، پر صبح جو سوڀر اک کلي وئي هيس. ڏورانهين ديس جي اوڀري شهر ۾ رهندي هوءَ ڄڻ ويتر اڪيلي ٿي پئي هئي. برسات جيتوڻيڪ ٻنهي جي ڪمزوري هئي. اهڙيءَ موسم ۾ هو هميشه ٻاهر نڪري ويندا هئا. هٿ ۾ هٿ ۽ تانگهه ڀريل ٺهاريون... وڏا وڏا بي ساخته تهڪ ۽ حسين رستن تي ڊگهي پسار ۽ آخر ۾ ڪافيءَ جا ٻه هڪ ۽ ڪنهن ريسٽورينٽ جي ٻاهران ڪرسي تي ويهي دنيا جهان جي هر موضوع تي ڳالهيون ڪرڻ!! پر هن کان سواءِ ته کيس هڪڙي وڪ به ڄڻ ڪٽڻ ٿئي آئي. ماڻهوءَ کي ماڻهوءَ جي عادت جي فقط ڳالهه نه هئي، ساڻس گڏ هئڻ جي تاس ۽ اڄ کيس اڏما ڏئي ڇڏيا هئا...

ڪيترا پيرا سندس دل چيو ته کيس فون ڪري پنهنجا سڀئي پار پتا ڏئي، کيس پاڻ وٽ گهرائي وٺي. ضبط سان دل به مقابل هئس ۽ ڪجهه ٻيو به هو اندر ۾ هن لاءِ تانگهه کان سواءِ، جنهن کيس روڪي پئي رکيو.

ڪيئي ڏينهن ته سڏڪندي رهي هئي. ڪي پل ته اهو به سوچيائين پئي ته کيس خط لکي هڪڙو ڊگهو! پر ذات ڪانئس پري هلي وئي هئي. کيس ته هن سان ملي ڪري ديس جي قسمت بدلائڻي هئي. هو ٿي ته کيس چوندو هو ته ماڻهوءَ جي ذهن سازي ٿي فقط هڪڙو حل هو ديس جي قسمت بدلائڻ جو. هو ته منطق جو بادشاهه هو ۽ منطق سان ڪيڏندي ڪيڏندي سندس نظريا سامهون ايندا هئا.

چوندو هو ”ماڻهو فقط هڪڙي ڪٽنب بدران قوم جو فرد ٿئي ۽ اڳتي هلي خطي جو فرد ٿئي، ۽ پوريءَ دنيا جو فرد بڻجي وڃي ۽ ڪائنات گير نظر ٿي هلي،

سموريۍ انسانيت سان پنهنجي انفراديت قائم رکندي، ملي وڃي، فقط محدود جاءِ تي رهي ڪري ٿي انفراديت قائم رکڻ سان ماڻهوءَ جا مقصد به محدود ٿي رهجي وڃن ٿا. عالمگيريت خيالن جي ضروري هُئي، ماڻهوءَ کي نئون ٺاهڻ لاءِ...!

چوندو هو: ”اسان جي ديس جا حڪمران بي خبر ٿي نه پر جابر به آهن. سندن جبر هر فرد کي لُٽي ڇڏيو هو... اسان جو ديس لٽيرن جو ديس آ...!“ ۽ صحيح ته هو ته قوم بي رحم جبر جو شڪار هُئي. حڪمران مختلف قسمن جا چار ٺاهيندا هئا ۽ هرڪنڊ جي ماڻهوءَ کي سندن حالتن ۽ ڪلچر جي حساب سان مخصوص چار پر بند ڪندا هئا. اُن مخصوص چار پر ڦاٿل ماڻهو فقط مخصوص قسم جو ٿي تحرڪ ڪرڻ جي قابل هئا!

سو حڪمرانن جا دلال ۽ حڪمرانن کان باغي - سڀئي، مختلف قسمن جي چارن پر بند هُئا. چار پر بند هوندي به دلال دلائيءَ پر مڱن هئا. چار پر بند باغي بغاوت ۾ محو هئا، پر چار پر رهندي بغاوت ڪرڻ سان ڪهڙو لاڀ ملڻو هو؟

”اسان ٻئي ڪيڏو نه بحث ڪندا هئاسين.“ سوچي ٿي ته: ”چار پر ڦاٿل ماڻهوءَ جي مٿي ڪيئن ڳوهجي ها... جو چار پر ڦاٿل ماڻهن جو شعور به چار پر ٿي ڦاٿل هو...“

سوچي ٿو:

دل جو چيڪو سندس روح کي چنبڙيل هو. پاڻ ٿي ته چوندِي هُئي ته فرد پنهنجن داخلي معاملن جي ڪري پنهنجي خارجي ڪارج کي Substantialize ناهن ڪري سگهندا! پوءِ ڪيئن سوچيائين مون کي ڇڏي وڃڻ جو ڪيئن سوچيائين ته منهنجي دل ان سور کي سهي سگهندي... ۽ ورهيه گذري ويا هُئا. هاڻي ته کيس وڻي... پر زخم تي مرهم ته فقط هوءَ ئي هُئي، سا الائي ڪيڏانهن هلي وئي هُئي... سندس لڱ ڪانڊارجي ٿي ويا، اُن سوچ سان ٿي ته ڪٿي هو ساڻس زندگيءَ ۾ هڪ ڀيرو به ملي سگهندو يا...؟

سوچي ٿي:

”هوءَ کيس ڇڏي وئي هُئي.“ اها بهرحال درست، پيشگي نه هُئي ضرورت حال جي. هُن چڻ پنهنجيءَ دل جي ٽڪري کي پاڻ کان چڻي ڌار ڪيو هو. سندس نه پاڻ تي وس ٿي هليو نه زندگيءَ جي ڪڙين حقيقتن تي ۽ نه ئي پنهنجي اندر تي. سنگباريءَ کيس لوڙهي ڇڏيو هو! ورهيه گذري ويا هُئا، جو هوءَ کانئس پري ٿي هُئي... پر نه غم ويو هئس، نه تانگهه جهڪي ٿي هئس ۽ نه وري سنگباري ختم ٿي هئي سندس مٿان.“

(آخري منظر)

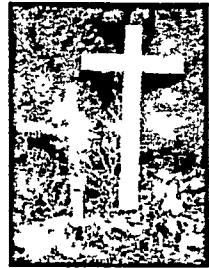
هو ڪنهن ڏورانهين ديس جي اجنبِي شهر جي قبرستان ۾ هڪ قبر کي چمي رهيو هو.... قبر تي اڌ سُڪل گلن وارا گلستا ۽ لڪيل ڪارڊ پيا هئا... هو ڇونڊي هئي: ”زندگي پٿرن تي هلڻ جيان هئي“، پر ڪٿي هو ائين؟ هو سڌڪن ۾ پئجي ٿو وڃي.... جيئن ته اڳهاڙين پيرين اُڀن شيشن تي هلڻ جيان هو.... ”ڪنهن دشمن سان به ائين نه ٿئي..“ اڪثر کيس چوندو هومانس. چيو هئائين: ”مان مري وينديمان“ چيو هومانس: ”ائين ناهي چئبو رائي....“ ڪلي چوندي هئي: ”چئبو آ.... چئبو آ....“ پر ڳالهه ڪتي چيو هومانس ته ”شل ڪنهن دشمن کي به اهڙي سزا نه ملي....“ جيڪو ٽهر ڪنهن دشمن سان به نه ٿئي، اهو پنهنجي محبوب سان ڪيئن ڪئي....!

sahargul@hotmail.com

مون رب جا ڪيئي رنگ ڏٺا آهن، جيڪي حيرت جو هنڌ آهن. هڪڙي پيري مون کي ٽيڪساس ۾ هڪ ڪانفرنس ۾ گهرايائون. ڪانفرنس جو موضوع هو ته شيطان کي ڪيئن منهن ڏجي. هڪڙيءَ ڳالهه تي ٽيڪساس جو هڪ ماڻهو اُٿي بيهي رهيو ۽ چوڻ لڳو ته ”مون شيطان ڏٺو آهي ۽ انهيءَ جي سگهه کي به محسوس ڪيو آهي. آئون جرمنيءَ ويس اُتي نازين جا ظلم گهڻا ڏٺم.“ سندس انهيءَ ڳالهه تي اُٿي بيهي رهيس ۽ چيو مانس ”تون اهو تو سمجهين ته اسان سڄيءَ دنيا مان هتي اچي گڏ ٿيا آهيون. سي عقل کان وانجهيون ڳالهيون ڪرڻ آيا آهيون، بڪواس ڪرڻ آيا آهيون. توکي جرمني ته سمجهي آئي، پر جتي رهين پيو آهيون، اُتان جي خبر نٿو وٺين. هت هن ٽيڪساس رياست ۾ ميڪسيڪن آمريڪن کي ووٽ ڏيڻ جو حق ناهي، تو پاڻ غلاميءَ جي تاريخ سِرَ تي سٽي آهي. پوءِ به توکي اهو ناحق ڏسڻ ۾ نٿو اچي ۽ تون ميڪسيڪن کي پنهنجي پاڙي ۾ آزاد انسان جي حيثيت ۾ رهاڻ لاءِ تيار ناهين. پنهنجين خامين کي ڇڏي جرمنيءَ جو راڳ ڳائڻ ويٺو آهيون. جرمني جرمني جرمني. توکي جرمنيءَ جا ڏوه ڏسڻ ۾ اچن ٿا، انهن تي ڳالهائين ٿو پنهنجو پاڻ ڏانهن ٺهارڻ لاءِ تيار ناهين. آئون تنهنجي بڪواس ٻڌڻ لاءِ تيار ناهيان. چپ ڪري ويهي رهند.“

مايا ائنجوليو

هڪ تجريدي ۽ تجرباتي ڪهاڻي

منظور جو ڪيو

”اڌ سڪل گل“ هڪ تجريدي ڪهاڻي آهي. جنهن ۾ ليکڪ هن ڪردارن جي يادگيري ۽ سوچن کي الڳ الڳ طرح سان لکي، ڪجهه فلٽس بئڪ جو سهارو وٺي، هڪ سڀل ڪهاڻيءَ کي Complicated ڪري پيش ڪيو آهي، يا ائين ڪٿي چئجي ته هڪ سادي پلاٽ واري ڪهاڻيءَ کي ڳوڙهو ۽ منجهيل بڻائي پيش ڪري پنهنجي بهترين فن جو مظاهرو ڪيو آهي.

هن قسم جي ڪهاڻي گهڻو ڪري تاثيراتي اظهار جي ذمري ۾ اچي ٿي. ڇو ته اهڙين ڪهاڻين ۾ گهڻو ڪري پلاٽ يا ڪهاڻيءَ جو باقاعده فارميٽ نه هوندو آهي. انهيءَ ۾ منظر نگاري ڊائلاگ بازيءَ ۽ واقعن کي روايتي پيرائي ۾ بيان ڪرڻ وارو انداز نه هوندو آهي.

سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ماضيءَ ۾ انيڪ تجربا ڪيا ويا آهن. اهي تجربا گهڻو ڪري تجريدي (Abstract) يا وري تجريدي حقيقت نگاريءَ (Abstract Realism) جي سري هيٺ ڪيا ويا آهن. انهن تجربن ۾ جن ليکڪن وڏي مڃتا ماڻي آهي، انهن ۾ ماڻڪ، مشتاق شورو، مدد علي سنڌي ۽ شرحيل شامل آهن. انهن ڪهاڻيڪارن مان شرحيل هڪ اهڙو گهاٽو (formate) متعارف ڪرايو هو، جنهن ۾ هن هن ڪردارن جا صرف ڊائلاگ لکي، ڪهاڻيءَ کي پيش ڪيو هو، جيئن هن جي ڪهاڻي ”بن چڻ ڪانپوءِ“ ۾ شايع ٿي هئي، يا وري هن جي مونولاگ اسٽائيل ۾ لکيل ڪهاڻي ”مونالزا“، جيڪا هڪ ئي ڪردار جي واتان ادا ٿيل ڊائلاگن تي مبني آهي.

بني طرف ڀارت ۾ به جديد ڪهاڻيءَ ۾ انيڪ خوبصورت لاڙا متعارف ڪرايا ويا هئا. انهن ۾ لعل پشپ ۽ لکمي ڪلاڻيءَ جون ڪهاڻيون سرفهرست آهن. ڀارت جي ڪجهه ليکڪ هڪ نئون رجحان اهو به متعارف ڪرايو آهي، جنهن ۾

ڪنهن ناول/ڪهاڻيءَ ۾ موجود حالتن کي هڪ رخ کان هڪ ڪردار بيان ڪري ٿو ته وڌيڪ ٻئي رخ کان ٻيو ڪردار بيان ڪري ٿو. يا وري ناول يا ڪهاڻيءَ جو هيرو پنهنجي وارتا الڳ بيان ڪري ٿو ته هيروئن الڳ ڪٿا پيش ڪري ٿي. پر انهن جي Presentation جو محور هڪ ئي واقعو هوندو آهي، جنهن کي هو الڳ الڳ رخ کان پيش ڪن ٿا.

هيءَ ڪهاڻي به اهڙي ئي قسم جي تجربي تحت لکي وئي آهي، جنهن ۾ ليکڪ پنهنجي فن جو بهترين مظاهرو ڪندي ڪهاڻيءَ جي ڪلائيمڪس تائين پڙهندڙ کي پاڻ ڏانهن متوجهه رکڻ ۾ ڪامياب ويو آهي. هڪ سادي ڳالهه کي ڳوڙهو ۽ سنجيده بڻائي پيش ڪرڻ ئي Abstract Art جو ڪمال هوندو آهي. انهيءَ مقصد تحت لکيل هيءَ ڪهاڻي هڪ سٺي ڪوشش آهي.

ڪهاڻيءَ ۾ فلٽش بئڪ جي مدد وٺندي انهيءَ کي وڌيڪ خوبصورت بڻايو ويو آهي. تجريدي فن جو بهترين نمونو هجڻ سان گڏ، هيءَ هڪ ڀرپور علامتي ڪهاڻي پڻ آهي، جنهن کي هر پيار ڪندڙ ۽ وچوڙي جو صدمو سهندڙ عاشق ۽ معشوق سان depict ڪري سگهجي ٿو. ڪهاڻيءَ ۾ موجود علامتن تي غور سان سوچبو ته انهيءَ ڪهاڻيءَ ۾ موجوده دور ۾ ملڪ جي هڪ اهم جوڙي (Couple) جي زندگيءَ سان هڪ جهڙائي نظر ايندي، ٿي سگهي ٿو. مون جنهن رخ کان ڪهاڻيءَ کي محسوس ڪيو آهي، ليکڪ جي ذهن ۾ اها ڳالهه نه هجي. پر مون کي علامتن مان اهڙي اشارو ملي ٿو، خاص ڪري ڪهاڻيءَ جي آخري جملي مان - ڪهاڻي تجريدي هجڻ ڪري انهيءَ ۾ علامتون ايتريون واضح ناھن. هونئن به تجريدي آرٽ جو ڪو به فن پارو تمام گهڻو مبهم هوندو آهي، پر هيءَ ڪهاڻي حد کان ڪجهه وڌيڪ مبهم آهي، جنهن ڪري عام ريانئون پڙهندڙ شايد ڪهاڻيءَ کي ايترو سمجهي نه سگهي.

مون نوٽ ڪيو آهي ته هڪ وڏي عرصي کان، سنڌي ڪهاڻيءَ جي ويچاري ٿيل کان پوءِ انهيءَ ۾ ڪو به نئون تجربو ڪونه ڪيو ويو آهي. هيءَ ڪهاڻي هڪ وڏي وڃي کان پوءِ سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ هڪ ڀرپور نئون تجربو آهي.

مان هتي اها ڳالهه به ضرور لکندس ته ڪهاڻيءَ ۾ جدت يا نوان آڻڻ لاءِ هروڀرو انگريزيءَ جا ڏکيا لفظ آندا ويا آهن، جيڪي هڪ عام پڙهندڙ کي وڌيڪ منجهائن ٿا. اهي لفظ آهن پراسيس، باءِ پراڊڪٽ يا وري Substantionlize - ڪهاڻيءَ ۾ اردوءَ جا ڪجهه دقيق لفظ هجڻ ڪري انهيءَ جي خوبصورتيءَ کي گهرڻ لڳي آهي. جيئن جبر غفير، محو ماتم، تيز رو ۽ مابعد التخليق - اهڙن لفظن کي ليکڪ استعمال نه ڪري ها ته بهتر هو. ڪٿي ڪٿي سنڌي لفظ به غلط ڪتب آيل

آهي، جيئن ”گئل“ اٿو (صحيح لفظ آهي ”گوهيل“ يا ”گئل“ اٿو). هن ڪهاڻيءَ ۾ هڪ لفظ استعمال ٿيل آهي، ”اڻ ڀاپ“. هي ڀاپ جو ضد هئڻ جي صورت ۾ استعمال ڪيل آهي، پر اهو لفظ ليکڪ طرفان نئون جوڙيل آهي، جيڪو گهٽ ۾ گهٽ مون اڳ ۾ ڪٿي نه پڙهيو آهي. اهو غالباً انگريزيءَ جي اسٽائيل کي adopt ڪندي ٺاهيو ويو آهي، جيئن انگريزيءَ ۾ Mercy جي ضد کي لکيو ويندو آهي No Mercy -

ڪجهه جملا پڙهي محسوس ٿئي ٿو ته اهي چڻ اردوءَ مان ترجمو ڪيا ويا هجن، جيئن ”هوءَ سندس عشق جي گهرائين ۾ حل ٿي وئي هئي.“ سنڌيءَ ۾ ”حل“ ٿيڻ جو لفظ ائين مروج ناهي جيئن استعمال ڪيو ويو آهي.

ڪجهه جملا نامناسب ۽ اڻ ٺهڪندڙ آهن، جيئن ”هن پنهنجي دل جي ٽڪري کي پاڻ کان ڇڏي ڌار ڪيو هو.“ هن جملي کي هيئن لکجي ها ته بهتر هو، ”هن چڻ پنهنجي دل جي ٽڪري کي پاڻ کان ڪڍي يا ڪوري ڌار ڪيو هو.“ يا وري هڪ ٻيو غلط جملو: ”سندس نه پاڻ تي وس ٿي هليو نه زندگيءَ جي ڪڙين حقيقتن تي.“ انهيءَ جملي ۾ ”سندس“ جي جڳهه تي لکڻ گهربو هو، ”هن جو.“

سموري ڪهاڻيءَ ۾ هيروئن کي ”هوءَ“ ۽ هيرو کي ”هو“ يعني Third form ۾ لکيو ويو آهي، پر ڪٿي ڪٿي انهيءَ Third form جي Continuity کي ٽوڙي First form يعني ”مان“ ۾ لکيو ويو آهي، جيڪو ڪهاڻيءَ ۾ هڪ وڏو جهول پيدا ڪري ٿو. جيئن ڪهاڻيءَ جي ”آخري منظر“ ۾ Third form ۾ لکيو ويو آهي، ”هو هڪ قبر کي چمي رهيو هو.... هو سڏڪن ۾ پئجي ٿو وڃي.... وغيره.“ انهيءَ Third form جي Continuity کي ختم ڪندي ڪهاڻيڪار اوچتو لکي ٿو ”اڪثر کيس چونڊو هومانس.... چيو هومانس... وغيره“ جيڪو first form ۾ آهي.

اسان جا ڪافي ليکڪ تاريخ کان بي خبريءَ جي ڪري غلط حوالا ڏئي پنهنجي تاريخي الجھائائيءَ کي ظاهر ڪندا آهن. هن ڪهاڻيءَ ۾ به هڪ غلط تاريخي حوالو ڏنو ويو آهي، بلڪ انجيل مقدس جي هڪ ڪردار کي غلط رخ ۾ پيش ڪيو ويو آهي. ليکڪ ميگدلي جي مريم سان گڏ لفظ استعمال ڪيو آهي ”پاپڻ“ - جيڪو تاريخي طور تي غلط آهي ۽ انجيل مقدس جي روشنيءَ ۾ حقيقتن جي ابتڙ آهي. ليکڪ کي شايد مريم ميگدلي واري (ميگدلين) جي واقعي ۽ ڪردار بابت خبر ناهي. هوءَ ”پاپڻ“ نه هئي، پر حضرت عيسيٰ جي سڄي پوئلڳ هئي. انجيل جي بنيادي چئن راوي ڪتابن يعني ميٿيو، ليوڪ، مارڪ ۽ جان ۾ ڪٿي به ذڪر ناهي ته (مريم) ميري ميگدلين کي ڪا سزا ڏني وئي هئي، جيئن ڪهاڻيءَ ۾ ليکڪ اشارو ڪيو آهي، هتي ضروري آهي ته مان وضاحت لاءِ ميري (مريم) ميگدلين جو سمورو واقعي بيان ڪريان.

انجيل مقدس ۾ آهي ته جڏهن حضرت عيسيٰ عه ڪي گليلي مان گرفتار ڪري رومن سپاهي مٿس سخت تشدد ڪندا، رومن بادشاهه جي ڪٺ پتلي يهودي عالمن جي عدالت ۽ بعد ۾ صليب تي چاڙهڻ لاءِ وٺي وڃي رهيا هئا ته گليلي ۽ کان جيڪي ۾ عورتون هن جي ڪٺ پٽي آيون، انهن ٻنهي جو نالو مريم (ميري) هو. انجيل موجب ”هڪ ميگدلي جي مريم ۽ ٻي مريم.“ انهن ٻنهي عورتن حضرت عيسيٰ عه جي امڙ مريم سان گڏ حضرت عيسيٰ عه ڪي صليب تي چڙهندي ڏٺو. حضرت عيسيٰ عه ڪي صليب تان لاهڻ کانپوءِ هن جي لاش ڪي هڪ غار نما مقبري ۾ رکيو ويو ۽ غار جو دروازو هڪ وڏي پٿر سان بند ڪيو ويو ته انهن ٻنهي مريم انهيءَ وقت به اهو مشاهدو ڪيو. ٻئي ڏينهن صبح جو جڏهن مريم ميگدلين حضرت عيسيٰ عه جي لاش ڪي ڏسڻ لاءِ مقبري وٽ پهتي ته هن ڏٺو ته غار جي در وٽ رکيل پٿر ڪسڪيل هو. هن ڏٺو ته اندر حضرت عيسيٰ عه جو لاش ڪونه هو ۽ صدف هن ڪي ڏنل ڪفن ۽ پٽيون اتي پيل هيون. هن جڏهن اهو لقاء ڏٺو ته هن رڙيون ڪيون ۽ روئڻ شروع ڪيو. انهيءَ موقعي تي ٻه فرشتا ظاهر ٿيا، جن هن ڪي ٻڌايو ته حضرت عيسيٰ عه مٿي ڪڇي چڪو آهي ۽ هو توهان کان اڳ گليلي پهچندو ۽ توهان ڪي مختلف روپن ۾ نظر ايندو. مريم ميگدلين خوفزدہ ٿي وئي ۽ هن اهو قصو ٻاهر وڃي پيٽر ۽ ٻين ڪي ٻڌايو. انجيل موجب، حضرت عيسيٰ عه مختلف موقعن تي نظر ايندو رهيو جنهن ڪري هن ڪي ”روح القدس“ سڏيو وڃي ٿو. چوڻ جو مقصد اهو ته مريم ميگدلين جو انجيل ۾ فقط ايترو ذڪر آهي، باقي هن ڪي ”پاپڻ“ طور سڏا ملڻ جو ڪو ذڪر ناهي.

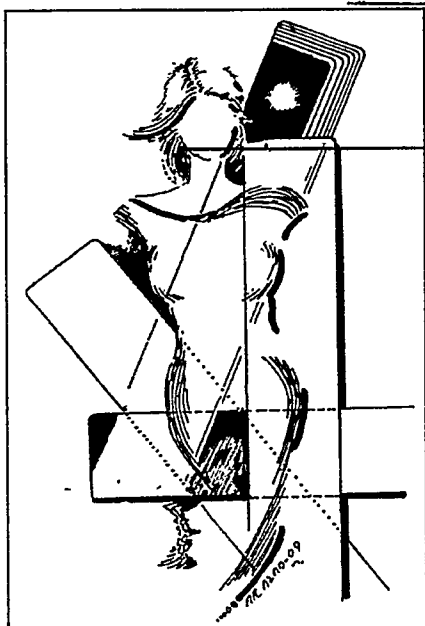
بهرحال هن ڪهاڻيءَ ۾ ٿيل ڪجهه غلطي ڪي ڇڏي، جيڪڏهن ڏٺو وڃي ته هيءَ هڪ بهترين تجربي ڪهاڻي آهي ۽ انهيءَ ۾ علامتن جي استعمال سان گڏ نون رجحانن ڪي پرپور نموني سان پيش ڪري ڪهاڻيءَ ڪي مؤثر نموني سان پڙهندڙن اڳيان پيش ڪيو ويو آهي. اميد ته هن ڪهاڻيءَ جو ليکڪ سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ ٻيا به سٺا تجربا ڪري، سنڌي ڪهاڻيءَ ۾ هڪ نئون رنگ ۽ ڍنگ آڻڻ جي ڪوشش ڪندو.

manzoorjokhio@yahoo.com

”من موهن ڪرمڪر“ جي ڌيءُ جو ڏک

طارق عالم

تائيم اسڪوائر تي رات جو
نيڪ ٻارهن وڳي بيٺ پلو ليبل،
جاني واکر، ٽڪيلا، شيمپئن، شي
واز ريگل شرابن ۽ فرانسيسي
پرفيومز ۾ ڳهريل ۽ مهڪيل ”هيبي
نيوايئر“ جا هزارين نعرا، مٿن هٿن

جي هاءِ اسڪريپر بلڊنگز سان پڙاڏجي، گلابي منين ۾ گر ٿي ويا.
۽ سڄي رات آمريڪا جا سمورا شراب خانا، پيشاڪن جي تهڪن سان
چلڪندا رهيا.

مغرب جي پهاڙن تي برف باري ٿيندي رهي ۽ جهرڻا پارو ڄمايندڙ هواڻن ۾
وهندي وهندي ڄمي ويا. هرڻ، نيو جرسيءَ جي ٽرٽ ٿي ويل جهنگلن ۾ سڪل پتن
جي طوفان ۾ چونڪڙيون پريندا رهيا، ۽ هن $E=mc^2$ ايڪوئيشن جي موجد جو روح،
پرنسٽن يونيورسٽيءَ جي قديم ڳلين ۾ مغرب جي روح کانڊاريندڙ روپن تي،
ندامت مان ڪنڌ نواڻي ڀٽڪندو رهيو.

”ٻاونجاهه ستارن واري سرڪس“ جي مالڪ، هن سال آخر ٽڪجي هن عرب
شينهن کي سندس ئي ملڪ جي ماڻهن ڏانهن عيدالاضحيٰ جي سوکڙيءَ طور موڪلي ڏنو.
هن ڪال ڪوٺڙيءَ مان هٿ وڌائي ايڪٽيه ڊسمبر جي شام جي سياهيءَ ۾
يادگيرين جي ڪلڪ ٻوڙي، پنهنجن گهر ڀاتين کي خط لکيا. بلڪل ائين، جيئن هو
پنهنجي گهر جي اسٽڊي ٽيبل تي جُھڪي ڊائري ۽ خط لکندو هو.

هن خط، لکي لفافن ۾ بند ڪيا، کاڌو کائي عبادت ڪئي ۽ سرد ديوار کي
ٽيڪ لڳائي، تصور ٿي تصور ۾ پنهنجي وطن جي خشڪ پهاڙن تي چٽسالي ڪندو

رهيو. پنهنجي ڳوٺ جي باغ ۾ مالهيءَ کان اک بچائي مينو پتندو رهيو. هن پنهنجي پيءُ کي زمين کيڙيندي ۽ ٻج چيڙيندي به ڏٺو. هن هڪ سڪل وٺي ويٺل چيري جو نشانو وٺي پٿر اڇلايو ته چيرو چرڪ پري اڏامي ويو ۽ هو چيري جي اهڙيءَ ريت اوچتو چرڪ پري اڏامڻ تي تهڪ ڏئي، کلي کلي زمين تي ويهي رهيو.

هن اهو به ڏٺو ته سندس جيجل هن کي ڪيئن نه اسڪول لاءِ تيار ڪري رهي هئي. وهنجاري سهنجاري نوان ڪپڙا پارائي، تيل ڦليل ڪري، ڪتابن جو ٿيلهو سندس حوالي ڪندي، ماءُ سندس پيشانيءَ تي شفقت منجهان چمي ڏئي، ته هو ننڍڙيون ٻرانهون ڀريندو، گهر جي اڱڻ مان نڪري، ڳوٺ جي پيچرن ۾ غائب ٿيڻ لڳو. مختصر ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ سال جي آخري رات جو هن کي اهو سڀ سوچيندي، ڏاڍو لطف آيو.

”ئون قاتل آهيون...“ هن پاڙتو جج جو اڏارو رتل آواز ٻڌو. ”ملڪ جو صدر بڻجندي ئي توشڪ جي بنياد تي، سوين سرڪاري عملدار مارائي ڇڏيا. توپنهنجن پاڙيسري ملڪن تي حملا ڪيا ۽ قبضو ڄمايو. تنهنجا هٿ هزارين معصوم انسانن جي رت ۾ رڱيل آهن، ۽ توگڏيل قومن جي ڪائونسل جي حڪمن کي مڃڻ کان انڪار ڪيو...“

هو پنهنجي ڪال ڪوٺڙيءَ ۾ مٿس مڙهيل الزامن تي سوچيندي مرڪي پيو ته ڇنڊين جي تاريخ مرڪي ڏنو. هن سوچيو: ”اقتدار جو بنياد ئي شڪ جي زمين تي رکيل هوندو آهي، ۽ مان جيڪڏهن قاتل آهيان ته مون کان وڏا قاتل منهنجيءَ ڌرتيءَ تي حملو ڪرڻ ۽ قبضو ڄمائڻ وارا آهن. مون کي پٿر اهو هڻي، جيڪو مون کان گهٽ گناهگار هجي.“ هو چپن ۾ پيشڪو ۽ گهري ننڊ سمهي رهيو.

هن پاڻ کي اسڪول جي ميدان ۾ هڪ جيڏن سان ڏٺو. هو سڀ بيحد سهڻي پويٽ کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئا. هنن مان جنهن به پويٽ تي جهٽ ٿي هنيو ته پويٽ هوا ۾ گوهي ڏئي نڪري ٿي ويو. ۽ انهيءَ راند ۾ هو مڙني کان اڳيان اڳيان هو. پوءِ هن ڏٺو ته پويٽ پڪڙڻ جي جستجوءَ ۾ ڊوڙندي ڊوڙندي هن جا پير زمين، جي چڪ ويڃائڻ لڳا، ۽ هو هوا ۾ پويٽ سان گڏ اڏامڻ لڳو ۽ ٻئي ئي لمحي ۾ سندس وجود پويٽ ۾ بدلجي ويو. هن جا سمورا دوست هوائن ۾ جهٽ هڻي هن کي پڪڙڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳا، ۽ انهيءَ ڪوشش ۾ هو هڪ چوڪر جي جهيڙ ۾ اچي ويو.

هو سڀ پويٽ پڪڙيندڙ دوست جي چوگرد جمع ٿي ويا ۽ واري سان پنهنجيءَ پنهنجيءَ چپيءَ ۾ هن کي پڪڙي، اٺلائي پٺلائي دلچسپيءَ سان ڏسڻ لڳا. ۽ انهيءَ ڏس ڏسان ۾ هو بي رنگ بڻجي ويو ۽ سندس سمورا رنگ هن جي دوستن جي آڱرين تي رهجي ويا. ۽ هو سڀ هن کي وساري، پنهنجين پنهنجين آڱرين تي ڇهڻيل رنگن جي سحر انگيزيءَ ۾ محو پنهنجي پنهنجي گهر ڏانهن وڃڻ لڳا.

هو خواب مان جاڳي پيو ۽ اڌ جاڳيل ذهن سان، هن کي پنهنجي ملڪ جي ميداني علائقي مان، رباب تي ڪنهن عربي نغمي جون ڪجهه مڌم سٽون ٻڌڻ ۾ اچڻ لڳيون. ڪوئي ڳائي رهيو آهي:

اي صبح جي هوا
هوريان هوريان گهل

۽ وڃي

منهنجي محبوب کي سلام چئج

اي صبح جي هوا.....

نغمي جو آواز ٻڌندي، هو ٻيهر گهري نند سمهي پيو. فجر مهل هن کي نند مان جاڳايو ويو. هو وهنجي سھنجي تيار ٿيڻ لڳو. تياري ڪندي هن کي محسوس ٿيو، هو هڪ دفعو ٻيهر ٻار بڻجي ويو آهي، ۽ هن جي ماءُ هن کي تيل ڦليل ڪري عيد جو لباس پارائي رهي آهي ۽ بد نظر کان بچائڻ لاءِ سندس ڳلي ۾ ڪاري رنگ جو اسڪارف ٻڌي، هن کي ٻاهر وڃڻ جي اجازت ڏئي رهي آهي. هن وڪ ڪٽڻ کان اڳ پنهنجي پيشانيءَ تي ماءُ جي نرم گرم شفيق چميءَ جي آلاڻ محسوس ڪئي. اهڙو احساس ٿيندي هن پنهنجي سموري وجود ۾ هڪ لازوال سڪون محسوس ڪيو.

هو بي نقش چهرن جي گهيري ۾ پرهه تي پير رکندو ڦاهي گهاٽ ڏانهن هلڻ لڳو. سندس هر ڪنيل وڪ ۾ هڪ عجب شان بي نيازي هئي.

هن جي اهڙي حشمت ڏسي، هن کي گهيري ۾ وٺي هلندڙن جا بي نقش چهرا رنگ متاثر لڳا. هنن جي سيني ۾ سڄي رات لهرائيندڙ خوشي ڪافور بڻجي وئي، ۽ هنن پنهنجي اندر ۾ چڙڪي ڀرجندي محسوس ڪيو.

ڦاهي گهاٽ تي پهچي، انهن مان هڪ جڏهن هن جي چهري تي ڪارو نقاب چاڙهڻ چاهيو ته هن اهو چئي نقاب پائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو ته: ”مان موت کي بي نقاب ڏسڻ چاهيان ٿو.“ سندس اهڙي جواب کان پوءِ، بي نقش جلاد هراسجي پٺتي هٽي ويا. هو سڀ هڪ اڻهتر سالن جي بهادر ۽ ضدي عرب آڏو بيوس هئا. ۽ آخر اهوئي نقاب سندس ڳلي ۾ اسڪارف بڻجي ويو. ۽ تنهن مٿان ڦاهيءَ جو ڦندو به، جڏهن هن جي چهري جي پرسڪون احساس ۾ بي چيني ۽ بزدليءَ جي ڪا لهر پيدا نه ڪري سگهيو ته هو اخلاق جون سموريون حدون اورانگهڻ لڳا. سمورين عرب روايتن کي ريتي، گهر مان هميشه لاءِ ويندڙ مهمان تي چٿرون ڪڍڻ لڳا. ۽ نئون سال هڪ گناهگار شخص تي رحمت جو ڪڪر بڻجي سندس سمورن گناهن کي ڌوڻ لڳو. صوفين جي سرزمين تان، ماتمي لباس پهريل جهوني فقير، تارن کي ڇيڙي، دنبوري جي ڇاتيءَ تي زور سان هٿ جي ٻُڪَ وهائي، آلاپ ڏنو ته سڄي ڪائنات سراپجي وئي:

سو هيءَ، سو هو، سو آجل، سو الله.

سو پرين، سو پساھ، سو وير، سو واھڙو.

جلاد تختہ دار کي چڪ ڏئي، هٿائي ڇڏيو. بغداد جي ڪنهن ڳوٺ ۾، تسبيح سوريندڙ جهور پوڙهي عورت جي تسبيح ڇڄي پئي، ۽ مٿڪا ڪڙ ڪڙ جا آواز ڪندا، فرش تي تڙي پڪڙي ويا.

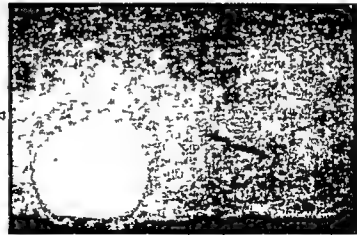
پنڪين ۾ پيل، ٻاونجاهه ستارن جي سرڪس جي مالڪ کي جاڳائي، پوڙهي شينهن جي موت جي خبر ٻڌائي وئي ته هن کي نيسي وئي وئي. شايد هو بيحد ٽڪجي چڪو هو، ساڻو ٿي پيو هو. شايد هن گذريل سال شديد گهري دٻاءُ هيٺ گذاريا هئا، جو هاڻي هن کي گهري ننڊ ڪڍي وئي هئي.

نئين سال ۽ عيدالاضحيٰ جو سج اوڀر جي گرپ مان رتورت جنم وٺي ٿو. عيد نماز کان پوءِ سمورن مسلمان ملڪن ۾ ڪاسائي سرائن تي تڪا ٿيل ڪات ۽ اڏيون ڪڍي، شهرن جي گهٽين ۾ پهچي وڃن ٿا. حضرت ابراهيم عليه السلام جي روايت تي هلندي گلن تي چريون ڦيري، قربانيون ڪيون وڃن ٿيون. سمورا پاڙا رتورت تي وڃن ٿا. مويائيل تي رات کان نئين سال ۽ عيد جي مبارڪن وارن ايس ايم ايسن جي هٿ وٺ لڳي پئي آهي.

۽ انهن سڀني ڳالهين کان پريرو، ڪلڪتي جي هڪ پاڙي ۾، 'من موهن ڪرمڪر' جي پندرهن سالن جي سٻاجهي ڌيءَ، تي ويءَ تي هڪ عرب ملڪ جي اڳوڻي صدر جي ڦاهيءَ جا منظر ڏسڻ کان پوءِ، ذهني دٻاءُ جو شڪار ٿي چوندي رهي ٿي: "منهن هڪ محب وطن کي ڦاهيءَ ڇاڙهي ڇڏيو. مان اهو درد محسوس ڪرڻ چاهيان ٿي..." پر هن جي انهن لفظن جي درد ۽ سچائيءَ کي، هن جا گهر ڀاتي به محسوس نٿا ڪري سگهن. انهيءَ غم ۾ پڇرندي ڪامندي هن حساس هندو پارڙيءَ، ڇت واري پکي ۾ رسوبڙي پاڻ کي به ڦاهيءَ ڇاڙهي ڇڏيو.

۽ اُن روح روئيندڙ خبر پڙهڻ کان پوءِ، مون تي اها ڳالهه چڱي ٿي چڪي آهي ته: درد نه هندو ٿيندو آهي، نه مسلمان، نه سک، نه عيسائي، درد جو ڪو به مذهب نه ٿيندو آهي. درد جو ته لڙڪ وانگر ڪورنگ به نه ٿيندو آهي. درد دل ۾ جنم وٺندو آهي، اک مان ظاهر ٿيندو آهي، ۽ هوائن ۾ دفن ٿي، اسان جي رت ۾ آڪسيجن بڻجي ڊوڙڻ لڳندو آهي.

مان پنهنجي هن ڪهاڻيءَ جا سمورا لڙڪ، ڪلڪتي جي 'من. موهن ڪرمڪر' جي ڌيءَ نالي ڪريان ٿو ۽ سمورا ڦل 2007ع جي صبح کي اڀري ٿو ڇڏيان.

ڪال

محمد صديق منگيو

ست ڳجهون، ڌرتيءَ کان گهڻو مٿي، آڪاس ۾ اڏائون پئي. اهي نه شيل تي چڙهيون هيون، نه شڪار تي. ڳجهون شڪار نه ڪنديون آهن. پنهنجي سڀاءَ ۽ وهناري جيون ۾ ڳجهون، پراسرار به هونديون آهن، ته ڳجهڙيون به شڪاري پڪين جيترو ست ۽ ساهس ته رڪن ٿيون، پر شڪار نه ڪنديون آهن، نه ٿي پئي جو شڪار هونديون آهن. ڪنهن کي مٿيون قادر ماري يا هيٺيون نادر هنن جو ڀاڱو ٺهي ٺڪيءَ ۾ هوندو آهي. مٿن جون مٿيائون آهن، ماس به مٿن جو ٿي ڪاٺن. جيئن سان ته پوين ٿي ڪاٺا آراڙ جهنگ هجي، رڻ پٽ يا روهيلو ميدان، ساسيءَ جو سامه اڃا ٺڪيءَ ۾ ٿي هوندو آهي، ته هي ان سڏيا مهمان ڪانگن لٽوڻ کان به اڳ سيراندي اچي جهليندا اٿس. جڻ موت جو ملائڪو ويندي ويندي ڪن ۾ قوڪ ڏئي ويندو اٿن.

اهي ڪيترن ڏهاڙن جي ڀر ۾ پليري پڪ سانڍي، ڳپي جي ڳولا ۾ اباڻا پڊ چڙي نڪري پيون هيون. ڇا ڪن ها؟ پهاڙن ڇاوا پڪي پهڻ ڪاٺي ته، پيٽ ڪونه پرين ها؟ ويٺي ته، شينهن به بک مريو وڃن. ٻيلا، چرند پرند جي جيئاپي جو سِهو ٿي نه پناهگاهون به هوندا آهن. ڪاميابيءَ سان قتل ٿيندڙ ٻيلن سان جتي، ڌرتي، سَوءِ ورتل ڪنوار جيان ٻسي ٿي وئي هئي، اتي جهنگلي جيوت جا نسل به ناس ٿي ويا هئا. سَچ واکا پئي ڪيا. فطرت جي سيند جو سنڌور ٿي اجڙي ويو هو، ٻيلا ٿي نه رهيا، ته...

انساني وسندين کان گوشائتي، شانت پڪين جي هيءَ لهجڙو ذات، بکن ۾ پاهه ٿي، ماءُ جي هنج جهڙا پهاڙي بسيرا چڙي، گهڻو پري نڪري آئي هئي. اهي ڀولار ۾ مٿانهين اڏام پري، سپر هاڻي وي مٿان پئي اڏائون. چنڊ ڏسڻي ڪميٽيءَ وانگر دوربين جهڙيون اکيون ڌرتيءَ تي ڦيرائي ڏنائون پئي، پر کين ڪنهن چنڊ جي ڳولا نه

هئي. اهي ته چُرندڙ پُرندڙ سامهوارن جي جهان ۾ مثل ڍور لاءِ واجهائي رهيون هيون. پڪ هئڻ ته ڇهڙن جي فطرت واري انساني سماج ۾ هونئن ته حرام حلال ائين ڳڻڻ ڪائي ويندا آهن، جو اوڳرائي به ڪونه ڏين، پر ڏني وائڻي مثل ڍور نه کائيندا آهن. ڍور ٽيڙ کان چڙهيو ته ڪانڊن ڪتن جو ڪاڇ ٿيندو آهي يا ڳجهن جو. پاڪرن ۾ پڪيل سپر هائي وي جا پئي روڊ مخالف طرفن ۾ وهندڙ تريفڪ جا جاڙا واه پئي لڳا. چولين جهڙيون وشال گاڏيون ۽ چنچل لهرن جهڙيون ننڍيون گاڏيون پنهي روڊن سان جهومنديون ويون پئي.

ستن ڳجهن جي ولر ۾ پنج پڪيءَ وهيءَ جون، هڪ جهور ڪراڙي ۽ هڪ نئين ننڍي هئي. وڏين ڳجهن جو ته هيءَ جهان ڏنل وائڻل ۽ اوتيل پوتيل هو پر ننڍيءَ ڳجهه لاءِ هيءَ مانڊاڻ نه رڳو نئون، پر بنهه اوڀرو به هيو. اڏامڪ ٿي هئي، ته هن پاسي ڪڏهن آئي به ته ڪانه هئي. نانين، ماسين وائڻل قصا ته گهڻا ٻڌا هئائين، پر ٻڌل ۽ ڏنل شين ۾ ڪيڏي وڻي ٿئي ٿي؟ اڪئين پئي ڏٺائين. خوشيءَ گاڏڙ حيرت مان اڪيون ڦاڙي ڌرتيءَ ڏانهن ڏٺائين پئي. نئين دنيا جي حيرتن، بک جو احساس به نپوڙي ڇڏيو هئس. وڏا ڪارخانا، اوچيون عمارتون، رُومڙ ڪندڙ تريفڪ، ماڻهن جا ميڙاڪا ۽ ٻيون رنگينيون. روهيلن پتن ۾ اهڙا منظر ڪڏهن به ڪونه ڏٺا هئائين. امڙ جي ڳالههءَ تي چرڪيل اڪيون کڻي ڏانهس ڏٺائين.

هن چيو پئي ”ٻائي چيهه چٽڻو پيو...! چوٿون ڏينهن اٿئون لنگهڻ تي.“
 ”ٻڙي ڍونڍ جو به ڪال...؟“ اهڙو ڏکيو جياپو ته، يا ڄمار ڪو نه ڏٺوسين.“ هڪ ڳجهه مڇيءَ جي پيري جهڙي ڳچيءَ کي لمڪو ڏئي ڳالهائين.
 ڪراڙي ڳجهه، جهُميل چمڙيءَ هيٺان پوريل اڪيون کڻي پنهي ڏانهن ڏٺو ۽ ڌيرج سان ورائيو ”امان، ڪيليءَ کي ڪڍڻ هائيءَ کي مٺ، مائي، دل نه لاهيو جنهن سامه ڏٺو آهي، سو گراهه به ڏيندو.“

ننڍيءَ ڳجهه سندن گفتگوءَ ۾ ڪابه دلچسپي نه پئي ورتي. هوءَ روايتي ڳالهين جي ورجاءَ تي ڪن ڏيڻ بدران ان ڏنل نئين دنيا جا رنگ روپ ڏسڻ ۾ مڱن هئي. هن ڪجهه سوچي ڪراڙي ڳجهه ڏانهن ڏسندي چيو ”الا...! ناني، هيءَ مانڊاڻ ته ڪيڏو نه موهندڙ ۽ رنگ به رنگي آهي!“

”ها، ٻچا، پر رڳو ڏسڻ جي حد تائين.“ ڪراڙي ڳجهه ڏانهس ڏسڻ بنان ورائيو.

”اهو ڪيئن...؟“ سمجهه ۾ نه ايندڙ ڳالهه جي حيرت.

”امڙ هر رنگ ۾ سٺو ڪريب آهن“ نانيءَ فلسفين واري انداز ۾ ورندي ڏٺيس.

”ڏسڻ ۾ ته ائين نٿو لڳي.“ حيرت جو سادو اظهار.

”ها، تون ٺيڪ پئي چوڻ، پر هيءَ دنيا مونجھارن جو ڪُن ۽ رنگن جو دڪان آهي. اِٻڙ...! هر ماڻهوءَ کي پنهنجا پنهنجا رنگ آهن هتي.“ هڪ ڳجهه ڪراڙيءَ جي ڳالهه کي ٿيڪو ڏيندي چيو.

”پاڻ وانگر، ڍونڍ ته ڪونه ٿا کائين؟“

ٻاراڻي وهيءَ جي غير ارادي سوال جي چيندڙ معصوميت تي ڪراڙيءَ ڳجهه کان بي اختيار ڪل نڪري وئي. ننڍيءَ ڳجهه ڊپ گاڏڙ حيرت مان نانيءَ ڏانهن ڏٺو پئي، جنهن جي ڪل حقي جي نڙ مان اُٿندڙ گڙ گڙ جهڙي ڪنگهه ۾ بدلجي وئي هئي. هن ڪنگهه جي هلڪي ٽونڪر ۾ ورائيو: ”ڍونڍ کائڻ وارن جو ته هتي ڪاٿو ئي ڪونهي، پر...!“

”پر ڇا ناني...؟“ ننڍي ڳجهه سوال جي نشاني بڻجي وئي هئي.

”هتي ڍونڍ کي مهذب نالا ۽ وڻندڙ حوالا ڏئي، پاڪ ۽ صاف تانڻن ۾ کائڻ جو

رواج آهي.“ نانيءَ ماءُ ۾ ڳالهائين.

ننڍيءَ ڳجهه جي حيرت گهٽجڻ بدران وڌندي پئي وئي. نانيءَ جون ڳالهيون سندس سمجھ ۽ شعور جي خاني ۾ سماءُ جڻ بدران مٽاڙ کان گذري پئي ويون. ڪيئي اچارا سوال، جواب لاءِ ذهن ۾ ترتيب پئي، پر نانيءَ جي دڙڪن کان ماڻ ٿي وئي. هن ڄاتو ٿي ته نانيءَ کي گهڻي ڀڄ ڀڄ کان پڇان هئي. ڪراڙي جا هئي، ميار به ڪهڙي هئس.

ڳجهون، سپرهائي وي جي وٽ سان اڏامنديون گهڻو اڳتي نڪري آيون هيون. ڳچل دير کان پوءِ ننڍي ڳجهه اندر جي اتاولائيءَ کي وڌيڪ روڪي نه سگهي. هن نانيءَ ڏانهن ڏٺو ۽ ڊڄندي ڊڄندي چيو: ”ناني...!“

”او جيءَ امان...!“ ناني سٺي موڙ ۾ هئي.

”ننڍي هوندي تون آکاڻيون ٻڌائيندي هئينءَ ته هتي رڻ گچندا هئا، راڙا ٿيندا هئا ۽ ڳجهن کي ٿوڻ جي تنگي هئي ئي ڪانه اهي آکاڻين وارا رڻ ڪيڏانهن ويا؟“ ننڍيءَ ڳجهه چيو.

”امان، راڙا ته اڄ به ٿين پيا، پر رڻن گچڻ ڇڏي ڏنو آهي.“ نانيءَ ورائيو.

”ان جو سبب...“ ننڍيءَ ڳجهه جو سوال.

نانيءَ اونجهون ساهه کڻي ڏانهس ڏٺو ۽ ڌڪاري لهجي ۾ ورائيو: ”مصلحت...“

موقعي پرستي... پاڻ پڻو ۽ وطن سان واڳنا جي ڪوٽ...!“

ماڻ ٿي وئي. ننڍيءَ ڳجهه حيرت مان ٽڪ ٻڏي نانيءَ ڏانهن ڏٺو پئي. ڪجهه ساعشن جي ماڻ کان پوءِ نانيءَ پاڻ ئي ڳالهائين: ”هائِ هاءِ امان...! ڌرتيءَ ڏٺين جي ڌرتيءَ سان ڇا ته واڳنا هئي. جڏهن وسڻي ۽ وسڻيءَ تان سرڙن وٽن جون ڏنڻون نفيلن جيان ٻُڙ ڳچنديون هيون، تڏهن ڪلي ڪوڏا ڪوپا آروڙجي اٿندا هئا: اپلا، اڙينگ، اڙل وچيرن تي اٻڪارون ڏيندا، رُڪ وهنديءَ راند ۾ ڪاهي پوندا هئا...!“

ناني اوچتو ماٺ ٿي وئي. صدمي جهڙي ڏک کان، ڳلو ۽ اکيون ڀرجي آيون هئس. سندس اونهيون اکيون ۾ صدين جو اتهاس اٿلي پيو هو. سوچ جي اونهيءَ ٽپيءَ ۾ پئجي وئي هئي.

”ناني، پوءِ...؟“ ننڍيءَ ڳجهه جو تجسس وڌي ويو هو.

سوچن ۾ ٻوڙايل نانيءَ اونهو ساهه کڻي ورائيو.

”ها، جيڪان پوءِ ڇا هو؟ آرڻ ٽپندو هو. رڻ گجندو ۽ راڙا ٿيندا هئا، ڌرتي ڏهندي ۽ آسمان ڪنهن ڏي ويندو هو. پوءِ جهونجهارن جون جهوليون جهمندي اينديون هيون ۽ اوپتو ڪاٺرن جا ڍونڍ رڻ ۾ ڪٽا ٿيندا هئا. رڻ ڳجهن سان رانجهي ويندو هو.“

ننڍيءَ ڳجهه جي امڙ به وچ ۾ ڳالهائين، ”ها امان! ڳجهن کي ڪيڏارن جون پڇاڻون ڪرڻيون ڪونه ٿي پيون. انهن جو آرڻ ۾ ڳارو ۽ ڪوڀن ۾ ڀاڱو هو. ڳجهون ڪاٺرن جا ڍونڍ نه کائينديون هيون. ٿوڻ جي تنگي ۾ ئي ڪانه.“

ننڍيءَ ڳجهه کي هاڻي ڳالهه ڪجهه سمجهه ۾ آئي پئي. ڇاتيءَ جا ڪنڀ تالنجي اڀا ٿي ويا هئس، ڀر جنهن ڳالهه اڃا به کيس منجهايو پئي، ڳالهه جي ان ڳنڍ کي کولڻ لاءِ هن نانيءَ کي چيو، ”ناني...! اهي اڀلا، اڙنگ ۽ ڪتڪ ۾ ڪاهي پوندڙ ڪوپا ڪيڏانهن ويا؟“

”سنڌي چئنلن جي ڊرامن ۾ ڪاهي پيا آهن.“ نانيءَ ٺهه ٻه ورندي ڏني.
”سيئي...؟“ حيرت جو اظهار.

”نه، انهن مان ڪجهه جانچ جونچ جي سرڪاري خدمت ۾ خرچ ٿي ويا آهن.“ نانيءَ جي لهجي ۾ پريڙا هئي.

”ڪي، ته ٻچيا هوندا...؟“ ننڍيءَ ڳجهه کان چڻ رڙنڪري وئي.
”ها، جيڪي ٻچيا، انهن مان ڪن ٿورڙن کي ڇڏي سياسي پوتارن جي بنگلن ۾ پاڻي پيارڻ جو ثواب پيا کڻين.“ نانيءَ ورائيو.
ننڍي ڳجهه ماٺ ٿي وئي. پڇڻ لاءِ ٻچيو ٿي ڇا هئس؟

صدمي جهڙن ڪڙن احساسن ۾ وڪوڙجي وئي هئي. ڪراڙي ڳجهه کي اوچتو ڪنهن مرڻينگ دور جا پسڻ پئي پيا. هن دوربين جهڙيون اکيون ڦرڙائي ڌرتيءَ ڏانهن ڏٺو ۽ ٻين نانن مخاطب ٿيندي چيو، ”آئي، امان...! ڪنهن دور جا پسڻ پيا پون. اوسو پاسو چڱيءَ طرح جاچي ڏسو.“

”ها، جيڪان... پسڻ اسان کي به پون پيا.“ هڪ ڳجهه ورائيو.

اوچتو هڪ ڳجهه جي تيز نگاهه ڌرتيءَ تي ڪنهن شئي تي پئي. خوشيءَ مان دانهن نڪري ويس، ”واھ هيٺ ڏسو...!“

گجھن ڌرتيءَ ڏانهن ڇٽائي ڏنو. سپر هائي وي جي ڪناري سان، ٻه رڌون هڪ ٻئي کان وڌيڪيون، مرٽينگ حالت ۾ پيون هيون. اهي سٽيل مال جي ڇپ ۽ لٽ ۾ ٻوسا ٿجي، هلندڙ ٽرڪ مان ڪري پيون هيون ۽ ڇڙهيون پئي هنيائون. رڌن مٿان سرٿين به لامارا پئي ڏنا، ته ڪانڊن به وسندين مان چار پنج ڪتا به رڌن ڏانهن وڌيا پئي. گجھن جا بک کان ڪوماٽيل چهرا ٻهڪڻ لڳا هئا. اکين ۾ بک ۽ خوشيءَ گاڏڙ ڄمڪ ٿري آئي هئي.

گجھن آڪاس مان ڌرتيءَ ڏانهن گهٽ هنئي ۽ ڌرتيءَ تي پير رکڻ سان ئي، پر تيزي ائين پئي ڊوڙيون، ڄڻ هوائي جهاز هئا، جيڪي لينڊنگ کان پوءِ رن وي تي ڊوڙيا پئي. اهي مرٽينگ رڌن کان ڪجهه وڪون پوئتي، رڌن جي سامهه ڇڏڻ جو انتظار ڪرڻ لڳيون.

رڌن جي تڙپندڙ جسمن مان سامهه جي تند ٿئي، ته ٻه چار سائيون ڇڙهيون هڻي ساڪت ٿي ويون. اڳي پوءِ اهو ئي مقدر ته هئي. گجھن جو ڪاڄ نه بڻجن ها، ته شهري ماس خورن جو ڪاڄ ٿيڻ کان کين ڪير بچائي ها؟ گجھن، رڌن کي ويجهيون ٿيون ته ڪتن جا گيرت به تيز ٿيندا پئي ويا. ڏوٺي تي ڪتن جي تون ڇا تون ڇا گجھن لاءِ ڪا نئين ڳالهه به ته ڪانه هئي، پر نئين ڳالهه جيڪا ٿي پئي، ان گجھن ۽ ڪتن ۾ ٿاهه وجهي کين رڌن کان پري هٽڻ تي مجبور ڪري وڌو هو. وايون بٽال ٿي ويون هئي.

مسافر بس، جيڪا هزارين ميلن جي ڏوڙ ڏوٺي، ڪراچي ڇڏڻ پئي وئي، ڇٽي بربڪ سان رڌن ڀرسان اچي بيٺي. بس مان چار ڇڙا هيٺ لٿا، مٿن تي وڏا ڀڳڙ وڏيون ڏاڙهيون، ويڪرا ڪپڙا، اوڀرا اوڀرا ماڻهو... اهي گجھن ۽ ڪتن کي پٿر هڻي ڊوڙائي رهيا هئا...

لکڻ سان غلاميءَ جون سنگهرون ٿيندي محسوس ٿو ڪريان

جامي چانڊيو

هونئن مون ڪڏهن شعوري طور ان سوال تي سوچيو ۽ ان کي پروڙيو ناهي ته مان آخر لکان ڇو ٿو؟ جڏهن ته زندگيءَ ۾ ڪرڻ لاءِ ٻيا به انيڪ حسين، ڪارائتا ۽ لطيف ڪم آهن، پر جي پنهنجي زندگيءَ تي گهري نظر وجهان ٿو ته اها حقيقت چٽيءَ طرح اڀري اچي ٿي ته مون زندگيءَ جو وڏو حصو گهڙي ڀاڱي رڳو پڙهيو ۽ لکيو ئي آهي ۽ شايد اها ئي منهنجي زندگيءَ جي وڏي پروڙي انسپائريشن يا حاصلات آهي.

منهنجي زندگيءَ جي پهرين لکڻي هڪ گيت هو جيڪو مون 1978ع ۾ لکيو. جڏهن مان اڃا نون سالن جو هئس. اهو گيت شهيد ڀٽي تي لکيو هيم. مان ٻاروڻ ۾ ئي تخليقي ادب تمام گهڻو پڙهندو هئس ۽ لکندو به. شاعري ۽ ڪهاڻيون هئس. ان جو هڪ خاص سبب هو اسان جي گهر جو سڄو ماحول ادبي ۽ علمي هو. مون کي ياد ناهي ته اسان جي گهر ۾ ڪڏهن به ادب، علم ۽ سياست کان سواءِ ڪن رسمي موضوعن تي ڪي ڪچهريون ٿينديون هجن. بابا پاڻ به هڪ وڏو اسڪالر، سنڌيءَ ۽ فارسيءَ جو اديب، شاعر ۽ نقاد هو. منهنجو قلمي نالو جامي به ان نسبت سان رکيائين. جو چوندو هو ته منهنجو مزاج فارسيءَ جي وڏي شاعر مولانا جاميءَ سان گهڻو ملي ٿو. لطيف، غالب، حافظ، خيام، رومي، سعدي، عرفي ۽ اقبال جڻ ته اسان جي گهر جا ڀاتي هئا، جن جو ذڪر بابا اتندي ويهندي ڪندو هو ۽ اسان کي آکاڻيون به گهڙي ڀاڱي انهن جون ئي ٻڌائيندو هو. مون جنهن گهر ۾ اک پئي، ان ۾ دنيا جي سڀ کان قيمتي شيءِ علم، ڪتاب، ادب ۽ شاعري هئا. بابا فلسفي جو به وڏو جائز هو ۽ فلسفي، علم ۽ ادب سان گڏيل محبت شايد مون کي هن کان وڌيڪ ڀري ملي.

مان پاڻ کي هميشه ڀاڳوارو سمجهندو آهيان ته منهنجو جنم هڪ اهڙي روشن خيال، ترقي پسند، علم دوست ۽ ادبي گهرائي ۾ ٿيو ۽ تنهن ڀاڱي وري اهو جو

سمورن ڀائرن ۽ پيئرن مان علم ادب ۽ فلسفي سان محبت جي اها روايت منهنجي حصي ۾ آئي، جنهن جو نتيجو اهو نڪتو جو مون ننڍپڻ کان ئي هڪ طرف ادب، شاعري، افسانا، ناول ۽ علمي ڪتاب پڙهڻ شروع ڪيا ته ٻئي طرف پاڻ به شاعري ۽ ڪهاڻيون لکڻ شروع ڪيون، جن مان ڪيتريون ئي ٻاروڻن ۾ ئي شايع ٿيون. منهنجو هڪ نظم 1979ع ۾ رادي زبده ميتلو پنهنجي رسالي ”مارئي“ ۾ شايع ڪيو جيڪو ٻارن ۾ گهڻو مشهور ٿيو.

سڄي حياتي لکڻ ۽ پڙهڻ باوجود مون ڪڏهن به ان سوال تي ويهي ويچارو ناهي ته آخر مان لکان ڇو ٿو؟ شايد ان ڪري جو ماڻهو عام طرح ڪونه سوچيندو آهي، ته هو ساڻه ڇو ٿو ڪٿي؟ ڪاٺي ۽ پيٽي ڇو ٿو يا خواب ڇو ٿو ڏسي ۽ انهن جي تعبير لاءِ ڇو ٿو ڌوڙي ۽ جتن ڪري؟ مون لاءِ لکڻ ۽ پڙهڻ به ائين ئي آهي جيئن ماڻهو بي ساختہ ساڻه ڪٿي ٿو. اهڙي سوال جي موت ۾ عام طرح ٻن قسمن جا جواب ڏنا ويندا آهن. هڪڙا چوندا آهن ته اسين لکون پاڻ لاءِ ٿا ۽ ٻيا چوندا آهن ته اسين لکون سماج لاءِ ٿا. مان ان قسم جو ليکڪ آهيان، جنهن جي لکڻيءَ جا محرڪ اهي ٻئي آهن. حقيقت اها آهي ته ڪنهن به تخليقي ۽ ذميوار ليکڪ جي زندگيءَ مان انهن ٻنهي محرڪن کي حتمي طور ڌار نٿو ڪري سگهجي. ماڻهو سوچي ٿو محسوس ڪري ٿو پوڳي ٿو خوشي ۽ رنج ٿئي ٿو تصور ڪري ٿو پور پچائي ٿو تخيل جي دنيا ۾ اڏام ڪري ٿو ۽ پوءِ انهن وارتائن جي اظهار لاءِ ڪنهن نه ڪنهن فارم ۾ لکي ٿو. ۽ ساڳئي وقت جيئن ته هو سماج ۾ رهي ٿو ان ڪري هو ان لاءِ به لکي ٿو ۽ حقيقت ۾ انهن ٻنهي محرڪن کي حتمي طور ڌار ڪرڻ ڏاڍي سطحي ڳالهه ٿيندي. ڇاڪاڻ ته ماڻهوءَ جي ذات کي هن جي سماج کان ڌار نٿو ڪري سگهجي. ان ڪري مان پنهنجي باري ۾ به اهو نٿو چئي سگهان ته مان رڳو پنهنجي ذات جي محسوساتن ۽ تفڪر لاءِ لکان ٺوڙيا رڳو سماج لاءِ لکان ٿو. ايمانداريءَ جي ڳالهه اها آهي ته مان پنهنجي لاءِ لکان ٿو باقي اهو ضرور آهي ته ٻنهي صورتن ۾ مون هميشه اها ڪوشش ڪئي آهي ته مان جيڪوبه لکان، اهو سچ لکان ۽ اهو پنهنجي پوري احساساتي ۽ فڪري ذميواريءَ ۽ ايمانداريءَ سان لکان.

حقيقت اها آهي ته رڳو لکڻ جي ڪابه اهميت نه آهي، پر اصل سوال اهو آهي ته ماڻهو ڇا سوچي، محسوس ڪري، پڙوڙي ۽ پرکي ٿو ۽ پوءِ ان جي اظهار لاءِ لکي ٿو. ادب، فن ۽ علم جي دنيا ۾ اهو سوال بنهه ثانوي آهي ته ان جو فارم ڇا آهي؟ اصل ڳالهه خيال، تصور احساس ۽ تخيل جي ڳر، سطح، گهرائي ۽ ڪارج جي آهي ۽ فارم جي اهميت به ان نسبت سان آهي. ان ڪري هڪ ليکڪ جي حيثيت ۾ مون ڪڏهن به رڳو اجايو لکڻ کي اهم نه سمجهيو آهي، پر جڏهن لکڻ جا داخلي توڙي خارجي محرڪ گهرا، وسيع، حسناڪ ۽ زندگيءَ جي سچائين سان وابسته آهن ۽ ساڳئي وقت

لکندڙ کي ذات، ڏانءَ ۽ تخليقي سگهه به آهي. ته پوءِ منهنجيءَ نظر ۾ لکڻ دنيا جي عظيم ترين ڪمن مان هڪ آهي. جيئن استاد سيڪارڻ سان وڌيڪ سڪندو آهي، تيئن هڪ ليکڪ به لکڻ سان وڌيڪ سڪندو آهي. هن تي پنهنجن بي پناهه تخليقي، تصوراتي، احساساتي ۽ تخلياتي سگهه جا راز کلندا آهن ۽ هن کي پنهنجي هستيءَ جا اسرار سمجھ ۾ اچڻ لڳندا آهن. لکڻ دوران ماڻهو پنهنجي داخلي سفر جون اڪيچار منزلون طئه ڪري ٿو ۽ اهو احساس، مسلسل سفر ۽ جستجو هن کي پنهنجي ماحول ۽ سماج جي موجود ۽ محدود حقيقتن کان گهڻو ڏور وٺي وڃن ٿا.

ڪائنات ۽ فطرت اپار آهن ۽ سماج جي حد وسيع ۽ گوناگون آهي، جنهن ۾ ماڻهو پاڻ کي گم ٿي ويل محسوس ڪري ٿو پر جڏهن مان لکان ٿو ته مون کي پنهنجي وجود جو احساس ٿئي ٿو ۽ ماڻهو پنهنجي اندر جي به اپار ڪائنات کي دريافت ڪرڻ لڳي ٿو ۽ ڪجهه وجداني گهڙين ۾ ته ماڻهو پاڻ کي ۽ پنهنجي اندر جي ڪائنات کي خارجي ڪائنات کان به وسيع، متحرڪ ۽ زندهه توڙي سگهارو محسوس ڪري ٿو. ان ڪري هڪ لحاظ کان لکڻ منهنجي لاءِ رڳو سماج کي تبديل ڪرڻ ۽ زندگيءَ ۾ تصورن، احساسن ۽ تخيل جا نوان تخليقي رنگ ڀرڻ جو ئي نه پر ”خود شناسي“ جو به وڏو ذريعو آهي.

■ ماڻهو بظاهر سماج، فطرت ۽ ڪائنات آڏو ڏاڍ ۽ ڪمزور هيٺو ۽ محتاج آهي، پر جڏهن مان لکان ٿو ته ان سان مون کي جيڪا ذهني، روحاني، فڪري ۽ سماجي سگهه ملي ٿي، ان جو شايد پوريءَ طرح اظهار به ڪري نٿو ڪري سگهجي. لکڻ جو تخليقي ۽ فڪري عمل مون کي بي پناهه سگهارو ڪري ٿو ۽ نتيجي ۾ هن گوناگون جهان ۾ مان پنهنجو ڪارج ڳولهي لھان ٿو. هي اها روحاني، فڪري ذهني ۽ سماجي سگهه آهي، جنهن کي رسمي طرح نه ته ماڻهو سگهجي ٿو ۽ نه ئي ان جو نماءُ ڪري ٿو سگهجي، پر اتي اندر جي اونھيان ۾ داخلي طور ۽ سماج ۽ ان جي وسيع ڪارج کي غير روايتي طور محسوس ڪري ٿو سگهجي.

■ دنيا هيٽري ساري گهڻ طرفي ترقيءَ باوجود اڃا تائين مڪمل طور آزاد نه ٿي سگهي آهي ۽ انسان ذات جي قطعي گهڻائي ڪنهن نه ڪنهن طرح معاشي، سياسي، سماجي، ثقافتي، فڪري، ذهني ۽ احساساتي طور غلام آهي. مان جڏهن لکان ٿو ته مون کي پنهنجي وجود جي آزاديءَ جو احساس ٿئي ٿو. پنهنجي قلم آڏو غلاميءَ جون اڻيڪ سنگهرون ٽٽندي نظر اچن ٿيون ۽ مان خارجي غلاميءَ جي باوجود داخلي طور پاڻ کي هڪ مڪمل آزاد فرد محسوس ڪريان ٿو ۽ هڪ ليکڪ کي قلم جي پاڳ مان ان کان وڌيڪ پيو ڇا ٿو ملي سگهي؟ جيڪا آزادي بادشاهن، شهنشاهن ۽

سمورن حاڪمُ فردن ۽ طبقن کي ميسر ناهي، اها هڪ سڄي قلمڪار کي نصيب ٿئي ٿي، ان ڪري مون هميشه پنهنجي سوچ ۽ قلم کي پنهنجي پاڳ جي علامت پئي سمجهيو آهي.

■ هڪ فرد کلي ڪيترو به چاهي ۽ ڪوشش ڪري پر پوءِ به اهو ٻين گهڻن ماڻهن جي سڌيءَ ريت مالي يا مادي مدد نٿو ڪري سگهي. جيڪڏهن ڪندو ته به ان جو دائرو محدود ٿي هوندو، پر مان جڏهن لکان ٿو ته ان جا ذهني، فڪري احساساتي ۽ تخيلاتي اثر اڪيچار ماڻهن جي زندگين تي محسوس ڪري سگهان ٿو، بلڪل ايئن جيئن مان پاڻ ٻين انيڪ ليکڪن جا گهڻ طرفا اثر پنهنجي زندگيءَ ۾ محسوس ڪندو آهيان. ان ڪري مون هميشه علم، ادب ۽ فن کي ماڻهن جي زندگين ۾ تبديليءَ جو وڏو ذريعو پئي سمجهيو آهي، جيڪا شيءِ انسان جي سوچ ۽ احساسن تي اثر وجهي ٿي. اها لازمي طور ان جي عمل تي به اثر انداز ٿيندي ۽ ان ڪري ئي مون قلم کي ڪڏهن به رڳو ٺلهي تفریح جو نه پر انسان جي تبديليءَ جو وڏو ذريعو پئي سمجهيو آهي.

■ ماڻهو هر لحاظ کان اڻ پورو آهي. ماڻهوءَ جو وقت، حياتي، محبت، خوشيون، حسرتون، خواهشون، خواب، انهن جي تعبير، جستجو، سوچ، احساسات ۽ عمل پس وپيش اڻ پورا ٿي رهجي ويندا آهن ۽ انسان جي هيءَ سڄي ذهني، احساساتي ۽ عملي رت و لوڙ دراصل ان پورٽيا کي ماڻح لاءِ ٿي هجي ٿي، پر پوءِ به ماڻهو اڻ پورو ٿي رهجي ٿو وڃي. مان جڏهن لکان ٿو ته پنهنجي اندر پورٽيا جي بي ساختہ احساس جي منزل ماڻيان ٿو. مان پنهنجي وجود جي تڪميل جو متحرڪ احساس اندر جي اونهاين ۾ محسوس ڪريان ٿو. گهٽ ۾ گهٽ ان تخليقي عمل دوران پورٽيا جي ان احساس جو معراج ماڻيان ٿو. هيءَ اها پورٽيا آهي، جيڪا ماڻهو دنيا کي ڏيکاري نٿو سگهي ۽ ان جي ڪا گهرج به نه هوندي آهي، پر اها ماڻهو پنهنجي اندر ۾ محسوس ڪري سگهي ٿو.

■ انسان هڪ سماجي جانور آهي، جيڪو گهڻي ڀاڱي ڏٺي نه پر وٺي يا حاصل ڪري خوش ٿئي ٿو. ماڻهوءَ جي حياتيءَ ۾ هن جي معاشي ۽ سماجي سرگرمين جو جائزو وٺجي ته هو ڏينهن رات وٺڻ ۽ حاصل ڪرڻ جي دائري جو غلام آهي. مان جڏهن لکان ٿو ته ان غلاميءَ مان نجات حاصل ڪري ڪجهه ڏٺي، آچي، وٺي ۽ وڃي اها خوشي ماڻيان ٿو، جيڪا وٺڻ سان نه ملندي آهي. اهو احساس ليکڪ کان سواءِ ڪو انقلابي يا ڪا ماءُ ئي محسوس ڪري سگهي ٿي ته رڳو وٺڻ سان نه پر ڏيڻ سان به انسان خوشيءَ جا خزانا حاصل ڪري سگهي ٿو. ان ڪري منهنجو قلم مون کي هڪ سماجي حيوان مان تبديل ڪري هڪ نيار ماڻهو بنائي ٿو ۽ هر تخليقي، سچو ۽ ذميوار ليکڪ پنهنجي اندر ۾ اهي ڪجهه ڏيڻ جون لطافتون محسوس ڪري ٿو.

■ هونئن ته انسان جا انيڪ الميا آهن، پر انهن مان هڪ هيءُ آهي ته ماڻهو عام طور پنهنجي وجود، خيال، احساس، خواهشن، وقت يا سگهه جو ڪو ڪارج ڳولهي نه سگهندو آهي. مان جڏهن لکان ٿو ته پنهنجي وجود، خيال، فڪر، احساس ۽ عمل جو ڪو سڦل ڪارج ڳولهي لهان ٿو ۽ هڪ روايتي ۽ اڪارج حياتي هڪ عظيم ڪارج جو معراج ماڻي ٿي. ان ڪري مون هميشه پنهنجي قلم کي پنهنجو محسن پئي ڄاتو آهي ۽ ان ڪري مان ان جو بيحد احترام ڪندو آهيان. -

■ 'مان لکان چو ٿو؟' ان سوال جي اُپتار ۾ سوين صفحا لکي سگهجن ٿا، پر جي مان اُن کي هڪ ست ۾ قلمبند ڪريان ته مان لکان ٿو ڇاڪاڻ ته اُها منهنجي زندگي آهي، اُها منهنجي آزادي، روحاني خوشي، ذهني سگهه جو تخليقي ڪارج آهي.

مان لکان چو ٿو؟

اهو سوال ڏاڍو سادو پر عجيب آهي ته،

مان لکان چو ٿو؟

تو ڪڏهن مون کان پڇيو آهي ته،

هو ٿهڻ ڪي پيو ٿو؟

هين کان پڇي ڏس ته،

اُها گهلي چو ٿي؟

ڪڏهن برسات کان پڇي ته،

اُها وڻي چو ٿي؟

سمند کان به ته پڇي ته،

هو گجي چو ٿو؟

پکين کان پڇي ته،

هُن روز ٻه ٿئيءَ جو

لاٽيون چو ٿوندا آهن؟

ٻهارن کان چو ته پڇي ته،

انهن ۾ مُهڪارون چو آهن؟

يا گلن کان پڇي ته اُهي،

بي رنگ ماحول کي ايترا معطر رنگ چو ٿا آچين؟

تو ڪڏهن چنڊ کان پڇيو آهي ته،

اُهورات جي اونڌاهيءَ ۾ چمڪي چو ٿو؟

يا تارن کان ڪنهن پڇيو آهي ته،

آهي ازل کان سڄي رات ٽمڪن چوٽا؟

مسانبرن ڪڏهن وٽن کان پڇيو آهي ته،

انهن ۾ ڇانوڻو ڇو آهي؟

۽ ها!

يلا ماڪيءَ جي مڪ کان،

ڪڏهن ڪنهن،

پڇيو آهي ته،

اها انيڪ گلن جي رس جي چٽس،

ماڪيءَ ۾ ڪيئن ۽ ڇو ٿي اوتري؟

ان ڪري مون ڪڏهن به،

ان سوال تي،

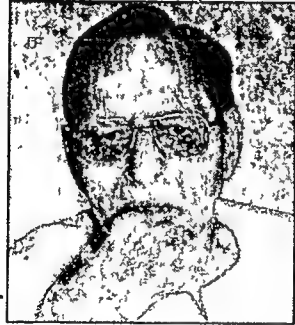
سوچيو ٿي ناهي ته۔

۔ مان لکان چوٽو؟

منهنجيءَ نظر ۾ دانشوريت جو وڏي ۾ وڏو مثال نقاد آهن. هو پهرين ته نظريو گهڙيندا آهن ته ليکڪ کي ڇا لکڻ کپي، تنهن کان پوءِ پنهنجي ٺاهيل ماڊل ۾ ليکڪ کي ڦٽ ڪرڻ جي ڪوشش ڪندا آهن ۽ ليکڪ کي ٽسي زوريءَ خانِي ۾ وجهندا آهن. تو پڇيو آهي، تڏهن آئون سندن ذڪر ڀيو ڪريان. هونئن سالن کان وٺي نه منهنجي نقادن ۾ ڪا دلچسپي ٿي آهي ۽ ٿي ڪين پڙهندو آهيان. نقاد هروڀرو پنهنجو پاڻ کي پٽڪو ٻڌائي، ليکڪ ۽ پڙهندڙ جي وچ ۾ چڱا مڙس ٿي ويهندا آهن. پراڻي مال تي، ٽوپي نراڙ تي هوندي اٿن.

گارشيا مارڪيز

لعل پشپ جي جدائي

هند ۾ سنڌي ادب جو هڪ اهم ٽنپ لعل پشپ به ڏهي پيو۔ لعل ڀڳوانداس ريجهواڻي پهرين جنوري 1935 ڌاري اتر سنڌ جي وڏي شهر لاڙڪاڻي ۾ جنم ورتو هو ۽ تازو ئي 29 مارچ 2009ع تي هند جي وڏي شهر ممبئيءَ ۾ لاڏاڻو ڪري ويو. ڪير آهي جيڪو سنڌي جديد افسانوي ادب جي ٿوري گهڻي به شناس رکندو هجي ۽ لعل پشپ کان ناواقف هجي لعل پشپ نه فقط هند جي سنڌي ادب ۾ جدت جو علمبردار هو پر سنڌ جي جديد ليکڪن کي به سڀ کان وڌيڪ هن ئي متاثر ڪيو هو جنهن سبب سنڌ ۾ جديديت جي لاڙي کي بنياد به فراهم ٿيا ته ڪافي سگهه به ملي. هو پنهنجي طبيعت وانگر لکڻ ۾ به ٿر ٿانءِ نه رهيو. ٿاڻيڪو ٿيڻ هن جي مزاج جي برخلاف هو ان ڪري هن افسانه ناول، تنقيد، آتم ڪٿا (اها به گهڻ هيتي جهڙوڪ جيوني۔ ناول۔ تاريخ، نوٽبڪ، ڪوٽا۔ ڪهاڻيءَ جو گڏيل سنگرم تاريخ، توڙي ترجمن سان به پاند اٽڪايو۔ پر بنيادي طور تي هو هڪ وڏو فڪشن رائٽر هو ۽ فڪشن ئي هن جي اصل جاءِ هو. هن جا ناول ”هن جي آتم جو موت“ (1973)، ”هڪ سرد ديوار“ (1969)، ”اها ديوار آسمان تائين“ (1981)، ”ڪڇ نه ٿيڻ جو حادثو“ (1982) وغيره جديد سنڌي افسانوي ادب لاءِ سنگ ميل جي حيثيت رکن ٿا. لعل پشپ جي لکڻ ۾ جيڪا گهري چوٽ ۽ ست ۾ جيڪا غير رواجي ڳوڙهائي آهي سا سنڌيءَ جي افسانه نگارن مان ورلي ڪنهن کي نصيب آهي. هن جا ناول پنهنجي موضوعن ۽ ڪردارن ۾ ئي نه ٿيڪنڪ ۾ به هڪ نئين ڏس جو انڪشاف ڪن ٿا. لعل جي ٻين ناولن ۾ ”آتم مريانا“ (ڪويتا پشپ سان گڏ لکيل 1962)، ”تڏهن ۽ هاڻي“ (1975) ۽ ”هڪ وئشيا ليکڪا“ (2004) شامل آهن جن مان ٽي ناول ”هڪ سرد ديوار“ ۽ ”پيا ناول“ جي عنوان سان روشني پبليڪيشن پاران تازو ئي سنڌ ۾ به ڇپيا آهن. هن جي ڪتابن جو هڪ وڏو تعداد ڇپيل آهي جن ۾ ”ٿورو“ ۽ ”ميٺ نائون مل سنڌ جو غدار“ تي ڪافي تڪراري بحث پڻ ٿيو. هن جو ڪتاب ”گڏيل تنقيد“ سنڌي تنقيدي ادب ۾ اهم جاءِ والاري ٿو. اسحاق سميجو

مون کي سَمهڻ ڏيو

شوڪت حسين شورو

علي بابا، عبدالقادر جوڻيجو ماڻڪ، عبدالحق عالماڻي ۽ آئون، بعد ۾ مشتاق احمد شورو ۽ مدد علي سنڌي جڏهن ادب ۾ داخل ٿياسين ته قمر شهباز آغا سليم، نسيم کرل، امر جليل، حميد سنڌي، طارق اشرف ۽ غلام نبي مغل اسان کان سينئر ڪهاڻيڪار هئا. فطري طور اسان جي نئين ٿيڻ ۽ اسان کان اڳ واري ٿيڻ جي وچ ۾ هڪ وڏي موجود هئي. اسين هنن جي ويجهو ويڃي نه سگهيا هئاسين. وري جڏهن قمر شهباز استاد مان ڦري هڪ بيورو ڪريٽ بنجي ويو ته اها دوري وڌي وئي. اسان جي ٿيڻ جيڪا پاڻ کي Iconoclast سمجهندي هئي، ان کي ڪامورن ليکڪن کان خدا ڪارڻ جي چڙ هئي. ان جو سبب اهو هو جو اسين بيروزگار هئاسين يا وڌ ۾ وڌ ڪلارڪ يا ماسٽر هئاسين ۽ پيرين پنڌ فوٽ پائڻ تي رلندا هئاسين. قمر شهباز سان ڪڏهن ڪنهن ڪانفرنس ۾ ملاقات ٿيندي هئي ته ڳالهه ٻولهه رڳو هٿ ملائڻ تائين محدود هوندي هئي. تڏهن هن جو ڳالهائڻ، هن جو انداز اسان کي ڊرامائي لڳندو هو. ائين سال گذري ويا. قمر شهباز نوڪريءَ مان رٽائر ٿي ويو. اسان جي وچ ۾ اهو دوريءَ وارو سلسلو پوءِ به قائم رهيو.

2004 جي شروعات ۾ هڪ ڏينهن سنڌالاجيءَ ۾ قمر شهباز جو فون آيو. هن ٻڌايو ته دهليءَ ۾ سنڌي اڪيڊميءَ طرفان امن بابت هڪ ادبي سيمينار ڪوٺايو پيو وڃي، جنهن ۾ سنڌ جا ڪجهه ليکڪ پڻ شريڪ ٿيندا. هن وڌيڪ ٻڌايو ته اتان جيڪا لسٽ آئي آهي ان ۾ تنهنجو نالو به شامل آهي. قمر شهباز کي سنڌ مان ويندڙ وفد جو اڳواڻ بنايو ويو هو. ان ڪري هن سڀني کي اطلاع ڏئي تيار ٿيڻ لاءِ چيو. جن ليکڪن کي دعوت ملي هئي تن جا ويزا جا فارم پرائڻ، اسلام آباد ۾ انٽيا جي سفارت خاني کي موڪلڻ، دهليءَ جي لاءِ ٽڪيٽون بڪ ڪرائڻ جا سمورا ڪم قمر

شهباز ڪيا. وفد ۾ شامل ليکڪن کي هن هڪ ٻه ڀيرا ڪراچيءَ ۾ پنهنجي گهر تي به سڏايو. انهن ملاقاتن ۾ هن سان ٿوري ويجهڙاڻپ ٿي.

ڪراچيءَ کان دهليءَ جي هوائي سفر توڙي دهلي (آگري سميت) ۾ 10 ڏينهن جي رهائش دوران قمر شهباز سان صحيح نموني ويجهڙاڻپ جو موقعو مليو. مون ڏٺو ته هو هڪ انتهائي زنده دل، خوش مزاج ۽ باغ بهار شخصيت هو. وفد ۾ اسين ڇهه ست ڄڻا هئاسين. قمر شهباز سڀني جو خيال پئي رکيو. انهن سمورن ڏينهن ۾ ڪا رات اهڙي نه هئي جو اسان جي ڪچهري نه متي هجي. اتي جي ليکڪن مان لڄمڻ ڪومل ۽ هيرونڪر اسان سان اڪثر گڏ هوندا هئا. محفل کي مڃائڻ وارو قمر شهباز هوندو هو. هن جون مزيدار ڳالهيون، خاص طور سنڌي ليکڪن جا قصا، چرچا ۽ سندس وڏا وڏا تهڪ ٻڌي دل چاهيندي هئي ته ڪچهري سدائين قائم رهي.

جيتوڻيڪ قمر شهباز مون کان سينئر هو ۽ آئون ساڻس عزت وڃان مخاطب ٿيندو هئس. ان سفر کان پوءِ اسان جي وچ ۾ دوستي قائم ٿي وئي. ان دوستيءَ ۾ پنهنجائپ سان گڏ عزت ۽ احترام آخر تائين قائم رهيو. دهليءَ جي ان مختصر سفر کان پوءِ به ٽي چار ڀيرا وري به گڏجي انڊيا وياسين، هڪڙو دورو ته اهڙو به هو جيڪو سڄي مهيني جو هو. انڊيا جي 10 اهم شهرن ۾ ڪانفرنسون، سمپوزيم ۽ سيمينار رکيل هئا. سنڌ مان آيل ليکڪن جي وفد جو اڳواڻ قمر شهباز هو ان ڪري وفد پاران تقرير ڪرڻ جو بار هن جي مٿان هو. هڪ اعليٰ پائي جي ليکڪ هئڻ سان گڏ ڳالهائڻ توڙي تقرير ڪرڻ ۾ به هو پنهنجو مت پاڻ هو. ڊگهو قداور شاندار شخصيت جو مالڪ، وري جنهن ڊرامائي انداز ۾ تقرير ڪندو هو تنهن اتي جي سنڌين کي موهي ڇڏيو هو. ڪڏهن ڪڏهن ورهاڱي کان پوءِ سنڌين جي وڃڻ جو ذڪر اهڙي اثرائتي انداز ۾ ڪندو هو جو مون اتي موجود ڪيترين عورتن توڙي مردن کي روئندي ڏٺو.

قمر شهباز ۾ وڏيون انتظامي صلاحيتون هيون، هو واقعي گروپ ليڊر ٿيڻ جي لائق هو. سڄي ڳالهه اها آهي ته اسان جي ليکڪن ۾ قمر شهباز جهڙو ايتريون صلاحيتون رکندڙ مون کي ٻيو ڪو نظر نٿو اچي. ائين ڪونهي ته هو رڳو ڪلندو ۽ تهڪ ڏيندو رهندو هو. حساس به تمام گهڻو هو. ڪڏهن ڪڏهن جذباتي ٿي ويندو هو. رسي پوندو هو. پر وري پرڇي به ويندو هو. ڪو ساڻس زيادتي ڪري، کيس رنج پهچائي، پر جڏهن وري ساڻس ملي ته هوسپ رنجشون وساري ويهندو هو.

2004 کان 2009 تائين پنج سال تمام مختصر عرصو آهي. قمر شهباز جي انهن آخري پنجن سالن جي عرصي ۾ جيڪڏهن ڪو دوست کيس ويجهو هو ته پٺيان ٿو ته اهو آئون هئس. فون تي ڳالهائيندا هئاسين ته ڳچ دير تائين حال احوال ڪندي دوستن جي بيواجبين جا ذڪر ڪندي اوچتو ڪڏهن ڪڏهن کلي چوندو هو ”يار تون

ته ڪجهه ٻڌائين ڪونه ٿو رڳو آئون پيو مٿو هٿان.“ پر هو به سمجهي ويو هو ته آئون ٻڌندڙ سنو هئس ۽ سندس ڳالهين ڌيان سان ٻڌندو هئس. شايد ان ڪري قمر شهاز مون سان دل ٽولي ڳالهيون ڪندو هو.

ڪڏهن ڪڏهن ملڻ ۾ وڻي پئجي ويندي هئي ته شڪايت ڪندو هو: ”يار ايترا ڏينهن ٿي ويا آهن، پاڻ ۾ مليائي ڪونه آهيون. ڪراچي اڄ ته خلاصي ڪچهري ڪريون.“ آئون ته ڪراچي وڃي نه سگهيس. نيٺ پاڻ حيدرآباد هلي آيو. پر هو رڳو مون سان ملڻ ڪونه آيو هو هن آخري پيرو حيدرآباد جي سمورن اديبن سان ملڻ ٿي چاهيو.

قمر شهباز پنهنجي وفات کان ٻه هفتا کن اڳ سنڌ يونيورسٽي ڄام شورو ۾ آيو هو. سنڌ ۾ صوفي يونيورسٽي يا انسٽيٽيوٽ آف صوفي اسٽڊيز قائم ڪرڻ جي سلسلي ۾ تجويزن ٺاهڻ جي لاءِ اديبن ۽ عالمن جي هڪ گڏجاڻي سائين مظهر الحق صديقي، وائيس چانسلر سنڌ يونيورسٽي وٽ 18 اپريل 2009ع تي رکيل هئي. قمر شهباز پڻ ان گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آيو هو. اچڻ کان اڳ هن مون کي فون تي چيو هو ته ”يار مان چاهيان ٿو ته پنهنجو ٽريل پڪٽريل مواد رسالن ۽ اخبارن مان گڏ ڪريان جيڪو فقط سنڌالاجي لائبريريءَ مان هٿ اچي سگهي ٿو. منهنجي لاءِ سنڌ يونيورسٽي ۾ به ٿي ڏينهن رهڻ جو انتظام ڪري سگهين ته ڏاڍو سٺو.“ مون چيو مانئس: ”سائين، مظهر صاحب ادب دوست شخص آهي. جڏهن به ڪنهن اديب ڪم جي سلسلي ۾ اتي رهڻ جي خواهش ڏيکاري آهي ته مظهر صاحب منهنجي گذارش تي سدائين ان کي رهڻ جي اجازت ڏئي آهي. اوهان بي فڪر ٿي هليا اچو.“ منهنجي ان ڳالهه تي تمام گهڻو خوش ٿيو. سنڌ يونيورسٽي جي فارين فيڪلٽي هاسٽل ۾ سندس رهڻ جو انتظام ڪيو ويو هو. پاڻ جمعي جي ڏينهن شام جو پهچي ويو ۽ صبح جو سنڌالاجيءَ ۾ اچي پنهنجي ڪم کي لڳي ويو. تماهي مهراڻ، روح رهاڻ، سهڻي، سوجهرو ۽ نئين زندگي رسالن جا سمورا پراڻا پرچا ڪڍرائي انهن ۾ شايع ٿيل نه رڳو پنهنجيون ڪهاڻيون ۽ شعر پر ساڳئي وقت پنهنجي شريڪ حيات ارشاد قمر جون لکڻيون به ڳوليندو ۽ انهن جون فوٽو ڪاپيون ڪرائيندو رهيو. جڏهن به ڪنهن رسالي ۾ ارشاد قمر جي ڪا لکڻي هن کي نظر آئي ٿي، ته هڪدم موبائل تي فون ڪري کيس ٻڌايائين ٿي.

صوفي يونيورسٽي بابت گڏجاڻي منجهند جو رکيل هئي. واندو ٿيو ته مون کي ڳڻتيءَ وچان چيائين، ”يار سياڻي آچر جي ڏينهن سنڌالاجي بند هوندي معنيٰ منهنجو اهو ڏينهن اڃايو ويندو.“

مون ٻڌايو مانئس ته ”آچر جي ڏينهن سنڌالاجي ميوزيم کليل هوندو آهي البت لائبريري بند هوندي آهي پر آئون سياڻي خاص طور اوهان جي لاءِ لائبريري کولائيندس.“

”اڙي يار واه!“ هو خوشيءَ ۾ بهڪي اٿيو. آچر جي ڏينهن بي وگي تائين لائبريريءَ ۾ ڪم ڪندو رهيو. پوءِ حميد سنڌيءَ وٽ بزم روح رهاڻ ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ حيدرآباد هليو ويو. ان کان به ڏينهن اڳ جمعي جي شام جو هو سنڌي ادبي سنگت حيدرآباد جي هفتيوار گڏجاڻيءَ ۾ شريڪ ٿيو هو. آچر جي ڏينهن شام جو به هن حيدرآباد جي ڪن اديبن سان گڏجاڻي ڪئي هئي. قمر شهباز جي لاءِ اهو سڀ غير رواجي هو. مون کي حيرت لڳي رهي هئي ته ادبي گڏجاڻين ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ اديبن سان ملڻ جي هيءَ خواهش منجهس اوچتو ڪيئن جاڳي پئي هئي. سندس گذاري وڃڻ کان پوءِ مون کي احساس ٿيو ته هو حيدرآباد جي اديبن ۽ دوستن سان آخري پيرو ملڻ جي لاءِ ئي آيو هو!

مون کائنس پڇيو هو ”ايتري وقت گذرڻ کان پوءِ اوهان کي ٽريل پڪڙيل مواد گڏ ڪرڻ جو اوجھتو خيال ڪيئن آيو آهي؟“

چيائين: ”يار اهو ڪم مان نه ڪندس ته منهنجي پويان پيو ڪير ڪندو؟ سڄو مواد ضايع ٿي ويندو. گڏ ته ڪريان. پوءِ مان نه ته ڪونه ڪو ڇپائڻ وارو نوڪري پوندو.“ قمر شهباز جڏهن حيدرآباد مان واپس ڪراچيءَ وڃي رهيو هو ته هو مون کي ڏکويل لڳو. پڇيومانس ته ”ڇا ڳالهه آهي؟“

چيائين، ”يار سنو ٿيو جو آيس. سالن کان پوءِ حيدرآباد جي اديبن - شاعرن سان گڏجي وينس، حال احوال ٿيا. پر هڪڙي ڳالهه جو ڏک آهي.“

مون کي حيرت لڳي. پڇيومانس: ”ڇا ٿيو آهي؟“

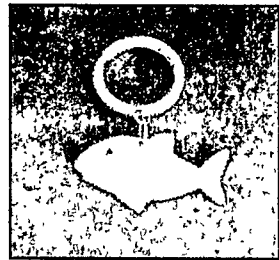
چيائين: نصير مرزا مون کي ٽائيم ڏئي به نه مليو. ٻه ڀيرا ملڻ کان ٺٽائي ويو. حيدرآباد اچڻ کان اڳ کيس ٻڌايو به هومانس. ته به نه مليو. وري جڏهن سائينس فون تي ڳالهائي ريڊيو اسٽيشن تي ويس ته پاڻ اتي هوئي ڪونه فون تي پڇيومانس ته چيائين، ”پرائم منسٽر ٺٽي ۾ آيل آهي، ان ڪري ڊيوٽي تي آهيان.“ پر ويٺو پنهنجي گهر ۾ هو. ان ڳالهه تي کلندي چيائين، ”خبر ناهي گهر ۾ ڪهڙي ڊيوٽي پئي ڪيائين!“ هو اهو ڏک ڪٿي ڪراچيءَ موٽي ويو. هن نصير مرزا سان ان ڪري ملڻ تي چاهيو ته ريڊيو پاڪستان حيدرآباد تان سندس ڊراما نشر ٿيل هئا ۽ کيس انهن ڊرامن جا اسڪرپٽ ڪپندا هئا.

قمر شهباز جي گذاري وڃڻ کان ٽي ڏينهن اڳ آئون ڪراچيءَ ويو هئس. مرزا قليچ بيگ چيئر جي ميٽنگ 2 مئي 2009 تي ڪراچي يونيورسٽيءَ ۾ رکيل هئي. ميٽنگ کان هڪ ڏينهن اڳ پهرين مئي تي رات جو پروفيسر سليم ميمڻ جي گهر ۾ ڪجهه دوست گڏ ٿيا هئاسين. قمر شهباز ۽ آغا سليم به هئا. اها رات قمر

شهباز جي حوالي هئي. هن دل کولي ڳالهايو پاڻ بابت ۽ دوستن بابت. ڇڻ کيس پرون پيل هجن ته اها سندس آخري رات هئي، آخري ڪچهري هئي ۽ سندس زندگيءَ جا آخري جام هئا ... ڇڻ حضرت عيسيٰ جي پنهنجن ساٿين سان رات جي Last Supper (آخري ماني) هئي ... ۽ پوءِ جلدي قمر شهباز کي هڪ اڻ ڏٺي، اڻ ڪٽ ڏورانهين سفر تي روانو ٿيڻو هو. هاڻ لڳي ٿو قمر شهباز سان گڏ ان آخري رات جو آخري جام اصل ۾ وڇوڙي جو جام هو، جي اسان کي اها خبر هجي ها ته ان آخري جام کي اڇلائي پيڇي پوري ڇڏيون ها.

چنڊ آلهي ويو ۽ شهباز اڏامي ويو. مون جڏهن هن جو آخري ديدار ڪيو ته ڏنم هو آرام سان ستويو هو — ڇڻ چوندو هجي، ”چورا! هاڻي ته ڇڏيو. مون کي سمهڻ ڏيو...“

زندھ مڇي

شيام جسنگهاڻي

منوھر ڪي ڪشور جي ٽيليگرام سندس بئنگلور هيڊ آفيس، مئسور برانچ مان گهمندي نيلگريءَ جي گهاٽن ٻيلن ۾ ملي، جتي هو ڪنهن آفيشل پراجيڪٽ ڪي روپ ڏيڻ ۾ ديوانن جيان جنبيل هو.

ممڪن اهو به هو ته ان پراجيڪٽ جي ڪاميابيءَ بعد ٻيلي وڪاس کاتي طرفان منوھر جي حق ۾ ڪنهن خاص ايوارڊ جو اعلان به ٿئي، ٻيءَ طرح اهو پراجيڪٽ منوھر کي ڊاڪٽوريٽ حاصل ڪرڻ ۾ مددگار ٿيڻ وارو هو.

منوھر لاءِ پوءِ به ڪشور جي دوستي ۽ هن طرف سنيھ اهڙن خوابن ۽ حاصلاتن کان وڌيڪ ملهائڻو هو. ڪشور جي تار گويا هڪ سينيٽي هئي: ’ماليٽي سنسار ڇڏي ويئي‘.

منوھر جي زندگيءَ ۾ ٽڪڙي پهچ وارا ۽ شخصي دوست هئا، گڏجڻ مسجڻ وارا رشتيدار ۽ خيالن جي ڏي-وٺ ڪرڻ وارا همڪار هئا، ليڪن ڪشور ڪٽنب سنسار گرهست هوندي به اڪيلو روح هو. سندس هڪ عدد دوست صرف منوھر هو. منوھر: پشڪرنا برهمڻ، پيشي ۾ قابل بائنسٽ (نباتي) سائنسدان.

ڪشور انجنيئر جو جذباتي سهارو ۽ لنگر ماليٽي هئي- اهڙي گهري ڄاڻ صرف منوھر کي هئي. منوھر سوچيندو هو ته ڪي شخص اڪيلائيءَ جو سراپ ڪٿي پيدا ٿيندا آهن ۽ ان سراپ ۾ زندگي گذاري ان ۾ ئي دفن ٿي ويندا آهن.

هن سنسار ۾ سک، آسودگي، ڪٽنب، گرهستي، ڪاروبار جي چراگاهن ۾ اگر هڪ اهڙو به پراڻي موجود هجي جوڊل جي ٻولي سمجهي سگهي، ڳالهائي سگهي ۽

جنهن سبب سڪون جا چند لمحا پائي سگهجن ته زندگيءَ جي گول چڪر ۾ ڊوڙڻ جي ڪجهه ته معنيٰ رهي ٿي.

..... مالتي سنسار ڇڏي وئي.

مالتي ڪشور جو سنسار هئي. ڪشور وٽ هينئر باقي ڇا بچيو؟ مقصد، ڏاڳو سلسلو سهارو؟ يا صرف پنهنجو پاڇو؟ پنهنجي ئي پاڇي کي ڪير گلي لڳائيندو؟ ڇا پائيندو؟

هٿ ۾ پڪڙيل ڪافيءَ جي مڱ کي ٽپائيءَ تي رکي، منوهر پنهنجو سامان سهيڙڻ شروع ڪيو. شام جي الپ ٿيندڙ ڳاڙهسري آس فيوز ٿيندي مختلف رنگن ۾ ڏينهن جو سفر ختم ڪري، پيلي جي اوندھ کي واڳ سونپي رهي هئي. منوهر جي ڪاٽيج ۾ مڪمل خاموشي هئي. ٻاهر ٿمبل هوا ۾ وڻن جا پتا گم سر هئا. منوهر سوچي ورتو: صبح ٿيڻ سان واسطيدار ساٿين سان ڳالهائي، الوداع ڪري، جيپ رستي بئنگلور پهچي، فلائيٽ پڪڙي، بمبئيءَ پهچي، هو سٺو ڪشور وٽ ويندو. پنهنجي گهر وارن سان تڏهن واسطو جوڙيندو جڏهن خود موزون سمجهندو.

اڌ رات تائين منوهر پنهنجي پراجيڪٽ نوٽس کي سنواريندو رهيو جيئن ڪجهه به ويسر جي ڌنڌ ۾ کوهجي نٿو وڃي، صبح سويل پريٽ جي ڪوهيڙي ۾ هن رٿيل ڏينهن جي شروعات ڪئي: سينيئرس جوئيئرس سان ضروري ڳالهه ٻولهه، جيپ جو سفر، بئنگلور کان بمبئي فلائيٽ، سانڌا ڪروڙ ايئرپورٽ تان فون، ڪشور جي گهر پهچي مهمانن واري خاص ڪمري ۾ سندس ڏاڍو.

”منو لڳاتار ست ڏينهن، الاجي اٺ ڏينهن، مختلف وقتن تي کيس فون ڪيم. وڃندي رهي گهٽتي، چڪرائيندو رهيو منهنجو دماغ! هر دفعي پنهنجي دل جي ڌڙڪن کي تيز ٿيندو پاتم. منهنجي دل جي ڌڙڪن جو منهنجي ننڊ سان هڪ اجنبِي منصوبو ٿيل آهي، توکي خبر آهي اها؟ سوسائٽيءَ جي چوڪيدار کان پڇا ڪيم. مالتيءَ جو فوتو کڻي پوليس جي شرڻ ويس. آس پاس جون اسپتالون ڳوليم.“

”نه ڏينهن رات جي، نه ٿڪ ۽ ننڊ جي پرواهه ڪيم ۽ آخر هڪ اسپتال جي لاوارث مرده گهر جي انساني قد ماپ جي خاني ۾ کيس پاتم، لٽي گردن، ويڪريون اکيون، منهن جو رنگ گهاٽو ٿي ويل، پورن ٻن حصن ۾ ورهايل سينڌ، تڪو ٺڪ، ويڪري پيشاني، پلڪون بند هوندي به سنڌور جي هلڪي نشان کان وٺي، کاڌيءَ تائين چهري جي هڪ سانتميه ڪايا.

— شخصي وڪيل دوست کي پاڻ سان گڏ وٺي، اسپتال جي ڊين، رجسٽرار پوليس وغيره جي مدد سان آخر سفيد چادر ۾ لپٽيل مالتي، مرده — کاڌيءَ ۾ کڻي بجلي شمعن ۾ پهچايم. منهنجو وڪيل دوست آخر تائين مون سان گڏ هو.

— توو مون سان گڏ آهين، منو ليڪن مالتيءَ جون هائيون اڃا به شمشان

جي هڪ روم ۾ تالي ۾ بند آهن....

جذبڻ، من مستڪ، آتما جهڙن عناصرن سان گهيريل ٻئي دوست، اُن ڪمري جي ايسر کان هوا ۽ جهيٽي روشنيءَ ۾ بند ڪافي دير خاموش ويٺا هئا ۽ خاموشي سينٽرل ٽيبل تي رکيل سندن بيشر جي مگس کي ويڙهي ويئي هئي. بيشر پنهنجي سردي ڌيري ڌيري ويڙائي رهيو هو ۽ ٻنهي دوستن مان ڪير به پنهنجو هٿ نه وڌائي رهيو هو. ڏينهن جو باقي حصو اڃا گهڙيال چڪر هيٺان ڊيبل هو ۽ ڌيري ڌيري ڪٽو هو.

منوهر پشتتي برهمڻ هو. هر قسم جي پوڄا پاڻ، ڪرياکرم، رسمي وڏيءَ ورثي کان واقف هو. ڪشور کي روايتي پنڌن کان مڪت ڪرڻ لاءِ پنهي گڏجي طئي ڪيو ته اُن رات ئي مالتيءَ جون هائيون شمشان مان ڪڍي، هو ناسڪ روانا ٿيندا ۽ يعني ڏينهن صبح سويل دستوري رسم ادا ڪري، منجهند تائين واپس موٽي ايندا، جيئن منوهر پنهنجي ڪٽنب سان ملاقات بعد واپس پنهنجي ڏيري طرف اُڏاهي سگهي.

رات - ايئر ڪنڊيشنڊ سليپر ۾ ڪشور ۽ منوهر جو سفر. ڪشور ننڊ ۾ الوت. منوهر پنهنجي نوٽس سان جاڳندڙ، ترين جو پيپر ڪي ناسڪ روڊ اسٽيشن پهچڻ. ڪلهن ۾ بنگون لٽڪائي، اسٽيشن کان ٻاهر نڪرڻ کان اڳ ٻئي دوست تي اسٽال تي چانهه پي رهيا هئا ته ڪشور سامهون هڪ پندو اچي پرگهت ٿيو.

"جڳمان جي، مهاشيم، صاحب، ڪنهن جو ڪريا - ڪرم ڪرائڻو آهي؟

کنہن مرت آتما لاء کا پوچھا؟ مکتی لاء یگیہ؟ پنبدان؟...

منوهر ڪشور جي چھري طرف ٺھاريو جو ٽپي رھيو ھو. ھن ڪشور کي ڏاکڻي ھٿ سان سانئ رھڻ جو اشارو ڪيو ۽ پنڊي جي ڪن ۾ ڪو منتر پڙھيائين. پنڊي ھڪدم نمرتا سان منوهر کي نمسڪار ڪيو ۽ ڪنڌ جھڪائي اُتان ڪسڪي ويو.

ناسڪ روڊ استيشن کان ٻاھر نڪرندي ڪشور منوهر کان پڇيو ته بمبئيءَ کان ناسڪ تائين ڇو ويھ ڪلاڪ تڪسي سروس جي موجودگيءَ باوجود ھن ترين سفر ڇو پسند ڪيو؟ پل ڀر منوهر چپ ٿي ويو ان بعد ڪشور جو ھٿ پڪڙي چيائين:

“کاله تو وټ پهلجي تنهنجي اکين طرف نھاري، مون پانږي ورتو ته کافي ڏينھن کان تون ئيڪ طرح ننڊ نه ڪئي آھي ۽ ترين ۾ر تو ان طرح اطمينان سان ننڊ ڪئي ڇڻ. ننڊ جون گوريون وٺي سمھيو هجين..... تنهنجو درد پل تنهنجي زبان نه ٻڌائي، مان تنهنجي اکين مان پڙھي سگهان ٿو ڪشو.“

جواب ۾ ڪشور ڪجهه به نه ڪڇيو.

آڻو رکشا پڪڙي پئي چٽا پنڇوتي ايراضيءَ طرف روانا ٿيا. جتي منوهر جي واقفڪار پنڊي دينانات جوشيءَ جو رهائشي مڪان هو. پنيپرڪي جي اوندھ اڃا طاري هئي. رکشا جا پردا هيٺ هوندي ٻاهرين سرد هوا اندر اچڻ لاءِ سر ٽڪرائي رهي هئي. پنڇوتي ايراضيءَ جي هڪ سوڙهيءَ ليڪن روشن گهٽيءَ ۾ آخر منوهر رکشا کي روڪايو.

”ديانات جي مڪان ۾ ريلنگس ڪونهن، ڏاڪٽيون به مشڪل اٿس. تون رکشا ۾ ئي ويهه. مان سندس اتو پتو معلوم ڪري ٿو اچان. اجهو آيس.“

سوڙهي ڏاڪڻ مان هيٺ لٽڪندڙ موتيءَ رسيءَ جو ڳنڍ پڪڙي منوهر هڪ مڪان ۾ مٿي چڙهي ويو ۽ ڪجهه ساعت بعد واپس اچي رکشا ۾ سوار ٿيو ۽ رکشا واري کي گوداوري مڪي گهاٽ ڏانهن وڌڻ لاءِ چيائين.

”ديانات پنڊو ڪالهه کان ڪنهن هون ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ تپيون طرف ويل آهي ۽ سندس اڪيلوپٽ آئند ڪنهن پراڻي ججمان کي وٺڻ لاءِ آيس. تي. ستنڊ ويو آهي. سندن گهر وارن چيو ته اسين ٿورو آرام ڪريون ۽ انتظار ڪريون، ليڪن نه اسان وٽ وقت ڪونهي، اسين گهاٽ طرف هلي رهيا آهيون، ڪشور.“

ان پيچري نما گهٽيءَ مان ٻاهر نڪري آڻو رکشا گهڙيال ٿاور واري گهاٽ جي هم وچوت ڊوڙڻ لڳي. ان شاهي گهاٽ تي، ڪروٽ بدلي ننڊ مان مجبور ٿي جاڳندڙ لوڪن ۾ نيم انڌيري ۾ ڌيري ڌيري هلچل شروع ٿي رهي هئي. لٽمپ پوسٽس پنهنجن مقرر مقامن تي روشن هئا، گڏوگڏ نيم اوندھ واريءَ ايراضيءَ کي ڏنڌي واري ايراضيءَ ۾ بدلڻ لاءِ گس گولا به روشن هئا. الڳ الڳ پرائتن، شهرن ۽ گامڙن مان پھتل شرٽالو ياتري جن وٽ هوٽلن ۾ رهڻ جي سمرتي ڪانه هئي يا ڪنهن به سبب ڪري ڌرمشالائن ۾ کين رات ڪاٽڻ جو آجهو نه مليو هو. اهي سڀ هن گوداوري مٽيا جي ڪناري تي رات پڙ بي خوف سمهيا هئا: چادر هيٺان ۽ چادر مٿان، ٿيلهو گردن هيٺان، چادر بجاءِ اخبار هيٺان ۽ ڳوٺ مٿان — يا اڃا به نه هيٺان ڪجهه ۽ نه ئي مٿان ڪجهه، تنگن وڪوڙيل پيٽ ۾ فولڊ ٿيل تندوري مرغي جيان. گوداوري مٽيا کي جڙ.

اجنبی ياترين جو گويا ڪو عالمگيري ڪٽنب هو. ڏينهن ويل دستوري گهاٽ جو اهو چيڙو هڪ شاهي بازار ۽ سانجهيءَ ٽاٽي شرڏالن جي صدق سبب بهارجي، صاف سترو ٿي، وهنجي، سيتل پٽ واري غاليچي ۾ ان جي نت نيم سان هر روز تبديل، جنهن تي پيار ڪرڻ لاءِ گوداوري نديءَ مٿان اڇ وچ ڪندڙ ياترين جي اکين ننڊاڪڙو ڪندڙ ٺري ويل هو.

ڪشورائين ته اڳ ۾ به ان شهر ۾ آيو هو ليڪن نه هن کي گهاٽن جي نالن جي خبر هئي، نه ئي ڪا دلچسپي هئي. هڪ ندي آهي، ڪيئي گهاٽ آهن. گهاٽن جي ٻنهي پاسي ڏاڪا آهن، وچ وچ ۾ ڪنارن کي جوڙيندڙ پليون آهن، رستا آهن. جا بجا نديءَ جي پيٽ مان ٻاهر نڪري آيل پٿريون نوڪدار ڇيڻون آهن، مشڪل بيمارين جيان.

گهاٽ جي هڪ پاسي پنجوٽي، ٽپوون ۽ پراڻي ننگري آهي، ٻئي پاسي نئون شهر. ترمبڪشور شديءَ ۽ بمبئي ويندڙ رستا ۽ شايد آگره روڊ آهي. تاج محل تائين ويندو به آهي يا نه - ڪا خبر ڪانهي مونکي.

مندرن مان آرتين ۽ گهڻين جا آواز شروع ٿي رهيا هئا. گرما گرم پٽاٽا وڙن ۽ پوري پاڇي جي خوشبوءِ ڦهلجڻ لڳي هئي. چانهه جي ڍاڻن جي تيز ٿيندڙ استوون جو آواز بلند ٿيڻ لڳو هو.

آٿو رکشا مکيه گهاٽ نزديڪ اچي رڪي. هيٺ لهي ڪشور ڏٺو، آس پاس جا سڀ دڪان کليل هئا. روشني ٿيڻ کان اڳ ئي هنن لڪشمي ماتا جون اڪيون (بتيون) روشن ڪري رکيون هيون. مکيه گهاٽ تي سنان، پوڄا ۽ ڪريا ڪرم واريون دستوري ڪارروايون شروع ٿي رهيون هيون. منوهر ڪشور سان گڏجي گهاٽ جي گهيري وارن دڪانن مان ٺارو استورس واري بورڊ وٺ رکيو ۽ مٿي چڙهي ويو ۽ دڪان مالڪ کي پنهنجي سڃاڻپ ڏنائين. اُن شخص مالڪ پنهنجا ٻئي هٿ ٻڏي نمسڪار ڪندي کيس چيو ته سندس سمورا ڪٽنبجي سندس پتاشريءَ جا ججهان آهن ۽ هو جلد از جلد پوڄا جي سموري سامگري کين گهاٽ تي پهچائڻ جو بندوبست ڪندو، گلن ۽ ڪير سميت.

منوهر ڪشور کي مکيه گهاٽ جي هڪ اهڙيءَ ڪنڊ ۾ ٿانئڪو ڪيو جتي نه صرف ٻڱڻون ۽ ڪپڙا رکڻ لاءِ سنگمرمري پٽ هو بلڪ ايڪانت به هئي. ڪشور پهريون دفعو منوهر ڏانهن سوالِي نگاهه سان نهاريو. ”ها، ڪشور. مان منو مهراج آهيان، مالتيءَ جو ڪريا ڪرم ڪندڙ ٻنڊو. پوڄا، پاٽ، ٻنڊ داس سڀ مان ڪرائيندس. تون ضرورت پوڻ تي مون سان گڏ ويهندين، صبر برقرار رکي.“

ملهاڻيئون چيزون ڪشور کي سونپي، ڪپڙا لاهي، پهرين منوهر سنان ڪرڻ لاءِ پاڻيءَ ۾ لهي ويو. ڪشور غور سان ٺهاريو ۽ تپرس ۾ پئجي ويو. منوهر جي ننڍي بدن تي ڪلهي کان سيني طرف کان پاسيرين طرف وڃي وڪڙ کائي لتڪندڙ جڻيو لتڪي رهيو هو - مريادا پرشوتم رامچندر جي ڏنڻ جيان. ڪنهن به قسم جي

ڌرمي لڳاءُ نه هوندي به ڪناري تان ئي من ئي من ۾ ڪشور منوهر کي نمسڪار
ڪندي پڻڪيو: ”منو مهراج، منهنجا پرشورام سائنسدان پوڄاري، توکي منهنجا
نمسڪار تون ڪر شمو آهين!“

منوهر سنان ڪري نديءَ مان ٻاهر اچي پنڳهت تي ڪمل آسڻ ۾ ويهي،
اڪيون ٻوٽي سنسڪرت ۾ ڪي سلوڪ اُچارڻ شروع ڪيا. ڪشور کي ائين لڳي
رهيو هو ڪير لفظ نه اُچارِي گوليون شوت ڪري رهيو هو. ڪجهه ڀلن لاءِ ڪشور
واٽرن جيان منوهر ڏانهن نهارڻ لڳو. زندگي ۾ ننڍپڻ کان بچت يار هوندي به هن
ڪڏهن به منوهر کي پوڄا - پاٽ ڪندي نه ڏٺو هو!

مڪتيءَ جو منتر نارو پساريءَ جو چوڪرو کڻي آيو. ٻن پلاستڪ پاتس ۾
پوڄا جي سموري سامگري، ڪير، گل، ننڍا برتن وغيره. منوهر چرڪ ڀري سموري
سامگري تپاسي ۽ کيس رخصت ڏنائين. ڪشور ڏٺو: ان سامان ۾ به جڻيا به تازن جانن
نانگن جيان ويڙهيل وڪوڙيل براجمان هئا.

منوهر ڏٺو: ان سموري سامان ۾ ماڇيس ڪونه هو. نو پراڻا ڪيس خبر هئي
لاٽيٽر ڪشور وٽ هتيڪو موجود هوندو.

”ڪشور مان هون جي تياري ڪريان ٿو. تون سنان ڪري وٺ. ان کان اڳ
پنهنجو لاٽيٽر مونکي ڏي....“

”منو، تون چاهين ته مان سموري دنيا کي جلائڻ جي ڪوشش ڪري ڏسان....“
”نه، منهنجا آرجن، نه مون اڪثر ماڻهن کي دڪ ۾ بي آواز ٿيندو پاتو آهي
ليڪن اهو ڀلجي ويو آهيان ته ڊپ جو هڪ ٻيو وروڌي روپ غصو به آهي. وڃ، مان
پوڄا شروع ٿو ڪريان، تون سنان ڪري وٺ....“

پنهنجو لاٽيٽر منوهر کي سونپيندي هارٽس ۾ نديءَ ۾ لهڻ کان اڳ ڪشور چيو:
”ڪاش، پنهنجو ڪريا ڪرم پاڻ ڪري، توکي ڪو عجوبو ڏيکاري
سگهان، منو!“

”پنهنجو موت اگر تون پاڻ ڏسي سگهين ته مان آتم هتيا ڪندس، ڪشور
ممڪن اهو ئي آهي يا تون منهنجو موت ڏسندين يا مان تنهنجو موت يا اسين ٻئي
هڪ ٻئي جو موت به ته ڏسي سگهنداسين. يعني ڪنهن حادثي ۾ گڏ مرداسين.“

ٻئي دوست کليا ۽ سگريت جا ڪش هڻندي ڪشور هيٺ نديءَ ۾ لهي
ويو. ظاهري دنيا جو سمورو ڪاروبار منوهر کي سونپي مالتيءَ جي هائين سميت.
پاڻيءَ ۾ ڪي ڀل ٽپيون ڏيندي ڏيندي کيس اڇانڪ ائين لڳو جڻ نديءَ جي نارمل
آوازن سان گڏوگڏ ڪن مجموعي آوازن جو سُر اُڀري رهيو هو. بادلن کي چيريندڙ

جيٽ هوائي جهاز؟ رستن کي ٽاڪڻ وارين ڊرل مشينن جي گڙگڙاهٽ! نه، نه گهاٽ جي آس پاس پसार ڪندڙ صبح جي هير جي روش ۾ اڃانڪ تبديل اچي چڪي هئي ۽ واءُ گهوگهاٽ ڪرڻ لڳي هئي. ڄڻ ڪن سياپي پڙاڏن جي گونج هئي، هوا جو ويڳ وڌي رهيو هو ۽ گڏوگڏ ڪشور جي من جي آتيجنا.

هوا جا گهوگهاٽ... مالتي مالتي... رڇڊ ڪلئڊرمن جو بيانو... مالتي مالتي....

هڪ جهيٽو ردم اُپري جهڪو ٿي، ذري گهٽ غيب ۾ الوڻ ٿي، وري دهرائجڻ لاءِ موٽ کائي رهيو هو ۽ ان طرح جي اوٽ موٽ جاري رهندي، سياهه بڻجي ويل بادل، هڪ طرح ڄڻ چٽجي ليٽڙن ليٽڙن ٿي، غير سياويڪ رفتار ۾ آسمان مان هيٺ لهي، درشتيءَ جي فريم اندر داخل ٿيڻ شروع ٿيا هئا.

نصيبا، ڪشور ۽ منوهر جو سمورو سڙو سامان سنگمرمري چبوتري هيٺان باسلامت هو. نديءَ جي ميتوڙي پاڻيءَ ۾ گول گول ڦيڙا ٽيون پائيندي رڪ، ڪوئلن جي پورن تازا توڙي پاروتا گل، تلسي پتا، پوڄا جي مختلف سامگري پوئڻ جا تيل، گاهه جا ڍپ، مختلف رنگن ۾ الڳ ڊزائينس پائيندي ٺاهيندي ڊاهيندي پاڻيءَ ۾ هڪ خوردينيءَ جي راند کيڏندي، اڃانڪ ڪشور ڏانهن وڌڻ لڳا هئا.

ڪشور گهٻرائجي ويو. سيني تائين پهتل پاڻيءَ ۾ پاڻ طرف ايندڙ ان طرف جي سرن درياهه تيل مرڪب سامگريءَ کي پاڻ کي هٽائڻ لاءِ هن بازن کي هلائڻ شروع ڪيو ٿي، هو ته آسمان کي چيري تيز بارش هيٺ ڪرڻ شروع ٿي. گول ٿي گول ڪشور کي وڪوڙي ويا. هن ڏٺو اُن چڪر ويوهي سامگريءَ ۾ سندس بچيل سگريٽ جو فلٽري ٽوٽو به شامل هو - مالتي....

طلسم جي گولن ۾ وڪوڙيل ڪشور ۽ سخت بارش باوجود چبوتري هيٺان منتر اُچارڻ ۾ هون سان مخاطب منوهر هو. هن محسوس ڪيو ته سندس گرد پاڻيءَ ۾ اڃانڪ گرمائش اچڻ لڳي هئي. هن ٻانهون ڊگهيڙيون، ها، هو مالتيءَ کي ڇهي رهيو هو. مالتيءَ جا هٿ سندس هٿن ۾ هئا.

تڙپ ۽ ترپتي!....

ڪشور پنهنجي سڪي سنسار هوندي به ترپتي ڪڏهن نه پاتي ۽ تڙپ سندس مقدر بڻجي ويئي. هڪ اهڙو احساس جنهن کيس ڪڏهن به سک سمهڻ نه ڏنو ۽ سدا پياسور ڪيو هن پل تائين، گوداوري مٽيا جي گود ۾ اندر آلو هوندي به پل پل، ڪلاڪن جا ڪلاڪ، ڏينهن پٺيان بي آرام ڏينهن، راتين پٺيان اوجاڳيل راتيون، گهڙيال جو چڪر، دل جي ڌڙڪڻ، نبض جي تيز رفتار، رت جو دٻ، بدلجندڙ ڪروٽ، نقابن جو ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ....

برسات اچانڪ ائين بند ٿي ويئي ڄڻ کيس موت ڪاٽڻ لاءِ ڪو الهامي حڪم مليو هجي. چؤطرف پڪڙيل ۽ هيٺ لهي آيل بادلن هنومان جيان پنهنجو سينو کولي اُس کي ڇانئجڻ ڏٺو. هوا جي تيزيءَ سبب اُس جي گرمائش نه جهڙي هئي. نديءَ جي پاڻيءَ تي اُپامجندڙ زنانين بوبي جهڻين مٿان اُن جهيٽيءَ اُس جون تجلي ڪليون ڏيري ڏيري نچڻ لڳيون هيون.

ڪشور جي پاڻيءَ مان ٻاهر نڪرڻ بعد به منوهر اگنيءَ اڳيان ويهي ڪجهه پڻ پڙ ڪري رهيو هو. ڪشور جي سڪڻ بعد کيس اشاري سان پاڻ وٽ ڪوٺيائين ۽ ڪي رسمي ڪارروايون پوريون ڪيائين. هڪ چئوان ٻالڪ جيان ڪشور سندس حڪمن جي پيروي ڪندو رهيو.

منوهر ٻوڄا جي سماپتي اشاري ۾ اعلان ٿي مس ڪيو ته سندس سامهون ڌوٽي، ڪٽڙي ۽ ٽوپيءَ ۾ هڪ سائيڪل سوار جوان اچي سهڙيو.

”مان آئند آهيان. دينانات جوشيءَ جو پٽ، اوهين منوهر آهيو نه؟ بابا مون کي اوهان وٽ موڪليو آهي.“

منوهر مسڪرائي آئند کي سمجهايو ته وقت جي تنگيءَ سبب سمورو ڪارج هن پاڻ ئي پورڻ ڪري ورتو. آئند ڪنڌ ڌوٽي نمسڪار ڪري، منوهر کي چيو ته سامان سهيڙي هو پنج ڏه منٽ هن لاءِ ترسن، جيئن هو پيءُ کي ان ڳالهه کان واقف ڪري واپس اچي. قبوليت پاڻي آئند واپس هليو ويو. پنهني دوستن ٻوڄا جي سامگري سميت، بڻگون پيڪ ڪيون ۽ ان بعد بل چڪائي، پوري پاڇيءَ جا دونا وٺي، ڪجهه ساعت هو نديءَ وٽ اُس ۾ ويٺا. آئند جوشي جلد واپس اچي ويو ۽ جيسين هو ڪجهه چوي، منوهر سيري جو هڪ دونو هن ڏانهن وڌايو. ناشتي جي سماپتيءَ بعد آئند پاڻ سان آندل ٽن تهن واري ڳاڙهيءَ پوٽيءَ کي حاضر ڪندي چيو: ”مهراج سوامي، بابا چيو اٿو ته هي ڪم ضرور ڪرائجو.“ جواب ۾ هاڪاري ڪنڌ ڌوٽيندي منوهر جو ڪشور جي ناڪاري ڪنڌ ڌوٽ طرف ڌيان ويو.

”سرگواسي آتما جوناو؟“

شانت ڇت ڇهرو قائم رکندي، منوهر ورائيو: ”مالتِي.“

”وواهتا يا ڪماري؟“

آئند منوهر طرف نهاريو. منوهر ڪشور طرف ۽ ڪشور نديءَ طرف. آئند

سؤال دهرائي، ان کان اڳ ڪشور ڀڙڪيو: ”..... ساٿي....“

”اوه، اوهان جي جيون ساٿي هئي!“

ان بعد ڪشور وڌي ويڃي آئند کي ڇوڙ سان پنهنجو نالو پيءُ، ڏاڏي پڙ

ڏاڏي جا نالا، نڪ، ڳوٺ، ذات وغيره سڀ تفصيل ان پٺين جي بنديءَ ۾ درج ڪرايا.

ڪم پورو ڪري آئند جوشي منوهر جا پير پڙهي، ڪشور کي نمسڪار ڪري
سائيڪل تي سوار ٿي، روانو ٿي ويو.

منوهر پهريون دفعو ڪشور کي بلڪل سٺ ٿيل ڏٺو. هن ڪشور جي پائهن
پڪڙي لوڙي ۽ ڪشور طرفان ڪوبه ردعمل نه ڀاتائين. بئنگلور کان بمبئي پهچي،
بمبئي کان ناسڪ سفر ۽ ناسڪ ۾ مالتيءَ جو ڪرياکرم ڪندي، سواءِ رات واري
سفر جي ننڊ جي، هن ڪشور جي ڏٺو نه پتئيندڙ بي آراميءَ کي ڄاڻيو هو. ڪشور هيٺ
کيس هڪ سانت مدر پاتل يوگي لڳي رهيو هو.

گوداوري گهاٽ کي الوداع ڪري آتو رکشا ۾ سوار ٿي هتي جٽا بمبئي
ويڃڻ لاءِ ٽئڪسي اسٽنڊ پهتا. ٽئڪسيءَ ۾ سوار ٿيڻ کان اڳ سفر لاءِ ڪشور ڪجهه
سٺو ڀڄڻ ۽ بيٺر جا به ڊبا خريد ڪيا ۽ منوهر کي چيائين ته چيو چورو ٽئڪسيءَ ۾
ڪنڊاسين ۽ لنڇ بريدڪ اگتپوريءَ ۾ ڪنڊاسين. جواب ۾ منوهر چپ رهيو.
ٽئڪسي ۾ ويهڻ بعد منوهر ڪشور جي ڪلهي تي هٿ رکيو. ڪشور پڇيس:
”تنهنجي نگاهن ۾ سمائل سوال جي نشاني آهي.“

— ”نه“

— ”آريو شوئر آبائوٽ اٺ.“

— ”مان تنهنجي حساس دل کي صدين کان سڃاڻان، ڪشو.“

بيٺر جي چُڪيءَ ۾ ڪشور جي مسڪراھٽ سندس مڃڻ اندر لڪي ويئي.
— ”نيلگريءَ جي بهائن ۾ پٽڪندي هڪ دفعي هڪ تلاءُ جي ڪناري تي ٽوپلو
پهريل مڇي پڪڙڻ جي گنڊي جهلي ويٺل هڪ اهڙي وديشي شوقين شخص سان
گڏجڻ ٿيو هو جنهن منهنجي موجودگيءَ ۾ ئي هڪ ڳردار مڇي پڪڙي ته سهي، پر پوءِ
ان کي ڪنڊيءَ جي ڏاڳي تي ٿورو نچائي، اُس ۾ چمڪائي، آسمان کي اُن جو درشن
ڪرائي، آزاد ڪري واپس تلاءُ جي پاڻيءَ ۾ تڙڳڻ لاءِ ڇڏي ڏنائين ۽ سڀني وچائي ڪا
تن دهرائائين..... فبلر اُن دي روف..... هن سنسار ۾ ڪجهه به ان طرح ممڪن آهي.“

”مان ٻڌايانءِ منو توکي اُن وقت فراخ دل شخص کي ڏسي ته بلڪه اُن مڇيءَ
جي ڦلاڙي مقدور جو شاهد پئجي ”ڪنهن“ خاص دوست جي ياد آئي، رائيٽ؟“

— ”رائيٽ.“

منوهر جون اکيون لڳاتار اوجاڳي سبب رفتار ۾ ڊوڙندڙ ٽئڪسيءَ جي
آسائش ۾ پورجي رهيون هيون ۽ ڪشور گويا ڏيمي آواز ۾ پنهنجي ئي بيٺر ڪئن سان
ڳالهائي رهيو هو:

”..... منهنجي پيڙهيءَ لاءِ پل اهورڪارڊ تي درج هجي. پنڊن وٽ، گوداري نديءَ جي تهخانن ۾ ته هوڻ منهنجي ڪير هئي. ڇا ڏٺو هن دنيا کيس؟..... اسپتالن ۾ اسپتالن جي مرده گهرن ۾ آدم قدخانن ۾ لاش ٿي لاش جاچي، بي هوشيءَ کان پاڻ بچائي، آخرڪار سنڌيس بر فاني جسم کي جڏهن ڇهيو هوم منهنجي انٽر - من ۾ گويا هڪ ڏيائي روشن ٿي ويئي هئي.....
 ته: هن صرف مون لاءِ زندهه رهي، زندگيءَ کي پوڳيو!“

(’ڪونج‘ - مارچ پرچو 2002ع)

شيام جئسنگهاڻيءَ جو وڇوڙو

هند توڙي سنڌ جي سنڌي دنيا ۾ شيامن کي نه فقط چڱيءَ ريت سڃاڻي، پر دل ۽ جان سان پيار به ڪري ٿي. انهن ۾ هڪڙو آهي جديد سنڌي شاعريءَ جو اهم رتن نارايڻ شيام ۽ ٻيو آهي حسين نثر نويس شيام سانولڊاس جئسنگهاڻي. نارايڻ شيام کي ته اسان کان موڪلائي سال ٿي ويا، پر تازو ئي شيام جئسنگهاڻي به 21هين مارچ 2009ع تي وڇوڙي چوڻو ڏئي ويو. شيام هڪ ئي وقت شاعر، افسانه نگار ۽ ڊرامه نويس هو. هوسجي حياتي هند جي ساهتيه اڪيڊميءَ ۾ ايڊيٽر طور خدمتون سرانجام ڏيندو رهيو. هن جي نثر جي دلفريب هجڻ لاءِ ”سارنگا“ جي هن شماري ۾ شامل سندس غير رواجي ۽ خوبصورت ڪهاڻي ”زندهه مڇي“ ٽي ڪافي آهي. هو 12 فيبروري 1937ع ڌاري ڪوٽڙا ۾ پيدا ٿيو هو ۽ ورهاڱي بعد اڪثر سنڌي هندو گهراڻن وانگر هن جي ڪٽنب کي به ڀارت جو سفر اختيار ڪرڻو پيو هو. شيام جي ڪتابن ۾ ”ڪلچا ڌاڳا“ (ناول-1966)، ”ڏنگو آسمان“ (ڪهاڻيون-1967)، ”وڇوڙيون“ (نظم-1981ع)، ”ميلن جو سفر“ (ڪهاڻيون-1986ع)، ”گوٺاڻي منظر“ (نثري نظم-1987)، ”هڪ ٻيو ڏينهن“ (ڪهاڻيون-1988)، ”زلزلو“ (ڊراما-1992ع)، ”ٺونگو“ ۽ ”ممبئي منهنجي.“ (مختصر نظم) شامل آهن.

مختيار جي شاعري هڪ تپسيا، هڪ مسافري

اسحاق سميجو

اسين جڏهن شاعريءَ متعلق ڳالهائڻ يا خيالن جو اظهار ڪرڻ لڳون ٿا، تڏهن جيڪو خيال سڀ کان اول اسان جي دل جو دروازو اچي ٿو جهلي، سو اهو آهي ته ڇا شاعري ڳالهه ٻولهه وسيلي سمجهڻ ۽ سمجهائڻ جي شيءِ به آهي؟ ۽ ڇا ان کي نشر وسيلي بحث هيٺ آڻي، ان جي اصل تائين پهچڻ جو ڪو رستو واقعي به جوڙڻ ممڪن آهي؟ (ڪوبه نظم پنهنجي نثري شرح کان رڳو مختلف ئي ناهي هوندو پر ان کان گهڻو بليغ به هوندو آهي۔ انگريز نقاد هربرٽ ريڊ) ظاهر آهي ته مٿين سوالن جو جواب ها ۾ به آهي ۽ نه ۾ به آهي. ڇو ته شاعريءَ بابت لکيل لکين صفحا ان ڳالهه جي ثابتي آهن ته ان تي گفتگو ممڪن آهي۔ پر انهن لکين صفحن ۾ هزارين صفحا اهڙا به آهن، جيڪي ٻڌائن ٿا، ته شاعري ماڻھن جي شيءِ آهي، ڳالهائڻ جي شيءِ نه آهي. بلڪل ايئن، جيئن خوشبو ماڻھن جي شيءِ آهي يا ڪا رنگين شام ملهائڻ جي شيءِ آهي، ان سان ڳالهائڻ وسيلي انصاف ڪري نٿو سگهجي. مان جڏهن مختيار گهمري جي شاعريءَ تي لکڻ ويٺو آهيان، تڏهن مون کي اها ڳالهه بي سبب ڪٽڪڻ لڳي آهي، ته اڪثر ڳالهائيندڙ شعر تي ڳالهائي ۽ خاص طور ان جي تشريح ڪري، ان جو روح گهٽڻ جو ڪم ڪندا آهن. شعر جي اندر موجود جيڪا وسعت ۽ گهرائي آهي، ان منجهه اثر جي جيڪا غير معمولي قوت آهي، تنهن کي هڪ محدود ۽ مختصر دائري ۾ بند ڪرڻ ٻئي ڪوشش ڪندا آهن. هڪ کليل ميدان کي، بند گهٽيءَ ۾ بدلائڻ جي ڪوشش ئي آهي شعر لاءِ ڪنهن مخصوص معنيٰ جو تعين. شايد اهو ئي سوچي،

سنڌيءَ توڙي اردو ٻوليءَ جي نامور شاعر، نقاد ۽ سنڌ دوست عالم الياس عشقي صاحب هڪ زماني ۾ هڪ طويل مضمون لکيو هو ”اڇهي شعر کي معنيٰ نهي هوندي“ پر ڇا پوءِ به اسين شعر کي معنيٰ کان ٻاهر ڌسڻ ۽ قبول ڪرڻ لاءِ ڪڏهن تيار ٿي سگهيا آهيون؟ ان جو جواب ته توهين به ڄاڻو ٿا، ته ”بلڪل نه“. ڇو ته اسان مان هر هڪ ماڻهوءَ وٽ معنائن جي هڪ ڳنڌڙي آهي، ۽ نيٺ به ته اسان کي انهن کي به ڪٽي ته استعمال ڪرڻو ئي آهي.

دراصل شعر اهو ئي سٺو آهي، جنهن کي تشريح، وياڪيا ۽ معنيٰ ڏيڻ جي ضرورت نه پوي. شعر جي اصل معنيٰ ان جي اثر ۾ ئي لڪل ٿيندي آهي، جيڪا مختلف حالتن، ڪيفيتن، موقعن ۽ دليبن تي، مختلف نموني منڪشف ٿيندي آهي. اهو پنهنجو هجڻ يا هجڻ جو جواز پنهنجي تاثير وسيلي ثابت ڪندو آهي، بلڪل ايئن جيئن محبت آهي. محبت کي به پنهنجا سهسين رنگ ۽ روپ، سونهن ۽ سرهاڻيون آهن. شاعريءَ کي به پنهنجي الڳ مترن ۽ خواهن ۾ پيڻل ڪائنات آهي. تنهنڪري مان هتي شعرن جي تشريح ۽ معنيٰ شايد نه ڪري سگهان، جيئن پڙهندڙ پاڻ پنهنجي سطح ۽ ڪيفيت مطابق مختيار جي هنن شعرن مان حظ حسن ۽ لطف مائي سگهن، جيڪو مون به ماڻو آهي، پر ان بابت ڪا وضاحت ڏيڻ نٿو چاهيان. ڇاڪاڻ ته مان ڄاڻان ٿو ته ڪنهن به نئي شخص جي شعر جي ڪيل تشريح ڪيڏي به سهڻي ۽ اعليٰ ڇو نه هجي، ذاتي تجربي، سمجهه ۽ ڪوشش سان هٿ آيل معنيٰ کان وڌيل لطف ڏئي ناهي سگهندي. منهنجيءَ ذاتي راءِ موجب، شاعريءَ جو اصل ڪمال ان جي جمال ۾ ئي لڪل آهي، جيڪو ڪڏهن شاعر لفظن سان خلقڻ جي ساحري ٿو ڪري ته ڪڏهن تصورن ۽ ويچارن جي انوکائيءَ سان کين صورت ٿو بخشي. اسين جڏهن هڪ تخليقڪار جي دنيا ۾ داخل ٿيڻ لڳون ٿا، تڏهن دراصل تصور جي رت تي چڙهي، حقيقتن جي جهان جو مشاهدو ڪرڻ ٿا نڪرون. تصور جو اهو رت اسان کي حقيقتن جا اهڙا اهڙا رخ ۽ پهلو اسان سان متعارف ڪرائيندو ٿو هلي، جو خود حقيقتن تي به حيرانيءَ جا نوان نوان در ڪٽڻ ٿا لڳن.

تنهنجي پاڪي پاتي کان پوءِ پئونر پليا
ڪيڏي منهنجي ڪپڙن ۾ سرهاڻ رهي ٿي.

بظاهر هيءُ محبت جو هڪ عام ۽ رواجي شعر محسوس ٿو ٿئي. پر ٿوريءَ دير لاءِ سوچجي، ته ڇا محبت جي ڪا شيءِ رواجي به ٿيندي آهي؟ محبت ته رواجن جو ضد آهي، رواجن سان بغاوت آهي، رواجن کي توڙي آزاديءَ جي هٻڪاريل هواڻن ۾ وڌا، ڀرپور ۽ سرها ساهه کڻڻ جو نالو آهي. ان ڪري هيءُ شعر به رواجي چئي نٿو سگهجي. منجهس محبت جهڙو ئي غير رواجي احساس ساهه ڪڍندي محسوس ٿئي ٿو.

جيتوڻيڪ شعر ۾ پڻاڻيءَ جي ترڪيب ”اچن پئونر پنيولڻا“ جي مهڪ آهي، پر مختيار ان کي پنهنجي مشاهدي منجهان دريافت ڪيو آهي، تنهن ڪري ان جي پنهنجي شخصيت جڙي پيئي آهي. اهڙا ٻيا به ڪئين شعر آهن، جيڪي پڻاڻي، استاد ۽ خود مختيار جي پنهنجن همعصر شاعرن کان متاثر هجڻ جي ساڪ ڀرين ٿا، پر انهن کي مختيار ”ڪاپي“ يا ”سرڪي“ جي الزام کان بچائڻ ۾ نهايت خوبصورتيءَ سان ڪامياب ويو آهي، ڇو ته هو هڪ شاعر آهي ۽ ڪوبه شاعر ڪنهن به ٻئي شاعر کان متاثر نه ٿي سگهي ٿو پر ان جي ”ڪاپي“ نٿو ڪري سگهي. ڇو ته ان سان هن جي پنهنجي شخصيت ڊهي پوندي آهي.

شاعري تپسيا به آهي ۽ مسافري به آهي، ان کي ڪجهه منڪشف به ڪرڻو آهي ۽ ڪن تجربن کي ساڻ به رکڻو آهي. اها وقت جي سيني مان اڀريل رڙ به آهي ۽ ان ۾ ڪيندڙ خنجر به آهي، ان ڪري خواص بجاءِ عوام ئي ان جو صحيح مخاطب آهي. ۽ جڏهن شاعريءَ جو آڊينس (ٻڌندڙ) عام ماڻهو هجي، تڏهن ان جي ٻولي، اسلوب، ترڪيبون توڙي لغت به اهڙي هجڻ گهرجي، جيئن ان جو ابلاغ ممڪن بڻجي سگهي. ان جو مثال لوڪ گيت آهن. لوڪ گيت جي ٻولي جيتري فطري سلوڻي، ميناج ڀري ۽ پُر اثر ٿئي ٿي ۽ جيترو ان جو پيشڪش جو انداز دلڪش سادگيءَ جي اتانئينءَ کي ڇهي ٿو ايتري ئي ان ۾ شعري لذت ۽ لطف جي انتها ٿئي ٿي. ماڻهو جنهن شعر کي ماڻي نٿا سگهن، اهو شعر ايجاد جو حساب يا ڪو سائنسي فارمولو نه ٿي سگهي ٿو شعر ٿي نٿو سگهجي. مختيار وٽ اڪثريتي شعر اهڙا ئي آهن، جيڪي ماڻهن جي اڪثريت ماڻي سگهي ٿي ۽ انهن شعرن جو هڪ وڏو تعداد پنهنجي خيال ۽ اسلوب جي عواميت سبب ڪافي دل چڪيندڙ به آهي. هو جڏهن چوي ٿو ”توسان پيار اڀارالا وو تو سان پيار اڀار“، ”چانڊوڪيءَ ڌوئل هئي، راج ڌڻيءَ جي ڌيءَ“، ”تنهنجو هٿ ڇهڻ، مهڪائي ويو مير کي“، ”منهنجو عشق امام سڙلا سڪ مان ٿي چوي سيني منهنجي سام ڌڪ ڌڪ دل سان ٿو ڪري“، ”تنهنجو منهنجو پيار جنمن کان جيئندو اچي“، تنهنجي ديد ديا، چانو ڪري منهنجي مٿان، اوندهه منجه ڏيا، سڪ تنهنجيءَ جو سوجهرو“، ته ايئن ٿو محسوس ٿئي، شاعر عام ماڻهوءَ جي دل سان گفتگوءَ ۾ رڌل آهي، ۽ اها گفتگو به ”دل جي دل سان گفتگو“ وانگر آهي، جنهن ۾ محبت جهڙي ڳوڙهي سادگيءَ ۽ حسن جهڙو کليل ڪرشمو گڏ گڏ ساڻ ڪٽن ٿا. ڪن شعرن ۾ ته هڪ خاص قسم جي نرالي دلڪشي ۽ اصلوڪي سگند آهي، جيڪا ڪنهن به زرعي سماج جي شاعريءَ جو سڃاڻپ ڪارڊ ٿيندي آهي.

تنهنجي ڪري سڃاڻ ٿي، هن سونهن جي جهان سان

تنهنجي وجود پيار جو ساڻو رکيو آ سڙ پرين

...
تو ريءَ آهيان ايئن، جوئر جا ڪانا ڳا
تو سان جيون جيئن، منڙي ٿري وات ۾

...
منهنجي دل سورج مڪي، ساڄن تون آن سج
جاتي پي تون هج، منهنجو من، تنهنجي طرف.

...
ڪِر تي آيون ڪوڙ سنبري ساجهر چوڪريون
آه ٻنيءَ ڏي ڊوڙ، سنگ چوڻينديون سڪ ٻڙا.

مختيار پنهنجي مشاهدي کي پنهنجي تخليقي تجربن طور ڪافي هنڌن تي بيحد خوبصورتيءَ سان ڪم آندو آهي، جيڪا ڳالهه ئي هڪ شاعر کي شاعر ٿي رهڻ لاءِ جواز فراهم ڪري ٿي. ڇاڪاڻ ته شاعري فقط لفظن جي بازيگري نه آهي، بلڪ اها تجربن جو حسناڪ اظهار به آهي، هن جي شاعريءَ جو پسمنظر خاص طور ڌيان طلب آهي، ڇو ته سنڌي شاعريءَ جو اهو ئي اهو پسمنظر آهي، جنهن وسيلي اسين سنڌ جي بنياد يا اصل کي سمجهڻ جي اهل بڻجن ٿا. نئين ۽ خاص طور نثري شاعريءَ کي هڪ بيماري اها به لڳل آهي ته ان ۾ ماحول، منظر، واقعن توڙي ڪردارن جي اوڀرائپ ڪاهي پئي آهي. پنهنجي زمين ۽ پنهنجي مٽيءَ جو هڳاءُ ان جي هٿن مان ڇڏائڻو پيو وڃي. مختيار ۽ ان مڪتبہ فڪر جا ٻيا شاعر، سنڌيءَ ۾ اڃا تائين پنهنجي ڪلاسيڪل شاعرن توڙي جديد دور ۾ اياز ۽ استاد وارن جي ان روايت جي رسيءَ کي مضبوطيءَ سان جهليو بيٺا آهن، جنهن آڌار شاعريءَ کي پنهنجي وطن ۽ ان جي رهواسين جي ترجمانيءَ جو فرض به ادا ڪرڻو آهي. اهڙي فرض ادا ٿي دوران ڪٿي ڪٿي شاعري بلاشڪ ته تخليقي سونهن به وڃائڻ لڳي ٿي، پر سچ ته اهو به آهي ته فرض جي ادا ٿي يا ذميواريءَ جو احساس حسن کي ڪٿي ڏسندو آهي.

هن جي شاعريءَ پنهنجي پسمنظر لاءِ ان ئي ماحول جي چونڊ ڪئي آهي، جنهن ۾ اها پيدا ٿي آهي، پهريان ساهه ڪنيا اٿائين، ڪيڏي آهي ۽ بالغ ٿي آهي ۽ ظاهر آهي ته هن کي اهو سفر سڄي حياتي جاري رکڻو آهي، ڇو ته تخليقي بلوغت جو عمل ته مسلسل ۽ هميشه جاري رهڻ وارو عمل ٿيندو آهي، جنهن جي غير متحرڪ ۽ جامد ٿيڻ سان تخليق جو درياءُ، ٽپي جي صورت اختيار ڪري وٺندو آهي. اسان وٽ ڪيترا ئي شاعر پنهنجي تخليقي بلوغت تي پهچڻ کان اڳ ئي فنڪار جي حيثيت ۾ ”پرلوڪ پڌاري“ ويا. ڪيترا بلوغت جي شروعاتي ڏينهن جو لطف ماڻي، سڄي حياتي ان تي ني ڪهيون هڻندا نظر آيا. تمام ٿورن شاعرن اهو سفر سڄي زندگي مڙڻ نه ڏٺو آهي ۽

اهڙا شاعر مشڪل سان ئي آڱرين تي ڳڻي سگهنداسين. سنڌ جي نوجوان شاعرن جي اڪثريت تخليقي بلوغت کي پهچندي ئي، پنهنجو سفر تمام ڪري چڪي آهي. توهان ڏسندو ته تمام گهڻا مقبول شاعر به سالن کان وٺي ڪل اٺن ڏهن شعرن جو ڪٿيو ڪائيندي نظر ايندا. ساڳيءَ ريت ڪئين مقبول فنڪار ڪل ٻن ٽن ڪلامن جي ڪمائيءَ تي ئي عمر ڀر گذارو ڪندا رهيا آهن. اها اسان جي اهڙي بدقسمتي آهي، جنهن جو علاج شايد قسمت وٽ به نه آهي. اميد ته مختيار اهڙين سمورين روايتن جي ابتڙ ويندو ۽ پنهنجي تخليقي تپسيا کي ڪڏهن به جهڪو ٿيڻ نه ڏيندو.

مختيار جا ڪي شعر دل پڄاڻ جو ڪم ڪن ٿا ته ڪي اکيون پڄاڻ جو ڇو ته انهن ۾ هڪ گهايل دل جي پيڙ به اکيون چنپندي نظر اچي ٿي ته حسن جي سحر ۾ ورتل شخص جي احساسن جي به منظرنگاري آهي. خاص طور عشقيه موضوع هن جي آڻي چڙهيل ٿا ڏسجن، جن ۾ سندس اظهار وڌيڪ وڻندڙ ۽ تخيل وڌيڪ سرائ چڙهيل آهي.

اڳيئي گهڻي دل آ دردن دکائي
اڏين ٿو اڃا تون به گهورن جا گهاٽا
محبت ۾ مختيار مون ڇا وڃايو
ٿيا. عشق ۾ گهور ڪيئي گهراڻا.

....

موسيقيءَ ۾ ٽهڪ ها، چوڙين جو سنگم
ويگن ۾ سڀ گم آءُ انهن ۾ اوڀرو

اڃا به جي هو پنهنجن شعرن کي وڌيڪ ڌيان ۽ وقت ڏئي ها، ته شايد اهي پنهنجي اثر ۽ خوبصورتيءَ ۾ مثالي بڻجي سگهن ها، پر شاعر جي سهل پسندي انهن کي ڪٿي ڪٿي هلڪو بڻائي ڇڏيو آهي ۽ انهن جي گهرائي ۽ گهاٽائيءَ کي ڌڪ رسيو آهي. بيتن ۾ ته ڪٿي ڪٿي اها سطحيت ڪجهه وڌيڪ ئي شدت سان محسوس ٿئي ٿي، خاص طور مير علي نواز ناز. باليءَ ۽ امانت مغل - پروين وارن سُر ۾ جتي شاعر جي ردعمل ذاتي ڪاوڙ جي صورت اختيار ڪري ورتي آهي ۽ جذباتيت شعري لطافت کي ميرانجهو ۽ بي لطف بڻائي ڇڏيو آهي. مونکي هن جي ”ويلنٽائن“، ”سنڌو“ ۽ ”شيخ اياز“ تي لکيل شعرن ۾ ايترو لطف نه ڏئي شايد ان جو هڪ سبب اهو به هجي ته انهن ۾ جذبي جي شدت ۽ گهرائي گهٽ آهي. منهنجو خيال آهي ته هن مجموعي ۾ ڪي شعر اهڙا به آهن، جن کي مجموعي جو حصو نه بڻجڻ ڪپي ها. پر ظاهر آهي ته اهو حق شاعر کي ئي حاصل آهي، ته هو انهن کي ڪتاب جو حصو بڻائڻ چاهي ٿو يا نه هن ڪتاب جي هڪ محسوس ٿيندڙ ڳالهه اها آهي، ته شاعر شعوري طور پنهنجن اصولن گهاڙين ۽ تخليقي روايتن کي اپنايو آهي، جيئن بيت ۽ سُر واري روايت آهي. اڃا ڪجهه عرصو

ٿيو ته مختيار جي همعصر شاعر عزيز ڪنگراڻيءَ جو ڪتاب ”ٽٽ ٽٽ تي طوفان“ شايع ٿيو آهي، جنهن ۾ پڻ شاعر شر جي روايت کي نئين سر جيئارڻ جي ڪوشش ڪئي هئي ۽ هن ان ڪتاب ۾ اڳ ڳايل ڪردارن ۽ موضوعن کان علاوه ڪن نون موضوعن کي به ڇهيو آهي. هن ڪتاب ۾ مختيار ”مير باگي ۽ سوني“ جهڙن غير روايتي رومانوي ڪردارن کي به ڪافي خوبصورتيءَ سان ياد ڪيو آهي.

سونو سج اڀري پيو سوني آهي ساڻ

محبت جو ماڻڻاڻ، ڪڇڙن ۾ ماپان نٿو.

مختيار کان اڳ ۾ سندس همعصر ۽ پاڙيسري شاعر علي دوست عاجز ”سوني باگو“ جي نالي سان هڪ بيحد سهڻو منظوم ناٽڪ لکي، انهن ڪردارن کي ڀرپور تربيت ڏئي چڪو آهي.

مونکي خبر نه آهي ته مختيار پنهنجي ڪتاب لاءِ ”سورج مڪيءَ کيت“ جو نالو ڇا سوچي تجويز ڪيو آهي، پر سورج مڪي هڪ اهڙو گل آهي، جنهن کي ساري دنيا جي آرٽ ۾ هڪ ڀرپور اهڃاڻ جي حيثيت حاصل آهي. ڇو ته سورج مڪي واحد اهڙو گل آهي، جيڪو سورج سان اڪيون ملائڻ جو عادي آهي، جنهن جو ڪنڌ هميشه سورج ڏانهن ئي ڪنيل هوندو آهي ۽ سورج جي مٿن موڙيندي ئي مٿس مايوسيءَ جا پاڇا لهڻ لڳندا آهن. ”سورج مڪيءَ جا کيت“ سڄيءَ دنيا ۾ ٿين ٿا ۽ هر هنڌ انهن جي دلڪشي ۽ دلفريبي هڪ جهڙي آهي. ان ڪري ان کيت جي هڪ ٻاري هميشه کان ئي دنيا ۾ به ڪٽيل رهي آهي. ”وان گاگ“ جي مشهور پينٽنگ کان وٺي شيخ اياز امداد حسينيءَ ۽ مختيار گهمري جي شاعريءَ تائين. اهو کيت سدائين شاداب رهيو آهي. موهڻ ۽ تازگي آڇڻ ۾ ان کيت کي هڪ قدرتي اهميت حاصل آهي، جنهن جي پيلاڻ پنهنجي پانڊ ۾ ڪلاڪارن توڙي ڪلا پسندن لاءِ خوشيءَ، چڪ، دوستيءَ ۽ بسنت جو ڀرپور احساس پئي آندو آهي. ان ڪري جڏهن ايڪيهين صديءَ جو شاعر مختيار گهمرو پنهنجي شاعريءَ لاءِ ”سورج مڪيءَ کيت“ جو استعارو ٿو ڪتب آڻي، ته ڏاڍو سڀاويڪ ٿو لڳي ۽ اها روايت به جدت جهڙو لطف ڏيڻ تي لڳي.

(هيءَ تحرير شاعر مختيار گهمري جي زندگيءَ ۾ ئي سندس ايندڙ شعري مجموعي ”سورج مڪيءَ کيت“ لاءِ مهاڳ طور لکي ويئي هئي. اڄ جڏهن هو اسان ۾ موجود نه رهيو آهي، ته سندس يادگيريءَ طور هتي ڇپي ويئي آهي.)

نثري نظم

نند جو ڀيري

ديوار تي

ديوار تي

برسات جو پاڻي

اسير شڪليون جوڙي ٿو

ايندڙ ويندڙ

هر ڪوئي

پنهنجي پنهنجي نظر سان

ديوار تي شڪل ۾

پنهنجو پنهنجو ڀارت

پنهنجو پنهنجو سچ پاڻي ٿو

ديوار تي

هڪ شڪل

مون به ڏٺي آهي

پنهنجي ئي آرٽ سان

پنهنجي ئي سچ سان

شايد تو به

هڪ شڪل

ڏٺي هوندي

پنهنجي ئي آرٽ سان

پنهنجي ئي سچ سان

۽ پڪ سان

هڪ شڪل

هن ۽ هن

به ڏٺي آهي

پنهنجي ئي هڪ آرٽ سان

پنهنجي ئي هڪ سچ سان

شايد

هڪ آرٽ

هڪ سچ

سرجاتا ديوار جو به هوندو

سڀ جي ارٽن کي سرجي

سڀني جي سچن کي سانڍي

منهنجي سچ.... تنهنجي ڪوڙ

يا

منهنجي ڪوڙ...! تنهنجي سچ

جو سرجڻ ڪري

سرجڻ جو پالڻ ڪندي

انيڪ ارٽن جي

حرڪتن کي سانڍي

حرڪت هيڻ ديوار

اچل ديوار

بيٺي آهي

بيٺي آهي

سچ ڪوڙ جو

بچ بڻي

سچ ڪوڙ جي

گڏ بڻي

نرجيو ديوار

بيٺي آهي

تنهنجي منهنجي

سچ کي

ڪلهوڙيندي

نرجيو ديوار بيٺي آهي!

سڀاڻي

وري برسات پوندي

پڪ سان

سڀ آڪار مڻجي ويندا

سڀ سچ

سڀ ڪوڙ

بدلجي ويندا

تنهنجو سچ منهنجي ڪوڙ کي

کائي ويندو ديوار تي

برسات جو پاڻي

تنهنجي منهنجي

هن ۽ هن جي

قبوليت سواءِ

سڀ سچ بدلجي ويندا

سڀ ڪوڙ بدلجي ويندا

پڪ سان سڀ

بدلجي ويندا

اچيت ديوار

نرجيو ديوار

پنهنجي ئي سچ سان

بيٺي هوندي

اچي تن

چي تن جو آڌار ٻڌي

○○

ادل سومرو

مادري ٻولين جو عالمي ڏينهن

سنڌي ٻوليءَ بابت

سيمينار جي صدارت ڪندڙ

وزير جا پاز

بيڪن اسڪول پريزن ٿا،

جتي سنڌي ٻوليءَ کي

داخل ٿيڻ جي اجازت ناهي.

ڪامورن، پروفيسرن ۽ دانشورن کي

سنڌي ڪتابن کان

الرجي ٿي وئي آهي.

سنڌ ۾ اڏوهيءَ جا ٺٽ آهن.

سنڌي دانشور کان

سندس پُٽ پڇي ٿو:

”نواز شاهه لطيف، ڏيڍ!“

دهلي يونيورسٽيءَ ۾

سنڌي شعبي جو سربراھ

ڊاڪٽر روي تپڪچنداڻي

سنڌي رسم الخط پڙهڻ جي

ڪوشش ڪري رهيو آهي.

حليم بروهي چوي ٿو:

”جنهن ٻوليءَ کي پنهنجو

ٻڪي جو ڪوڙو ناهي

اها ٻولي ڪهڙي؟“

سنڌي ٻولي اٿارٽي پاران

ٻڪي جي ڪوڙي تيار ڪرڻ لاءِ

ڊاڪٽر الانا جي سربراهيءَ ۾

هڪ ڪاميٽي جوڙي وئي آهي.

تاج جويي

تعليم واري وزير کي

سنڌيءَ ۾ لکيل درخواست ڏني آهي.

پر وزير کي سنڌي پڙهڻ نٿي اچي.

ناراض شيام جا

سنڌي ٻوليءَ بابت الڪا

هاڻي سڏڪن ۾ تبديل ٿي ويا آهن.

○○

آدرش

تون جنهن شهر ۾ رهندي آهين

تون جنهن شهر ۾ رهندي آهين

اتي هڪ ندي وهندي آهي

نديءَ ۾ مڇيون آهن

انهن ۾ ڪابه سوني مڇي ڪونه آهي

جيڪڏهن تون نديءَ ۾ تڙ ڪرين

تہ سڀ مڇيون سونيون ٿي پونديون.

تون جنهن شهر ۾ رهندي آهين

اُتي هڪ باغ آهي.

باغ ۾ وڻ سڪي ويا آهن.

جيڪڏهن تون ان باغ ۾ وڃين

تہ توکي ڏسي

شڪل وٺ ساوا ٿي پوندا.

تون جنهن شهر ۾ رهندي آهين

سونيڻو شهر آهي

پر تنهنجي رهڻ ڪري

اُهو شهر

آسمان جيڏو لڳندو آهي.

هي ڪهڙو شهر آهي؟

تہ ڪنهن اک ۾ سرمو آهي

تہ ڪنهن هٿ ۾ رابيل جو گل آهي

تہ ڪنهن کي گلن وارو پهراڻ آهي

تہ ڪنهن ڇپ تي مرڪ آهي

تہ ڪنهن ڳل تي لالڻ آهي

تہ سنڌ واه تي تڙ ڪندڙ آهي

تہ ڪو ڪڇڪ جي سڱند سان

هاري آهي

تہ بگي آهي نه گهوڙو آهي

تہ اها گهٽي آهي

تہ اُهو درد آهي، تہ دري آهي

تہ ٽي دريءَ ۾ بيٺل پري آهي

تہ ساميءَ جي مڙهي آهي

تہ اياز جو گهڙ آهي

تہ ڪاهن جي قبر آهي

تہ ڪو سڏ ڏيڻ وارو آهي

تہ ڪو سڏ ورائڻ وارو آهي

هي شهر تہ ڪو طلسم هو

اک کُلڻ سان ٽٽي پيو.

هي شهر

ڇا تہ شهر هو!

هي ڪهڙو شهر آهي؟

مان اکين وارا خواب

ڪاڏي کڻي وڃان؟

ساوا وڻ ڪٿي پوکيان؟

○○

زاهد دارا ابڙو

شايد هڪ نظم

هن شهر جي دن ۾ هڪ ڳوٺ آ

ڳوٺ جي وچ ۾

گوڏي جيڏي گپ ۾

آئون سون ويو

هوائون آهن ڍونڍ جون مڪيون هتي

اگر بتي ۽ ڌڻ جي ايبسترڪت ٻوڙ

آ

گول گول پيچرا گند جون نديون

هتي.

زندگي جن ته لڙهي پئي ازل کان

۽ وقت اتي ڪريل آ ڪنهن پڳل

گهڙيال سان

خوابن جا سينڊوچ

جن ۾ روڳي هيڊ ۽ لون مرچ

موت جنهن جي تري ۾ ٿورڙهي

ٻار ان ئي ڏهي جي بلڪل وچ ۾

نه ٿا ترن!

نه ٿا ٻڏن!

پينا پيا ٿا بس ڪلن.

گول گول پيچرا زندگيءَ جو دائرو

ڪٿان شروع ڪتي ختم

ڪاش! جي ڪوانٽم فزڪس غلط

هجي؟

۽

ڪائنات دائري ۾ نه هجي

ڪاش جي زندگيءَ جي ڏک کي کولي

وري ٺاهي سگهون

ڪاش جي ”سب ايتامڪ فزڪس“

183 | مارڱا

کي سمجهي سگهون

پر هتي ته رات جي ڪڪ ۾ ڪو

صبح ڪونهي

رات جي پيٽ ۾ ٻي رات آ!

جا اڳوڻي رات کان بد ذات آ.

اوڌڪي پٽ

اسان پنهنجي دل ۽ دماغ به هنن جي

چائنٽ تي رکي ايندا آهيون

۽ هوانهن کي هڪ نظر ڏسندا به

ناهن.

اتي پئي پئي

اسان جي دل ۽ دماغ ڦٽي ناسي ٿي

ويندا آهن

پرائين اخبارن وانگر

۽ ناسي، سڙيل، ڀرندڙ دليون ۽ ذهن

ڪٽي

اسان موتي ويندا آهيون

ايندڙ ڪيترين صدين لاءِ،

بيمار گهرن ۾

بي نشان رستن تي

ڪلر ائيل پتن تي

جتي اسان پنين ۾ انهن جي ڦٽن کي

ائين

ڇهندا آهيون

جيئن پنهنجي ٻار تي جي ڳٽن کي

۽ پنهنجين آڱرين مان وهندڙ رت

جو ڪو نشان

ڦٽن تي پوڻ ٺاهيون ڏيندا!

پر پوءِ به اسان جي سزا ختم نه

ٿيندي آ

هو جڏهن چاهيندا آهن
مٿا، جمهوريت جي ڦوڪيل
اوجھريءَ ۾

اسان جا منهن رُني
اسان کي زوريءَ ڊگھا ساھ ڪڍڻ تي
مجبور ڪندا آهن
۽ اسان مان جيڪو ساھ
منجھائيندو آ
ان جي ڦڦڙن کي پٽڪندڙ شيهي
سان سيل ڪري
چاڀيون عدالتن ۾ پچائي ڇڏيندا
آھن.

انهن عدالتن جون مقدس چٽيون
سطح جي ھر پٽ ٽائي ڪار، اونچيون
آھن.
۽ اسان جي لاشن جي اوڌڪي ڀتين
تي بيٺل آھن
ڪڏھن جي انهن مقدس چٽين کي
ڪٽڻ ڪٽي ڏسڻ به چاهيون ٿا
اسان کي پنهنجا ئي لاش ھڪ ٻئي
مٿان سٿيل نظر ايندا آھن
يلا ڪاڏي وڃون؟...

〇〇

روح ڪالرو

بار ڪنھن جا به ڪانڌي نٿا ٿين!

منهنجو خيال آهي ته پاليساھين
جي ٻارن لاءِ،
ھڪ وراڻي شو ڪرائي، ڄميون
گڏ ڪجن.
آئون ننڍي هوندي سوچيندو هُئس ته
اڪرن کي نقصان نه هُجن ها ته ڇا ٿئي ها؟
۽ منهنجو پيءُ، منهنجي لاءِ وات مان
زهريلين ٻلاڪن جو هڪ طوفان ڇڏي
ڏيندو هو

منهنجو ٻارو تن، پوندين جو ڳائڻو
وساري ويٺو آهي
۽ منهنجي جوين انهن ڏينهن بابت
اظهار لاتعلقيءَ جو اشتھار به ڏيئي
ڇڏيو آهي

چو ته منهنجو اهو پنڌ، ڊپ ۾
پگھريل هوندو هو.
برسات وسڻ کان پوءِ ساوڪ ٿي
ساوڪ آهي

۽ ننڍڙا ڌراڻ ننڍڙيون نمون ٿڌارن پيا
منهنجي دل تي چاهي ته
آئون انهن کي ڪُجهه محبتون به
ٿڌاري ڏيان

چو ته هُو شام جو گهر وڃڻ کان پوءِ
پُورين، ڪنڀرين جو کير پيئڻ کان
اڳي سُمهي پوندا آهن
هر ٻارا سمگل ٿيڻ کان انڪاري
هوندو آهي

هر ٻاروت رانديڪن جي تمنا
ڪندڙ هڪ دل هوندي آهي.
ڏٺا جو ڪوبه پروفيسر
ڪنهن به ٻار کي بارشن ۾ وهنجڻ
کان روڪي نٿو سگهي.
ٻار ڪنهن جا به ڪانڌي ڪونه ٿا ٿين
ٻار جيڪي بي بي سي جي،
سغريبن، ٻڌن تي ڪونه ٿا.
توکان پوءِ

پر تون پٽائيءَ جي رسالي ۾ گم ٿي
وئي آهين
تنهنجي ويڄڻ کان پوءِ مون لاءِ
پنهنجو پاڻ کي اڌ چريو ڇوڻ ڪو
مستلو ناهي
تون چوندي هئين، ڏاڙهونءَ جا داڻا
ڪوپڪي چڱي نٿو سگهي
تو کان پوءِ روشنيءَ کي ڪو اغوا
ڪري ويو آهي.

〇〇

فراق هاليپوٽو

تو کي هڪ خط پوسٽ ڪيو اٿم

تو کي هڪڙو خط پوسٽ ڪرڻ
وسري ويو اٿم
جنهن ۾ سمورين ڦلواڙين جو تولاءِ
نياپو هو
جنهن ۾ گهاٽي مينهن ۾ وڻ ڏوبجي
رهيا هئا
خط ۾ تولاءِ جبل جي پير وٽن جا به ٿي
ٻڪ هئا
انهيءَ خط ۾ تنهنجي گهاگهر لاءِ ٿڌو
پاڻي به هو
اهو خط پڙهڻ کان پوءِ توکي پنهنجي
بخار معلوم ڪرڻ لاءِ
ٿرماميٽر جي ضرورت ڪونه پوي ها
نه ئي توکي ڪنهن نجومِي کي هٿ
ڏيکارڻو پوي ها
نه ئي پاڙي مان لنگهندڙ جڇ ڏسي
تو کي سج جي تپش جو احساس ٿئي ها
۽ توکي اهو به معلوم ٿئي ها ته

مون ڪنهن رسالي ۾
ميران پاڻي جو ڪوڊو هو پڙهيو هو
تو کي نلڪي تي پير ڌوئيندو ڏسي
مون کي انهيءَ دوهي جي معنيٰ
سمجهه ۾ اچي وئي هئي.
آسمان ۾ اڏمندڙ ناسي ۽ اڇا ڪڪر
ڪاڇ ۾ ڳايل تنهنجي سرتين جي
لاڏن جهڙا آهن
گلهه مٿن بازار ۾، ڪنهن کي
ڪو مهانگو پر فيومر وندي ڏٺو هو
۽ مون هوا کي رستي تي روڪي
تنهنجي نالي هڪ خط پوسٽ ڪيو هو
جنهن ۾ مون لکيو هو ”منهنجي
پياري...“

چانهن پيئڻ کان پوءِ چين تي چڙهيل مٺاڻ
سنڀالي رڪجان، يا جلدي جلدي
موڪلي ڏي“
مون تنهنجي ويڄڻ کان پوءِ اهو سوچيو ته
تئرو سڙي ٿو ۽ ڪارو ٿيندو وڃي.
مون توکي جام ڇوليو آهي

بهار اچڻ سان نمر پور جو جهليندا آهن
 اهو خط انهيءَ برف کي به پڙهايو هئو
 جيڪا پهاڙن تي ڪرندي ئي گرڻ لاءِ آهي
 انهيءَ گھنڊ کي به پڙهايو هئو
 جيڪو ڪڙڻ مهل سمجهي وٺندو آهي ته
 هي هٿ ڪنوارا آهن
 انهيءَ گھڙي کي به پڙهي ٻڌايم هئو
 جيڪو چيلهه تي ڪڇڻ بعد
 شاعرن کي اڏي ته به ڪونه ڇڏندو آهي
 توڙي جو ڪافي سارا خط توکي
 موڪليا اٿم
 پر اهو خط پوسٽ ڪرڻ وسري ويو آهي!

آئون پنهنجي شاعريءَ ۾ وڻ به پوکي ناهيان سگهيو

تون مون کي تعمير ڪرڻ لاءِ
 موهن جي دڙي جي مٽي کڻي آئي آهين!
 منهنجا جهونا ڦٽ پنهنجي جواني ياد
 ڪري
 چرچ جي ڪپوترن جيان مون ۾ هُو
 هُو ڪري رهيا آهن
 فنا جو فلسفو مون کي دير سان سمجهه
 ۾ آيو ته آئون توکي اڳ ۾ ئي
 حاصل ڪري چڪو هجان ها!
 چين ۾ ديهي ويل سيعي لفظ
 ملبو هٿ جو انتظار ڪري رهيا آهن
 تنهنجي ڳالهين جي پنڌ مون کي
 ٽڪائي وڌو آهي
 ۽ آئون پنهنجي شاعريءَ ۾ وڻ به
 ناهيان پوکي سگهيو
 تون موهن جي دڙي جي نر ٽڪيءَ جيان
 مون ۾ هر هر چوڻي ٺڄين؟

ڪٿي مون ۾ پيچي نه پوين!
 ڪنڀار ته سڀ مون سان ڪاوڙيل آهن
 منهنجي اکين جي آوي توکي ساڙي
 ڇڏيندي
 تون پاڻ کي ڳولهي ۽ ڳالهائي پوءِ مون
 سان ملڻ اچجان!
 آئون لاڙجو گهميل شاعر آهيان
 مون کي تعمير ڪرڻ لاءِ تنهنجون
 مرڪنڌڙا اکيون ئي ڪافي آهن
 موهن جي دڙي جي مٽي
 منهنجي اجل جو ڪارڻ بنجي پوندي!

○○

ضياءُ شاھ

ڏاڏتو

اوجاڳن ۾ وڏو مزو آهي
 رڃ پٺيان ڊوڙڻ ۾ به
 راحت لڪل آهي
 درد جيڪو نسن ۾
 رت سان گڏ ڊوڙي ٿو
 ان جو ڏاڏتو پنهنجو آهي.

○○

ممتاز مهر

هاستل

ليزلي لوئس ولسن
 تنهنجي نالي ناهيل هاستل
 انگريز سرڪار پڄاڻان
 ساڳي پوءِ جناح هاستل
 جتي آءُ آءُ قاضي

ليڪچر ڏيندو هو

سنگت جون گڏجاڻيون

ٿينديون هيون

رات اونڊاهيءَ جڏهن

دٻڊيدار پرووست

پروفيسر ڪوهاڻيءَ جو

ڪڙڪيدار آواز ٻڌبو هو

تڏهن وڃي لڪبو هو

پسند پسند جا ساٿي ڳولي

ڇا ته مڙا ماڻبا هئا،

هاڻ رينجرس

جي قبضي ۾ آهي

سو

ڪيئن ٿو پيائين

هن ملڪ جو

ڪلچر ۽ اسٽرڪچر!

○○

وقت

گهڙيال اوچتو بند ٿي ويو

وقت ان مان فرار ٿي ويو

وقت جي فراريءَ جو ٻڌي

رولاڪ ڪپڙا لاهي نچڻ لڳا

چوڻ لڳا:

”وقت آزاد ته انسان آزاد“

اهي نچندا رهيا

نچندا رهيا

تان جو

پنڊ پھڻ ٿي ويا

187 | ساريڪا

ڇو ته گهڙيال

رانيات ڪندي

ٻنهي کانئن سان

نشائو بڻائي

وقت کي ٻيهر قيد ڪري ڇڏيو هو

○○

اي آر آزاد

چوري

تنهنجي مُرڪ

مون تائين پهچڻ کان اڳ

چوري ٿي وئي....!

۽ توکي

خبر ٿي نه پئي

تنهنجي مُرڪ جا پيرا کڻي

مان جنهن جاءِ تي پهتس

ان جاءِ تي

تنهنجيءَ چميءَ جو نشان هو

۽ اهو نشان ڏسي

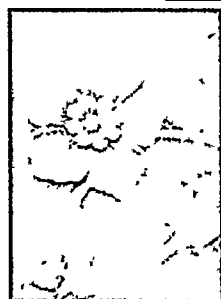
مون کي سمجهڻ ۾

ڊير نه لڳي ته:

چوريءَ ۾

ڪنهن جو هٿ آهي.

○○

سردار عبدال مطلب لاء سندس نياڻين جا چيل مرثيه

ابن اسحاق

ترجمو: زاهد حسين پيو

حافظ محمد بن اسحاق بن يسار 85 هجري ۾ مديني ۾ ڄائو ۽ 151 هجري ۾ بغداد ۾ وفات ڪيائين. نبي ڪريم ﷺ جي سيرت تي سڀ کان پهريون ڪتاب هن ئي لکيو جنهن کي نبي ڪريم ﷺ جي زندگي ۽ ان وقت جي حالات تي مستند ترين ماخذن ۾ ڳڻيو وڃي ٿو. سيرت جي ڪتاب ۾ هن حضرت عبدال مطلب جي وفات جو ذڪر ڪندي لکيو آهي ته وفات کان ڪجهه وقت اڳ هن پنهنجي نياڻين کي گهرائي چيو ته منهنجي مرڻ کانپوءِ اوهان جيڪي اوسارا ڪنديون يا مرثيا چونديون سي مون کي هاڻي چئي ٻڌايو ۽ هنن ائين ڪيو.

سردار عبدال مطلب پٽ هاشم پاڻ ڪريم ﷺ جن جو ڏاڏو هو. جنهن جي ڪري پاڻ سڳورن جي خاندان کي هاشمي چيو ٿو وڃي. سندس نالو عامر ۽ لقب شيبا هو. سندس ڪنيت ابوالحارث ۽ ابوالبطحاء هئي. کيس شيبه الحمد به چوندا هئا. ڇو ته چڱين خصلتن جي ڪثرت سبب ۽ ڪيترن معاملن ۾ ماڻهو هن ڏانهن رخ ڪندا هئا ۽ مصيبتن ۽ وڏن واتن ۾ جاءِ پناهه هڻڻ ڪري به ماڻهو سندس تعريف ڪندا هئا.

چون ٿا ته ڄمڻ وقت سندس سر مبارڪ ۾ ڪجهه اڇا وار ظاهر هئا. شيبا معنيٰ اڇا وار. ڪن جو چوڻ آهي ته حضرت هاشم وصيت ڪري ويو هيو ته پٽ، ڄمي ته نالو شيبا رکجوس. فياض لقب سان به مشهور هو. پکي پکڻن کي ڪارائڻ ڪري کيس مٽعمر طير السماء به چوندا هئا. پنهنجي قوم ۾ شرف ۽ شان جي عظمت سان معروف هو. عزت نفس، آبرو گمراڻي، سونهن، سهڻن اخلاقن ۽ سٺي ڪردار پر انهي جو ڪو

همسر ڪونه هو. سندس پيشاني ۾ چمڪ ۽ بادشاهي هيبت نمايان هئي. مطلب ته سندس چڱايون ڳاڻا تي ڪان ٻاهر هيون. چون ٿا ته عبدال مطلب پهريون شخص هو جنهن (مڪي ۾) خضاب، ميندي استعمال ڪئي. هن خون بها هڪ سواٺ مقرر ڪئي. کيس ٻارنهن پٽ (جن ۾ نبي ﷺ جو والد سردار عبدالله ۽ علي عليه السلام جو والد سردار ابوطالب به شامل آهن) ۽ ڇهه ڌيئرو هيون. (مترجم)

ڀاڻ ڪريم ﷺ جن اٺن ورهين جا هئا اها ڳالهه هاڻين واري سال⁽¹⁾ کان اٺ سال پوءِ جي آهي. جو سندن ڏاڏو انتقال ڪري ويو. اها تاريخ مون کي سندس خاندان جي هڪ فرد العباس بن عبدالله ٻڌائي. محمد بن سعد مون کي ٻڌايو ته جڏهن حضرت عبدال مطلب سمجهيو ته هاڻي سندس لاڏاڻي جا ڏينهن قريب آهن. تڏهن هن پنهنجن ڇهن ئي نياڻين صفيه، بيبي بره، عاتڪه، ام حڪيم البيصاء، اميمه ۽ بيبي اروي کي گهرايو ۽ کين چيو ته اهڙا مرثيه ٺاهي/چئي ٻڌايو جيڪي اوهان منهنجي مرڻ کان پوءِ چونديون. پنهنجي مرڻ کان اڳ آءُ اهي ٻڌڻ ٿو چاهيان!

صفيه بنت عبدالمطلب پنهنجي والد جي ڏک ۾ چيو:

ڏکويل عورتن جي اوسارن جي پٽڪي ۽ زندگي جي راهه جي چوٽيءَ تان ڪنهن مرد جو ماتم ٻڌي منهنجي نندڻ ٿئي وئي آهي. جنهن جي ڪري آءُ اشڪبار ٿي وئي آهيان. منهنجي ڳلن تان موتين وانگر لڙڪ لارون ڪري وهي رهيا آهن. هڪ نيڪ مرد لاءِ جو ڌڪاريل هوندو ڪي محتاج. جنهن جون نيڪيون سڀني آڏو جتيون هيون.

فياض، شيبا، خويين جي ڪاڻ

ابوالخير، چڱاين جو وارث

گهر وارن سان مخلص، پر جهلو

هميشه ڀر عزم پنهنجو پاڻ تي پاڻڻ وارو

سگهارو دشمنن لاءِ دهمان وانگر، تمام وڏو

جنهنجي پنهنجا ماڻهو ساراهه ۽ تابعداري ڪندا هئا.

اعليٰ خاندان وارو، مرڪندڻ خليق.

جڏهن ڏاڇيون (ڏڪار جي ڪري) وهڪي وڃن تڏهن وڏي وس وانگي.

سندس ڏاڏو به وڏي مرتبي وارو هو.

¹ يعني جن بادشاهه آبره، 17 محرم تي (نبي ڪريم ﷺ جي پيدائش کان 50 ڏينهن اڳ، يعني 3 مارچ 571ع تي) مڪي تي هاڻين جو لشڪر وٺي حملو ڪيو. ان سال کي هاڻين وارو سال چيو ويندو آهي.

جنهن تي ڪو اهڙو داغ نه هو جنهن تي شرم محسوس ڪري
 سڀني تي حاوي غلام توڙي آزاد
 انتهائي مهربان، اعليٰ نسب وارو
 جيڪي انتهائي سخي ۽ شينهن مڙس هئا.
 ڇا انسان کي ماضيءَ جي عظمت لافاني بنائي سگهي ٿي؟
 (افسوس جو لافناتي ناقابل حصول آ!)

هي پنهنجي آخري لمحن کي امر ڪري ويندو
 پنهنجي شاهائي شان ۽ اصل جي ڪري

سندس نياڻي پڙهڻ چيو:

اي اڪڙيون، پنهنجا موتين جهڙا قيمتي لڙڪ وهاڻڻ ۾ اڃ ڪا به ڪسر نه ڇڏجو
 ان ڪشاده دل واري لاءِ جنهن وٽان ڪڏهن به ڪو سوالِي خالي نه وريو.
 اعليٰ نسب وارو پنهنجن مُهن ۾ ڪامياب
 سهڻي چهري ۽ وڏي وقار وارو.
 شيبا، ساراهه جوڳو شانائتو، پروڦار سگهارو نالي وارو
 رحمدل، مشڪلات ۾ مڙس ماڻهو
 ڏاتار دل کولي تحفا / ڏاڻ ڏيڻ وارو.
 پنهنجن ماڻهن کان هميشه اڳڀرو
 چوڏهين جي چنڊ وانگر پُر نور.
 موت آيو ۽ هن کان تارو نه ڪيائين،
 تبديلي، قسمت ۽ تقدير هن تي غالب اچي ويون.

هن جي نياڻي عاتڪ ڇوڻ لڳي:

جڏهن سڀڪو سمهي پوي
 تڏهن اي اڪڙيون، توهان برسي پئو روڻڻ ۾ ڪا به ڪنجوسي نه ڏيکارجو
 پنهنجو منهن متوڀڙيندي
 بي حساب روڻجو
 دير دير تائين دل کولي روڻجو.
 ان لاءِ جو نه اڃا جهورهو نه ڏهرو.
 مضبوط ضرورت مهل ڪم اچڻ وارو، سخي
 نيڪ نيت، قول جو پڪو

شيبا، ساراھ جوڳي پنهنجي قول کي پاڙڻ وارو
 اعتبار جهڙو ۽ پراعتقاد.
 جهيڙي ۾ جوالا / تڪي تلوار وانگي
 دشمن کي ڏڦ ڪري ڇڏڻ وارو
 آسان مزاج، هٿ جو چوٽ (فياض)
 وفادار قابل فخر، صاف سترو، سٺو
 هن جو خاندان انتهائي گهري عزت جو مالڪ هو
 ايڏي عظمت حاصل ڪيائين، جتي ڪو ٻيو پهچي نه سگهيو.

سندس نياڻي اُمر حڪيم البیضاء چيو:

روٽو اي اڪيون روٽو پنهنجا لڙڪ نه لڪايو
 روٽو هڪ آزاد منش ۽ سخي لاءِ روٽو.
 اي اڪڙيون منهنجي حال تي افسوس ڪيو ۽ منهنجي غم / رڻڻ ۾ شريڪ ٿيو
 ان ڀلي ماڻهو لاءِ روٽو جو خطرڻ جو شهسوار هو.
 توهان جو بهترين پيءُ، جو مٺي پاڻي جو چشمو هو،
 شيبا، فياض، پهڳڻو
 مزاج ۾ آزاد منش، جنهنجي تحفن جي هاڪ هئي
 گهر وارن لاءِ سخي، سهڻو
 ڏڪار ۾ سانوڻي جي اميد جهڙو
 پالڻ ۽ پرڇيڻ ۾ شير وانگي
 هن جي گهرائي جون عورتون هن تي فخر ڪنديون هيون.
 ڪٿان جو سردار جنهن ۾ انهن جون اميدون آهن.
 جڏهن ٻُرن ڏينهن بربادي آندي
 مصيبتن ۽ ڳوڙهين ڳٽن ۾ جاءِ پناهه.
 روئ، هن جي لاءِ ڏک کان ڪنارا ڪش نه ٿي
 اديون جيسين جيئريون آهيو تيسين روٽو!

هن جي نياڻي اميمة چيو:

افسوس! ماڻهن جو ڏنار هڪڙو ڏاتار، ڏيهه ڇڏي ويو
 جيڪو حاجين کي پاڻي پياريندو هو.
 اسانجي عزتن جو محافظ هو

جيڪو بي آسرا ۽ ڀٽڪندڙ مسافرن کي گهر وٺي ايندو هو
جڏهن قدرت آفتون نازل ڪندي هئي.

تون اهڙو سڀڻو ۽ سدورو پٽ هئين، جهڙو ڪوٽي سگهي،
اوشيبا! تنهنجو شان ۽ شهرت ڏينهن وڌينهن وڌندي رهي!

ابوالحارث، وڏو سخي، هي دنيا ڇڏي ويو
هر سباهواري کي موت جو ڏاڦو چڪڻو آهي
آءُ هن لاءِ رهندي رهنديس

اهو سور مون کان زندگي ڀر نه ويندو.
هن جي ياد جي تقاضا آهي ته آءُ ڏکي رهان
اي انسانن جا آقا، تنهنجي قبر تي شل ڪڪر پيا وسن!

آءُ هن لاءِ روئندي رهنديس، توڙي جو هو مٽي ماءُ جي حوالي ٿي ويندو.
هو پنهنجي قوم لاءِ باعث فخر هو.
جيتري لهڻيائين ٿي، ايتري سندس تعريف هئي.

سندس نياڻي آروي چيو:

چڱو ٿيو جو منهنجون اکيون رنيون
هڪ فياض ۽ بردبار پيءُ لاءِ
واڌيءَ مڪه ۾ وڻندڙ شخصيت وارو

نيڪ نيت، اعليٰ قدرن وارو
جود و سخا جو صاحب شيبا، خويين جي کان
سنو پيءُ، جنهن جو ڪو همسر نه هو
ڊگهي پادشاهي، سهڻي سپاءُ وارو قداور
چوڏهين جي چنڊ وانگر روشن
سنهي چيلهه وارو پُر ڪشش، پهڳڻو
هن وٽ حسن، چڱل ۽ وقار هو.
زيادتي تي ناراض ٿيل وارو
هو مسڪرائيندڙ ۽ لائق ماڻهو هو.
سندس خانداني وقار ڪنهن کان به لڪل ناهي.
مالڪ جي چانوڇير ۽ ڦهر جو اولاد

هن جو فيصلو آخري ڳالهه هوندو هو.
هي جود و سخا جو صاحب هو.
جتي رتو چاڙ جو ايمان هوندو هو هي اتي بي ڏپو هوندو هو.
جتي هٿيار بند هيسجي ويندا هئا
۽ ڪيترن جون دليون دھڪي وينديون هيون
هي اتي ڪاھي پوندو هو ۽ سندس تلوار تجلا پشي ڏيندي هئي
۽ سڀني جي نگاهن جو مرڪز هوندو هو.
محمد بن سعد بن مصيب مونکي پڌايو ته عبدال مطلب ان ڳالهه جو اشارو ڪيو ته هو
انهن مرثين کان مطمئن ٿيو هو ڇو ته ان وقت هو ڳالهائڻ جي قابل نه هو.

وقت دا واکاھان

اُستاد بخاريءَ جي سرائيڪي شاعريءَ جو جائزو

تاج جويو

اُستاد بخاريءَ جديد سنڌي شاعريءَ جي جويين واري دور جو شاعر آهي. جديد سنڌي شاعريءَ جي ابتدا/ پرھـ اُڀار جو سھرو ڪشڻ ڇنڊ پيوس جي مير تي آهي پر اُن کي جديد راھ ۽ رستي تي شيخ اياز نياز همايوني هري دلگير ۽ نارائڻ شيام کان وٺي شمشير الحيدريءَ ۽ تنوير عباسيءَ آندو ۽ هنن جديد سنڌي شاعريءَ ۾ نوان لاڙا متعارف ڪرايا. هنن:

1. سنڌي بيت، وائيءَ ۽ گيت جي شاعريءَ کي نئين انداز نون موضوعن، نون مسئلن، نئين سگھ ۽ نئين دور جي ٻوليءَ سان ھم آھنگ ڪيو.
2. سنڌي شاعريءَ کي وڃڻين روايتي دور جي ماحول مان ڪڍي اُن کي ڌرتيءَ ۽ اُن جي ماڻھن سان واڳيو.
3. غزل جي مصنوعات ۽ پُراڻ کي نئين رنگ ۽ روايت سان ڳنڍي، اُن ۾ نئين زندگي ۽ نئون ساھ ڦوڪيو.
4. يورپ ۽ ننڍي کنڊ جي شاعريءَ ۾ ٿيندڙ/ ٿيل تجربن مان فائدو وٺي سنڌيءَ ۾ نئون صنفون ۽ هيٽون متعارف ڪرايون.
5. سنڌي شاعريءَ کي ”قومي تحريڪ“ جي سرائ تي تيز ڪري عوام ۾ مقبول بڻايو. انهن نون لاڙن ۽ ڪسوٽيءَ تي شيخ اياز ۽ سندس همعصرن کان وٺي اُستاد بخاريءَ، ذوالفقار راشديءَ، عبدالڪبير ارشد، بردي سنڌي، امداد حسينيءَ، راشد مورائيءَ، سرڪش سنڌيءَ ۽ تاجل پيوس تائين جي شاعريءَ کي ڳڻي سگھجي ٿو.

پر هن دؤڙ ۾ چلڻ اهڙا شاعر ٿي گذريا آهن، جن جديد سنڌي شاعريءَ کي
 ڪلاسيڪي شاعريءَ جي روايت سان ڳنڍڻ واريءَ سنگهر جي هڪ ڀلجي ويل
 ڪڙيءَ کي ملايو آهي، جيڪا ڪڙي شيخ اياز تنوير عباسي، شمشير الحيدري،
 ذوالفقار راشدي، امداد حسيني، عبدالحڪيم ارشد ۽ ٻيا شاعر وساري چڪا هئا. هنن
 جديد شاعرن، بيت، وائيءَ ۽ گيت جي گهاڙيتن، مواد ۽ موضوعن ۾ جدت آندي. سنڌي
 ماحول، تشبيهن ۽ زمين سان وابستگيءَ سان گڏ عام ٻولي ته ڪم آندي، پر سنڌي
 ڪلاسيڪي شاعريءَ جي هڪ خوبصورت روايت/ ڪڙيءَ کي ڀلائي ڇڏيو هو
 جيڪا هئي ”سرائيڪي شاعري“.

خوبصورت سرائيڪي شاعريءَ جي روايت، جنهن کان سواءِ هوند سنڌ جي
 ڪلاسيڪي شاعري اڻپوري ۽ ڀسي هُجي ها. اُن سرائيڪي شاعريءَ ۾، ڪلاسيڪي
 شاعرن- روجل فقير، مراد فقير، سچل سرمست، بيدل، بيڪس، خليفن نبي بخش
 لغاريءَ، حمل فقير لغاريءَ، خوش خير محمد هيساڻي، رکيل شاهه ۽ ڇيڙل شاهه کان
 وٺي نواب ولي محمد لغاريءَ ۽ ٻين تـخيل جا جيڪي جوهر ڏيکاريا آهن، تن جي
 جهلڪ ۽ جَرڪ صدين تائين جهڪي ٿيڻي نه آهي.

سرائيڪيءَ جي سنڌ ۾ اهميت اُن ڪري به آهي، جو سرائيڪي، سنڌ جي وڏي
 آباديءَ جي مادري زبان هئڻ سان گڏ ”جاڙي زبان“ بلڪ سنڌي ٻوليءَ جو هڪ خوبصورت ۽
 وڻندڙ لهجو (dialect) آهي. اُن جي اهميت کي روايتي دور جي جديد سوچ سان هم
 آهنگ شاعر، مرزا قليچ بيگ به محسوس ڪندي سرائيڪي ڪافيون لکيون هيون.
 سندس هڪ سرائيڪي ڪافيءَ ۾ اُن جي ٻوليءَ جي حُسن ۽ خوبصورتيءَ جو اندازو لڳايو:

جلو جاڳ وچ رب دا هئا

ڪوئي واقف رمز عجب دا هئا

ڪڏهان شمس، قمر وچ تاب ڪري

ڪڏهان خاک دي اندر خواب ڪري

ڪڏهان وچ هوا دي آب ڪري

اهو خالق، مالڪ، رب دا هئا

ڪيها رنگبرنگي شان ويکو

ڪيها خاک دي وچ خاقان ويکو

ڪيها بحر ’قليچ‘ بيان ويکو

ڪيتا ترڪ طريق ادب دا هئا

(حوالو: سرائيڪي ڪلام الصوفيا، مرتب: سڳنارام منگلڊاس لاڙڪاڻي، ص 45)

اها ڳالهه اها اهميت جديد سنڌي شاعريءَ جي ڄم سنڀرندڙ شاعرن مان سڀ کان اڳ نياز همايونيءَ محسوس ڪئي. جنهن جديد لوڪ گيت ۽ ڪافيون سرائيڪيءَ ۾ لکيون. سندس موجود شعري ذخيري مان هڪ لوڪ گيت ”هنبوشي“ ۽ ”ڪافيون“ مليون آهن. انهن جي ٻوليءَ ۽ پختگيءَ مان معلوم ٿئي ٿو ته نياز همايونيءَ پي به سرائيڪي شاعري ضرور ڪئي هوندي، جيڪا سندس وفات سبب دستياب نه ٿي سگهي آهي. پر هتي اها ڳالهه محسوس ڪرڻ لاءِ وڏو سبب آهي ته هن سنڌي ٻوليءَ جي اهم شاعر، ڪلاسيڪي شاعريءَ سان رشتي ڳنڍڻ جو هڪ ٺڪڻو ”سرائيڪيءَ“ کي به سمجهيو هو. هتي سندس ’هنبوشي‘ (لوڪ گيت) جا ٽي بند ۽ هڪ سرائيڪي ”ڪافي“ پيش ڪريان ٿو.

لوڪ گيت

سنڌڙي اسان ڏي سائڻ وي
 انهن دي ويري ڪون ڪاوي ڏاڻ وي
 ڀلا، جيوي اسان ڏي سائڻ وي

ڄمڻ دا چوها هنبوشي،

ڊهر پوسني دوها هنبوشي

تيڏي حُسن دي سؤ سؤ سانگ وي

تيڏا عشق تليهڻ نانگ وي

لڳي ويري ڪون شل ڏانگ وي

هُمڙ جُهمڙ هنبوشي،

ڄمڻ ڇڪڻ هنبوشي

(ڌرتيءَ جا گيت، ص 58-60)

ڪافي

اڪيان جو ماهي ڇاتيان،

ٿيان صُبح اسا ڏيان راتيان

سِڪيا مُرڪڻ ميڏي يار جڏان،

ٿيسين قتل غريب ڪڏان نه ڪڏان،

اسان هُن ٿي ڪفنيان پاتيان؛

ٿيان صُبح اسا ڏيان راتيان

ساڏا عشق به هڪ، اقرار به هڪ،

ساڏا روپ ’نياڙن‘ يار به هڪ،

تيڏي حُسن ديان لک ذاتيان!

ٿيان صبح اسا ڏيان راتيان!

جديد شاعرن مان ٻيو اهم شاعر عبدالڪريم گدائي هو جنهن جي شاعريءَ جي
گُلِيات ۾ صرف هڪ سرائيڪي ”ڪافي“ ملي ٿي، اُن جو انداز ۽ مواد قديم ڪلاسيڪي
شاعريءَ وارو آهي، پر ٻولي ۽ پيشڪش مان جديد شاعريءَ جي جهلڪ ملي ٿي:

ڪافي

اھو برھ بار اُٺا ٺٽون،

مين صدقي نينهن نياوڻ تون!

مڀن صدقي نينهن نياوڻ تون!

ڪٽ يوسف وچ ڪنعان ڏنم ڪٽ سرمد وچ سلطان ڏنم

ڪٽ شاهه عنايت شان ڏنم سر نيزي نوڪ چڙهاوڻ ٿون!

مين صدقي نينهن نياوڻ تون!

ڪٽ يار ڏنم اغيار ڏنم سڀ صورت وچ سردار ڏنم

هر شيءِ وچ جلوه يار ڏنم رنگ رنگ دي رنگ رچاوڻ تون!

مين صدقي نينهن نياوڻ تون!

(’لاٽ ٻرندي رهي‘ - ص 60)

نياز همايونيءَ ۽ عبدالڪريم گدائيءَ کان پوءِ ٽيون اهم جديد شاعر ”پردو
سنڌي“ آهي، جنهن وڏي ۾ وڏي سرائيڪي شاعري ڪئي آهي ۽ اها حقيقت محسوس
ڪئي آهي ته سرائيڪيءَ کان سواءِ جديد سنڌي شاعريءَ جي تاريخ مڪمل نه ٿي ٿي
سگهي. پردي سنڌيءَ جي مادري زبان سرائيڪي هئي، ان ڪري هن جي زبان ۾ روايتي
۽ ميناج وڌيڪ آهي، هتي هڪ ڳالهه واضح ڪريان ته سرائيڪي بنيادي طور بيت،
دوهي، ڪافيءَ ۽ گيت جي زبان آهي، ڇو ته جيڪو ميناج ۽ لفظي ۽ نحوي سٽاءِ
سرائيڪيءَ ۾ موجود آهي، اُهو ٻي ٻوليءَ ۾ گهٽ آهي.

سنڌي شاعريءَ جي نئين جاڳرتا (renaissance) ۾ ٻين سڀني ڳالهين جي
revival ٿي، پر جديد سنڌي شاعرن ڪافيءَ جي صنف تي ٻنهي گهٽ ڌيان ڏنو. شيخ
اياز بيت، وايون، دوها، گيت ۽ نظره لکيا، پر ڪافي ڪانه لکي. اهڙيءَ طرح هري دلگير
۽ شيامره ڪافيون ڪونه لکيون. نياز گيت، لوڪ گيت ۽ نظم جو شاعر آهي، ليڪن
هن لوڪ گيت ۽ ڪافي سرائيڪيءَ ۾ لکڻ جي ضرورت کي محسوس ڪيو، جڏهن
ته پردي سنڌيءَ وٽ ٻين جديد شاعرن کان وڌيڪ سرائيڪيءَ جي اهميت اچي ٿي.

هڪ ته سندس مادري زبان سرائيڪي هئي ۽ ٻيو ته هو بنيادي طرح گيت ۽ ڪافيءَ جو شاعر هو ان ڪري هن تمام گهڻا گيت ۽ ڪافيون سرائيڪيءَ ۾ لکيون. گڏوگڏ هن بيت، هنر جا بيت، نظم، غزل ۽ ويندي آزاد نظم به سرائيڪيءَ ۾ لکيا. ان کان سواءِ بردو پهريون جديد سنڌي شاعر هو جنهن شاھ لطيف جي شاعريءَ جا ڪيترا شعر بيت ۽ وايون - سرائيڪيءَ ۾ منظوم ترجمو ڪيا، جيڪا ٻنهي انوکي ڳالهه آهي. بردو ۽ نياز همايوني گيت جا بادشاهه شاعر آهن - هنن ٻنهي وڏي تعداد ۾ سنڌي گيت لکيا آهن، ۽ جيئن مٿي ذڪر ٿي چڪو ته نياز همايونيءَ جو هڪڙو سرائيڪي لوڪ گيت ملي ٿو جڏهن ته بردي درجنين سرائيڪي گيت لکيا آهن. بردي جي سرائيڪي شاعريءَ جا ڪجهه مثال پيش ڪرڻ ضروري ٿو سمجهان.

گيت

آ ڙل ڍولڻ يار وي آ ڙل ڍولڻ يار وي
 آس نه پٽڙي عمر وها ڳئي، باسان باسيم آيون نان
 جيئي جيئي تيڙي نان دي، آڪر سيج سهايون نان
 ميڙي حال ٿي روون راتين، تارين زارو زار وي

آ ڙل ڍولڻ يار وي آ ڙل ڍولڻ يار وي

ڪافي

وه وا چشمان يار ديان - يار مٺي منار ديان!

غزل جا ڪجهه بند:

هُن وٺڙي رات ولا بادل
 تڙ ٿيان، توپي ٿئي جل ٿل
 خوش ٿيا رُوح تي من مُسڪايا،
 تن ڳل لاتا گول ڳل
 جوين تيڙا پاڪ جيوين هي،
 چٽڙا چنبا ڦل ڪنول
 'بردي' ڪول غمان دي گيت
 گهندئين تان وت جهولي جهل.

بردي سنڌيءَ کان پوءِ جنهن سنڌي شاعر سرائيڪيءَ جي اهميت سڀ کان وڌيڪ محسوس ڪئي، سو "اُستاد بخاري" آهي. اُستاد جي بردي وانگر مادري زبان به سرائيڪي هئي ۽ اهو به بحسن اتفاق آهي ته نياز بردو ۽ اُستاد گيت جا وڏا شاعر ٿي

گذريا آهن. سندن سنڌي گيت ته واه جا آهن، پر سندن سرائيڪي گيتن جو ته ڪو بدل ٿي نه آهي. بردي سنڌيءَ جي سموري سرائيڪي شاعري، مختلف صنفن ۾ ڇيل گڏ ڪبي ته هڪ ڪتاب جيتري ڪانه ٿيندي، پر استاد بخاري سنڌي جديد شاعرن ۾ پهريون شاعر آهي، جنهن جو هڪڙو پورو ڪتاب ”ٽوٽو ٽيڏيان ڳالهيان“ سرائيڪيءَ ۾ آهي. هن ڪتاب کان سواءِ به اُستاد جي ٻي ڪيتري سرائيڪي شاعري ڪيل آهي. اُستاد جي سرائيڪي ڪافين ۽ بيتن ۾ ڪٿي ڪٿي حمل فقير، خليفي، نبي بخش لغاريءَ ۽ لطف عليءَ کان به وڌيڪ رواني، تجنيس حرفي، اندروني ڪافين جو استعمال، حُسن ۽ خاص ڪري سماجي شعور جي پروريت موجود آهي، جيڪا مٿين ڪلاسيڪي شاعرن وٽ گهٽ هئي. ان حوالي سان اُستاد بخاريءَ کي مون جديد سنڌي شاعريءَ جي ”جوڀن جو شاعر“ سڏيو آهي، ڇو ته هن جي اڳيان ڪلاسيڪي توڙي جديد شاعريءَ جون ٻئي روايتون موجود هيون ۽ ٻنهي ڌارائن سان گڏ هن وٽ ڳوٺن - خاص ڪري ڪڇي، درياھ ۽ ڪاڇي جي نج سنڌي ٻوليءَ، لهجي ۽ ماحول جو به پسمنظر هو. هن جي جنم ڳوٺ غلام چانڊئي کان آخري رهائش گاهه واري شهر دادوءَ تائين سرائيڪيءَ جو واهپو عام جام هو. ان ڪري اُستاد وٽ سرائيڪي شاعريءَ ۾ ميناڇ، رس ۽ چس وڌيڪ آهي.

بردي سنڌي ۽ اُستاد بخاريءَ جي سرائيڪي شاعريءَ جو جائزو وٺنداسون ته معلوم ٿيندو ته بردي ۽ اُستاد ڪافيون ۽ گيت لڳ ڀڳ هڪ جيترا چيا آهن، البت نظم ۽ آزاد نظم بردي وڌيڪ لکيا آهن، انهن مان ڪجهه نظم ته سندس سنڌي نظمن جا ترجما آهن، جڏهن ته اُستاد بخاريءَ جي ڪتاب ۾ نظم صرف ٽي آهن، جيستائين بيتن جو تعلق آهي ته بردي بيت گهٽ لکيا آهن، پر شاھ لطيف جي سنڌي بيتن جا سرائيڪي بيتن ۾ ترجما ڪافي ڪيا اٿس. بردي غزل چند لکيا آهن، پر انهن ۾ سواءِ هڪ ٻن جي باقي ڪافي نما غزل آهن. جڏهن ته اُستاد بخاريءَ جي سرائيڪي شاعريءَ جي مجموعي جو جائزو وٺنداسون ته معلوم ٿيندو ته ”ٽوٽو ٽيڏيان ڳالهيان“ ۾ ڪافين جو تعداد 23 آهي، جڏهن ته بيت 150 کان مٿي ۽ سڄا سارا 56 غزل موجود آهن. غزل جي ابتدا ڀلي بردي سنڌيءَ ڪئي هجي، پر اُستاد بخاريءَ ايڏي وڏي تعداد ۾ سرائيڪي غزل لکي نه سگهيو هڪ سئو تجربو ڪيو آهي، پر پاڻ کي سنڌ ۾ سرائيڪي غزل جو وڏو شاعر ڪري مڃايو آهي. غزل جو واهپو ۽ تجربو سرائيڪي خطي (پنجاب جي ڏاکڻي حصي) جي شاعرن وٽ عام جام آهي، پر سنڌ ۾ اُن جا باني بردي سنڌي ۽ اُستاد بخاري آهن. پر جيئن آءٌ مٿي چئي آيو آهيان ته بردي جا غزل روايتي ۽ ڪافي رنگ جا آهن، ليڪن اُستاد بخاريءَ سنڌي غزل وانگر سرائيڪي غزل به ڪمال جا

لکيا آهن ۽ انهن ۾ غزل جا سمورا لوازمات خاص ڪري تغزل کي برقرار رکي پاڻ کي سرائيڪي غزل جو وڏو شاعر ثابت ڪيو آهي. ايئن اُستاد بخاريءَ سچل سرمست واري روايت تي هلي، جديد سرائيڪي غزل لکي نه رڳو تهذيبِي روايت جي تڪميل ڪئي آهي، پر گهڻو ڪجهه نئون ڏنو آهي. سندس سرائيڪي غزل، جديد سماجي شعور ۽ همعصر دور جي تخليقي ٻوليءَ جو سهڻو مثال آهن ۽ اُستاد انهن ۾ پنهنجي اعليٰ شعور کي عوامي سطح تائين آڻي، ڪمال جي شاعري ڪئي آهي.

اُستاد بخاريءَ جي سنڌي شاعريءَ وانگر سندس سرائيڪي شاعريءَ به وڏي مقبوليت ماڻي آهي. سندس سرائيڪي ڏوهيڙا، ڪافيون، گيت ۽ غزل عوامي فنڪارن ڳائي ڪافي مشهور ۽ مقبول ڪيا آهن.

اُستاد بخاريءَ جي سرائيڪي شاعريءَ جي عوامي مقبوليت کي هڪ پاسي رکي، ان جو فني ۽ فڪري اڀياس ڪنداسون ته اها سندس سنڌي شاعريءَ وانگر فن ۽ فڪر جي لحاظ کان ڀرپور معلوم ٿيندي. فني سٽاءَ ۾ ٻولي، تجنيس حرفي ۽ اندروني قافين جي استعمال سان گڏ لفظي ۽ تشبيهي حسن اچي وڃي ٿو، اچو ته اُستاد جو فني حسن پرکيون.

ٻوليءَ جو حسن:

رُڪ رُڪ پنبڻيان، پلڪان چُون جي ميڏي ڳوڙهي نڪتي،
 ڳُڪ ڳُڪ تڪڙي تڪڙي چڻ ڪي، واڙ چون ڦلڙي نڪتي،
 بگڙي، ميلي، ڪالي، ڪمري، ڳاڙهي، ڪڪڙي نڪتي،
 ڪير ڳلي اُستاد بخاري ڪهڙي ڪهڙي نڪتي

تشبيهي حسن:

تنن جو آڪيا: عشق لُڪا، مٿن عشق لُڪائي پٺيان،
 چڻ ته ڪڪاڻ، وچ سهڻا سائين، باهه دٻائي پٺيان،
 چنڙي ڇاتي تنهن وچ دل دا، خُون ڀڄائي پٺيان،
 ڪيسي وچ اُستاد بخاري، خوشبو ڇائي پٺيان!

چپ انگور اڪيان بادامي، ڳل ڳڏري ديان ڦاڪان،
 چهڪ چيلهه تي نازڪ پانهان، بيدمشڪ ديان شاخان،
 باغ بدن اُستاد بخاري، خوشبو محبت آڪان.

تجنيس حرفي ۽ اندروني قافِي جو استعمال:

ڏينهن تتا تي نينهن مٿا، مين نچدا نچدا آوان
ڌرتي ٽامان، ٽچڪان، ڪامان، ٽڪڙيان وڪڙيان ڇاوان،
ياد آئي ٿيڙي زلفان دي تي، ٿي ڳيان ٿڌڙيان ڇاوان
ٽهڻ ڪون اُستاد بخاري، بادل، بوندان پاوان!
فڪري حوالي سان اُستاد ابتدا کان آخر تائين جيترو مڪمل ۽ پختو رهيو
آهي، پيو ڪو شاعر گهٽ رهيو هوندو. بيت، غزل، گيت، توڙي ڪافيءَ ۾ اُستاد فڪر ۽
سوچ جي حوالي سان جيترو جديد آهي، جيترو سائنسي آهي، جيترو وطن پرست
آهي، سندس چوڙ-جيس گهٽ ملندو، اچو ته اُستاد جي سرائيڪي غزلن، ڪافين ۽
گيتن مان اهي ڳالهيون معلوم ڪريون ۽ محظوظ ٿيون:
رات ڍل ڳئي، بزم خود پريات هي،
لازمي هي بيت هُن باکان ڪرون!

پڙهه دل دي ڌيان نال، سڄي ست سنڀال رک،
آيت زلي قرآن دي آهڻن چڱا نهين!
اُستاد جي آسپاس، ڳوٺ ۽ گهر جي زبان سرائيڪي آهي، پر هُو سنڌ جي قومي
زبان، سنڌيءَ کي سمجهي ٿو ۽ کيس ڏک آهي ته سنڌي زبان کي قومي زبان جو درجو نه
ملي سگهيو آهي:

ارمان هڪڙا چند ڪون اُستاد، اي پي هي،
ميڏي زبان سنڌي، قومي زبان نهين!
انفراديت، هر اعليٰ شاعر جو ڳڻ آهي، هُو جيڪڏهن همعصرن کان منفرد نه
آهي ته مقام حاصل نه ڪري سگهندو. اُستادن کي به پنهنجي انفراديت تي ناز آهي،
تڏهن ته هر عظيم شاعر وانگر فتويٰ ڏئي ٿو:

هڪ خدا تنها هي ٻيا تنها هان مين،
توڙي جو پٽ-گهوت دا ميلا هان مين!

مٿن ڪٿون ماڻهو پهون اوچي مگر،
مين جيها ڳولو پلي، هڪڙا هان مين!
شاعر پنهنجي ٻوليءَ، لهجي، ڊڪشن ۽ ادائگيءَ ۾ منفرد هوندو آهي، پر اها
انفراديت ٻئي کي هيٺ ڪري پاڻ کي اوچي ڪرڻ لاءِ نه هوندي آهي. اُستاد وٽ ٻين
جي مڃتا به چوٽ جي آهي، پر پنهنجي انفراديت به اُتر درجي جي آهي.

اُستاد، وقت جو آواز ۽ زندگيءَ جو شاعر هو. سندس زندگيءَ سان ساهه ۽ چاهه
 ايترو هو، جو ست سال ڄمار گذارڻ کان پوءِ به پاڻ کي پياسو پيو سمجھندو هو. سندس
 غزل جا هيٺيان خوبصورت بند، اُن جو حسين مثال پيش ڪن ٿا:
 دوستو! ميڪون ڀلي نغما سڏو
 پر مٽيسو وقت دا واکا هان مين!
 اُستاد خوددار به حد درجي جو ڪنهن به ڏاڍي اڙبنگ آڏو نه جُھڪيو پر نياز
 وارن جو ٻانهو هو:

اڳون نيازُ ڏکيسين ته ٿي زمين ڀوسون،
 گهڻا دراز ڪو ٿيسين ته آسمان هوسون!
 اُستاد جي غزلن ۾ تغزل، فڪري اڏام، سائنسي سوچ ۽ مستقبل شناسي غضب
 جي هئي، ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا:

جنهن نه ڪيئي گناهه جوين وڃ،
 تنهن دي پيري لڄي لڄي هوسي.

لفظ اُستاد مَرتِ ديان لاٿان،
 سوجهلا سچ دي شاعري ميڙي!

موت دي پيد دي هڪ بيت وڃ تشريح ڪران
 زندگي دؤر جُونِ ٻئي دورءَ ڇ پهتي جاني!

سچَ - سوچان، ارتقا ديان روشنيان،
 مٿن نونئين نسلين ڪُونِ اي ترڪا ڏتا!

اُستاد کي پورهئي ۽ پورهيت سان وڏو پيار هو. سندس هيٺين ڪافيءَ ۾
 ڪاڇي جي هڪ پورهيت عورت جا جذبا ۽ احساس بيان ڪيل آهن، جيڪا ڳوٺ
 کان ٻاهر ڪمائيءَ لاءِ ويل مڙس کي مخاطب ٿي چوي ٿي:
 پڪي ڄاڻ پيلُهون، راتي مٿن چُنڊيسان،
 سُڪيسان سي سهڻا، تيڙي کان رکيسان،
 چڪيسان نه هڪڙا داڻا، مٿان ڀوڳ ڀانوين...
 خير نال ويندا پيا هئين، خير نال آوين!

ڪراچي، قبيعي ڪماوڻ ڀلي وڃ،
سڪا اپڻي پورهئي دا ڄماوڻ ڀلي وڃ
لهين سار سگهڙي سگها موت آوين!

خير نال ويندا پئين، خير نال آوين!

اُستاد بخاري وطن پرست شاعر آهي، روزانو ويڪائو ضميرن پاران وطن ۽ قوم جو وڪرو ٿيندو ڏسي، تڙپي اُٿي ٿو:

اُگهه اُگهه ڇهرا ڪيتلا اُگهسن تاريخان،

ول ول ويندن ڪالي ڪالي لينگهي لڳدي

اُستاد جون ڪافيون، غزل ۽ گيت روايتي رنگ جا نه آهن، پر سندس هر صنف

جديد رنگ ۾ رچيل آهي. سندس ڪافيون ۽ گيت موسيقيءَ ۽ ترنم جا آبشار آهن، پر سادن لفظن ۾ اعليٰ فڪر جو به سهڻو مثال آهن.

سندس هڪ گيت جو رنگ ۽ اسلوب ته ڏسو:

رڳا رڳ جهڻ چُون ڪيا ٿيسين،

انهين ڪن ڪن چُون ڪيا ٿيسين،

مين ڪوسا 'ڪاڇا' هان!

سڪ وڃ نه سڪا ايوين ميڪون،

يُڪ يُڪ نه پلا ايوين ميڪون،

مين ڏاڍا 'تاسا' هان!

—

نيٺ سموڻڊ تي، سينا صحرا،

اوپر اولهه پيار دا پهرا،

اُپ، پُون تي پڪڙيج پيا هان!

واقعي اُستاد جا نيٺ— سمنڊ ۽ سينو صحرا هئو، اوپر— اولهه پيار تي پهرا

هوندي به هو سنڌ جي اُپ ۽ زمين تي پڻهجي شاعريءَ جون اوڙڪون پکيڙيندو رهيو ۽ هميشه امر رهندو!

دانش ور

امتیاز اېزو

. اسين سنڌي دانشورن جي حوالي سان اردو دانشورن کان به آڳاٽا آهيون . اسان وٽ انهيءَ دور جا دانشور به وينا آهن، جنهن دور ۾ اڃا خود دانش به وجود ۾ نه آئي هئي... هڪڙو دانشور ته اسان وٽ ايترو پراڻو آهي جو اڃا نيوتن به ڪونه ڄاڻو هو ته پاڻ ڌرتيءَ تي موجود ڀاتو ويو هو... پاڻ ئي چوندو آهي ته ”آئون گراهمر بيل جو ڪلاس فيلو آهيان...“ سنڌي دانشورن جي عمر الائي چوٽيلي ٿيندي آهي. ستر، اسي سالن کانپوءِ جلدي مري ويندا آهن... جيئن هڪڙي دانشور ”سنڌين جو ٻُڻ بنياد“ نالي ڪتاب ايترا سال پئي لکيو، جو سندس ئي ٻُڻ بنياد ختم ٿي ويو.

ائين ئي هڪڙو ٻيو سنڌي دانشور ويهه سال ريسرچ ڪرڻ کان پوءِ رڳو اهو ٻڌائي سگهيو ته، ”سنڌي ٻولي سنسڪرت جي ڌيءُ آهي!“ ۽ تيسين سندس ڌيءُ به وڏي ٿي ويئي... وري هڪڙي ٻئي سنڌي دانشور اهو ٺڪاءُ ڪرايو ته ”مرڳو...“ سنسڪرت سنڌي ٻوليءَ جي ڌيءُ آهي...“ اهو ڪونه ٻڌايائين ته اها ڌيءُ سِرير سان ڄاڻي يا نارمل ڄاڻي... اسان پڇيس ”سائين، توهان کي ڪنهن ٻڌايو... ڇا توهان ان وقت دائيءَ جي پير ۾ بيٺا هئا...؟“

دانشور ڪير هوندو آهي؟... اهو ماڻهو جنهن جي دانش ۾ وَرَ هجي ۽ جيڪو ور پوليس کان به سڌو نه ٿي سگهي، ته اهڙي وريل انسان کي دانشور چئبو آهي. دانشوري سولو ڪم ان ڪري آهي، چوٽه اهو ڏکيو ڪم هرگز ڪونهي، ان ڪري اسان وٽ بي شمار دانشور آهن ۽ باقي انسان آهن... سنڌ ۾ جيڪي شاعري ڪندا

آهن. اهي شاعر هوندا آهن. جيڪي ڪهاڻيون لکندا آهن. اهي ڪهاڻيڪار هوندا آهن ۽ جيڪي ڪجهه به نه ڪندا آهن. اهي دانشور هوندا آهن...!

سنڌي دانشور کي ڪيئن سڃاڻجي؟... اهو ڪم تمام سولو آهي. اهو فنڪشن جنهن ۾ صدارت واري ڳرسيءَ تي توهان هڪ اهڙو مٿن ڏسو جنهن جهڙو ساڳيو مٿن توهان اڳئين فنڪشن ۾ به ڏسي چڪا آهيو ۽ پوءِ توهان سوچيندا وڃو ته انهيءَ کان اڳ واري فنڪشن ۾ به توهان انهيءَ ساڳئي مٿن کي ڏٺو هو ۽ انهيءَ اڳ واري فنڪشن کان اڳئين فنڪشن ۾ پڻ توهان انهيءَ ساڳئي شخص جو مٿن ڏسي چڪا آهيو... ته پڪ سمجهو ته اها مخلوق ئي دانشور آهي. ممڪن آهي ته ان مٿن کي ڏسي، توهان کي ڪنهن هارڙ فلم جو ڪو منظر ياد پوي ۽ اوهان دانئون ڪرڻ شروع ڪري ڏيو... پر مايوس نه ٿيو جو جلد ئي اهڙو آواز اوهان جي ڪنن تائين پهچندو ته ”صبر ڪريو... صبر جو ميوو هر بجيت ۾ مهانگو ضرور ٿيندو آهي، پر هميشه منو هوندو آهي...!“

دانشورن جا مکيه قسم ٻه آهن. هڪڙا اهي جيڪي ٻئين قسم کان بلڪل مختلف آهن ۽ ٻيا اهي جيڪي پهرئين قسم سان بلڪل به نٿا ملن جُملن... اهڙي ئي نموني سنڌي دانشورن جا به ٻه قسم آهن. هڪڙا اهي جيڪي جنهن به قسم ۾ ڏسو ته ويٺا هوندا ۽ ٻيا اهي جيڪي ڪنهن به قسم ۾ نه هوندا، پر لڳندو ائين ته اهي ٻنهي قسمن ۾ آهن... خيرپور کي پنهنجا ست دانشور آهن، حيدرآباد کي پنهنجا ست دانشور آهن ۽ ڪراچيءَ کي پنهنجا ست دانشور آهن. خيرپور جا دانشور حيدرآباد جي دانشورن سان ڪونه ٺهن، حيدرآباد جا دانشور ڪنهن سان به ڪونه ٺهن ۽ ڪراچيءَ جا دانشور پاڻ ۾ ڪونه ٺهن...!

ڪجهه دانشورن جا دماغ آئيني وانگر صاف هوندا آهن. يعني توهان انهن جي دماغ واري جاءِ تي غور سان ڏسندو ته اتي هڪ ننڍڙي نوڙم هوندي، جيڪا آئيني وانگر ٻري رهي هوندي... هو هر ڪتاب جي تعريف ائين ڪندي ٻڌيا، جهڙي تعريف هنن ڪڏهن پنهنجي زال جي به نه ڪئي هوندي... نئون ڪتاب پڙهندا ته سڀني کي ائين ٻڌائيندا جهڙن نئين شادي ڪئي هجين... قانون جا ايترا پابند جو جيڪو ڪم هنن کي نه ايندو، ان کي غير قانوني چوندا... ترجمي سان ايتري دشمني جو رات جو جيڪو ڪتاب پڙهي ويهائي هيٺان رکندا ته صبح جو اهو ترجمو ٿيل ملندو...!

جيئن مان هڪ دانشور کي سڃاڻان. اهو مونکي رڳو ان ڪري وڻندو آهي ڇو ته هي ڪنهن کي ڪونه وڻندو آهي... هي انهن دانشورن مان آهي جن سان توهان رڳو هڪ دفعو ملو ۽ باقي دفعا هو پاڻيهي پيو ملندو. ڪنهن دوست وٽ ويندو ته به ٽي ڏينهن ان وٽ رهي پوندو، ان لاءِ چوندا ته،

“آئون تحقيق پيو ڪريان ته انسان مهمان آهي يا نه...؟”

اخبار پڙهڻ ويهندو ته لڳندو ڇڻ اخبار هن کي پڙهي رهي آهي... تاريخ سان ايتري محبت جو دڪاندار کان جيڪا شئي وٺندو، انهيءَ کي چونڊو ”پئسا پهرئين تاريخ تي وٺجان...!“ تهذيب سان وري ايتري دل جو رکشا وارو پاڙو گهرندس ته، ان کي چونڊو ”تهذيب سان ڳالهائ...!“ ڪنهن کان انٽرويو وٺي رهيو هوندو ته لڳندو ڇڻ انٽرويو ڏيئي رهيو آهي... هليو جو ايترو تيز جو اسلام آباد تائين پهچيو وڃي... ۽ ويهڻ جو ايترو مضبوط جو اگر ڪنهن ڪرسيءَ تي ويهي ته هن کي لاهڻ لاءِ برينجرس گهرائي پوي...!

هڪ ٻئي سنڌي دانشور کي آئون سڃاڻان جيڪو وري پرائمريءَ ۾ انگريزي سيکارڻ جي خلاف آهي. چونڊو ”انگريزن کي ڪهڙي سنڌي اچي ٿي جو اسين انگريزي سکون...!“

وري زور ڏيئي چونڊو ”پرائمريءَ ۾ انگريزيءَ تي پابندي خود انگريزن وٽ به هئڻ گهرجي...!“

هڪ ٻئي دانشور کي ادبي دنيا سان ايترو پيار آهي جو ڪنهن شاديءَ ۾ ويندو ته گهٽ کي تحفي ۾ به سئو صفحي ڪن جو مهاڳ ڏيئي ايندو... چونڊو ”منهنجو لکيل مهاڳ جيڪڏهن ڪير سڄي جو سڄو پڙهي وڃي ته ان جي آخرت سٺي ٿيندي...!“ هيءُ پنهنجن مهاڳن ۾ شاعرن سان به اهو ئي ڪجهه ڪندو آهي جهڙو خود شاعر پنهنجن ٻڌندڙن سان ڪندا آهن.

هن وٽ ڪتابن جا مهاڳ لکرائڻ تي ايتري رش هوندي آهي، جو شاعر هاڻي پهرئين مهاڳ لکائيندا آهن ۽ پوءِ شاعري ڪندا آهن... جيئن هن هڪ ڪتاب جو مهاڳ لکيو ته اهو وڪاميو ڪونه وري ٻئي هڪ ڪتاب جو مهاڳ لکيائين ته اهو هٿو هٿ وڪامي ويو... پبلشر کان پڇيوسين، ”توهان ڪهڙي اٽڪل ڪئي؟“ چيائين، ”اسان ٽائٽل مٿان اهو لکرائي ڇڏيو ته، ”هن ڪتاب ۾ هن صاحب جو مهاڳ ڪونهي...!“

روسي هيٺ پسندي جديديت ۽ سنڌي ادب

خليق ٻگهيو

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي، ته ڪڏهن ڪڏهن علمي تنقيد جي ڦهلاءَ کان پوءِ ڪي علمي تنقيد جا بحث شروع ٿين ٿا ۽ ڪڏهن ڪڏهن وري علمي تنقيد کان پوءِ ڪن نون علمي تنقيدي بحثن جو آغاز ٿئي ٿو. تازو ”سارنگا“ ۾ محترم اڪبر لغاريءَ جو مضمون ”روسي هيٺ پسندي ۽ نئين تنقيد“ شايع ٿيو آهي، جيڪو سنڌي علمي تنقيد جي ڏس ۾ هڪ اهم شروعات آهي. هن مضمون جي مطالعي کان پوءِ وري تنقيدي ادب جي علمي تناظر ۾ ڪي نوان سوال اُڀرن ٿا، جن مان سڀ کان وڏو سوال هيءُ آهي ته ڇا اڄوڪي سنڌي ادب جي تنقيدي اڀياس واسطي روسي هيٺ پسنديءَ مان به ڪي فائدا حاصل ڪري سگهجن ٿا؟ يا اهو ته ڇا جديد سنڌي ادب جي اڀياس ۽ تجزيي ۾ روسي هيٺ پسندي به اسان جي ڪا مدد ڪري سگهڻ جي اهل آهي؟ بهتر هيو ته ليکڪ پاڻ ئي ان حوالي سان ڳالهه ٻولهه جي شروعات ڪري ها.

دراصل اسان جڏهن به ڪنهن تخليق جو تنقيدي اڀياس ڪريون ٿا ته اسان جي سامهون ٻه شيون بنيادي حيثيت رکن ٿيون: هڪ فن، ٻيو فڪر. فن يا آرٽ جي ڪا به حد ڪانهي. آرٽ کي لامحدود وسعت هجي ٿي، يا ائين چئجي ته آرٽ جون جهٽون ۽ سمتون لحد هجن ٿيون. جڏهن ته فڪر به عام سطحن کان مٿي چڙهندو جيئن پوءِ تيئن گهرو ٿيندو وڃي ٿو. فڪر پنهنجي ذات کان شروع ٿئي ٿو ۽ عالمگير ٿي وڃي ٿو. تنقيدي مطالعي ۾ فن کي وڌيڪ اهميت ڏجي يا فڪر کي؟ اهو به نهايت اهم سوال آهي. ڇاڪاڻ ته ڪنهن به تخليق جي تجزيي وقت نقاد جو پنهنجو نڪتو نظر حاوي هوندو آهي. جيڪڏهن نقاد خالص فن جو ئي تجزيو ڪري ٿو ته پوءِ فڪر ثانوي حيثيت اختيار ڪري وڃي ٿو ۽ جيڪڏهن ڪوبه نقاد

خالص فڪر جو تجزيو ڪري ٿو ته پوءِ تخليق جو فن نظر انداز ٿي وڃي ٿو. هنن ٻنهي روين ۾ جتي امتياز ڪرڻ جي اشد ضرورت آهي، اُتي ڪنهن قابل اعتبار تنقيدي قاعدي جي پڌرائيءَ ۽ تنقيدي نظريي جي به ضرورت آهي. ڇاڪاڻ ته اهي تنقيدي اصول ٿي رهنمائي ڪندا ته تخليق جي تجزيي وقت ڪهڙي سائنس سهڪاري بڻي آهي؟

انهيءَ ۾ ڪوبه شڪ ڪونهي ته روسي هيٽ پسنديءَ جو اثر نه صرف روسي ادب تي پيو پر انهيءَ سان گڏوگڏ ان جو اثر آمريڪا ۽ يورپ تي به پيو. روسي هيٽ پسنديءَ جي تنقيدي اصولن ۽ نتيجن جا اثر سنڌي ادب تي گهٽ پيا آهن. جهڙي طرح سنڌي ادب جي تخليق تي ترقي پسند نڪتو نظر جو اثر وڌيڪ آهي. تهڙيءَ طرح وجودي فلسفي واري جديديت به سنڌي ادب تي پنهنجو اثر ته قائم ڪيو پر اهو گهرو بڻجي نه سگهيو جنهن جا ڪافي سبب هئا، پر سڀ کان وڏو ڪارڻ هيءُ هو ته محڪوم ۽ پسمانده سماجن اندر ادب محض تفريح ۽ وجودي احساساتي سوالن واري عياشي نٿو ڪري سگهي. دنيا ۾ جتي به محڪوم، مظلوم پسمانده ۽ غلام سماج هجن ٿا، اُتي ادب پنهنجي ترقي پسند ڪردار سان ئي سماج جي رهنمائي ڪري ٿو. ادب پنهنجي سماج کان ڌار هجي ۽ محض وجودي سوالن جي تلاش ۾ هجي ته پوءِ ته مزاحمت ٿيندي. هونئن به ادب بيشڪ انسان جي دريافت آهي، پر لاشڪ خود ادب به اڃا انسان کي ئي دريافت ڪرڻ ۾ رڌل آهي. البت انهيءَ حقيقت کان ڪير به انڪار نه ڪري سگهندو ته ادب محض وجود جو ئي عڪاس ڪونهي ۽ وقت جي ارتقا جي سفر ۾ ادب جو ڪارج پنهنجي پنهنجي سماج کان وڌي عالمگير/ڪائناتي ٿيندو پيو وڃي.

انهيءَ کان سواءِ ڪابه ادبي تحريڪ يا ڪوبه ادبي لاڙو ”ارتقا جي گهرج“ هوندو آهي. هونئن به ضرورت ايجاد جي ماءُ هوندي آهي. ارتقا جي مرحليوار سفر ۾ تخليقي ادب پنهنجا جدا رخ طءُ ڪري ٿو ۽ تنقيدي اصولن جي روشنيءَ ۾ ئي ڪنهن تخليق يا فن پاري جي مختلف جهتن ۽ رخن جو تعين ڪري سگهجي ٿو. ڪلاسيڪيٽ هجي يا نيوڪلاسيڪيٽ، رومانيت هجي يا مارڪسزم، امپريزم هجي، سمبالزم، نئچرلزم هجي يا فئشنسٽي، اسٽرڪچرلزم هجي يا سريٽلزم، جديديت هجي، مابعد جديديت يا ٻي ڪا ادبي تحريڪ يا لاڙو اُهي سڀ رويا ڪنهن نه ڪنهن دؤر جي پيداوار آهن ۽ ڪن سماجن ۾ گهڻي وقت کان پوءِ نروار ٿيا. تنقيد جا اصول به سماجي تغير/تبديليءَ ۽ تخليقي تبديليءَ سان تبديل ٿين ٿا ۽ مختلف ادبي نظرين/تنقيدي اصولن جي به ارتقا ٿئي ٿي. تبديلي انهن ۾ به اثر هوندي آهي. جهڙيءَ طرح تخليق جي دنيا ۾ پنهنجي دؤر جي پيداواري تخليقي نظرين کان متاثر ٿئي ٿي. تهڙيءَ طرح تنقيد جي

دنيا به مختلف تنقيدي مڪتبہء فڪرن کان متاثر ٿئي ٿي. هڪ صدي اڳ 1916ع ڌاري روسي نقادن هيٺ (FORMALISM) تي زور ڏنو پر استالن جي دؤر تائين ڪافي شيون تبديل ٿي چڪيون هيون. منهنجي خيال ۾ سنڌي تنقيدي ادب ۾ هيٺ (FORM) تي ايترو ڌيان ناهي ڏنو ويو جيترو ڌيان فڪر تي ڏنو ويو آهي. ٻين لفظن ۾ ائين چئي سگهجي ٿو ته تنقيد جي ماڻن ۽ ماڻن ۾ اسان هيٺ (FORMALISM) جي پيٽ ۾ ٻين ٻن ماڻن CONTENT (مواد) ۽ CONTEXT (سياق و سباق) ڏانهن وڌيڪ ڌيان ڏريو آهي ۽ تخليق ٿيڻ کان پوءِ ادب کي هڪ معروضي وجود (OBJECTIVE ENTITY) واري حيثيت نه ڏئي سگهيا آهيون. نتيجي ۾ هڪ طرف ادب اندر سياست جو عمل دخل وڌيڪ ٿو ملي ته ٻئي طرف فن جو خالص تجزيو ۽ ”فني انصاف واري تقاضا“ ٻين ترجيح بڻجي ويئي آهي. پهرين ترجيح ڄڻ ته فڪر تي رهندو آيو آهي. ان صورتحال جي پٺيان سنڌ جي پنهنجي اقتصادي بدحالي به آهي ته سماجي پسماندگي به آهي. انهيءَ ڪري سنڌي ادب جي تنقيدي اڀياس ۾ به تخليق ۽ تخليقيڪار کي پرڪٺ لاءِ ڇو ۽ ڪڏهن؟ وارا سوال نمايان طور سامهون ايندا رهيا آهن. تنقيدي بحث ڦري ڦري ”ادب براءِ ادب“ ۽ ”ادب براءِ زندگيءَ“ جي مڪتبہء فڪرن ۾ ٿي ورهائجي ٿو وڃي.

اسان وٽ ادب براءِ ادب ايتري پذيرائي حاصل ناهي ڪري سگهيو. البتہ ادب براءِ زندگيءَ وارو ادبي نظريو وڏي اهميت ۽ افاديت رکي ٿو. جنهن مڪتبہء نظر کي ادب براءِ ادب چئون ٿا، تنهن نڪتبہء نظر کي مڪمل طرح رد ڪيو وڃي ٿو. آرٽ براءِ آرٽ جي تصور/نظريي کي مختلف سماجن جي، مختلف فلسفين ڪافي هٿي پئي ڏني آهي. جيئن هڪ صدي اڳ 1916ع واري روسي هيٺ پسنديءَ وارا تنقيدي مفڪر آهن، جن جي نظرين تحت جذبي ۽ فڪر جو اظهار ثانوي بڻجي وڃي ٿو ۽ ادبي شين جي امتياز جي ڪسوٽي فني لوازمات ٿي وڃي بيهن ٿا يا ادبي تحرير جي سچائي، نفس مضمون ۽ فڪر وٺي نظر جي برعڪس، ٻوليءَ، اسلوب ۽ ٻين فني صنعتن تي بيٺل آهي. البتہ نين عالمي حالتن ۾ اهي سمورا اصول هن گلوبل وئيج ڏانهن وڌندڙ دنيا جي ادب تي به جيئن جو تيئن لاڳو ڪري سگهبا؟ اهو سوال ضرور اهميت رکي ٿو.

جديدت جي لاڙي جي تواريخ تي نظر وجهون ٿا ته ان ۾ نون اسلوبن ۽ ادبي هيٺن جي امڪانن جي نشاندهي ڪئي. جديديت جي پهرين حامين ته حقيقت کي به وجود جي اندر ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي ۽ ادب جي ڪارج تي بحث ڪندي اهو به چيو ته ادب ڪو سياسي پمفليت ڪونهي. جيتوڻيڪ وجودي فلسفي کي هڪ مڪمل فلسفو به نٿو چئي سگهجي، ڇاڪاڻ ته خود وجودي فلسفو ٺڪرن جي صورت ۾ تواريخي طرح رونما ٿيو ۽ وجودي فلسفو هڪ دور جي پيدائش هئي. هڪ مڪمل فلسفي وارو نظام به

هن فلسفي ۾ ڪونه هو پر انهيءَ کان ڪير انڪار ڪندو ته جديديت جي لاڙي جو بنياد به ان ئي وڌو. خود جديديت کي به جمالياتي تحريڪ ۽ روماني روايتن جي توسيع ڪوٺيو ويو. توڙي جو جديديت جي لاڙي جي پٺيان هڪ وڏو تهذيبي پس منظر هو پر انهيءَ ۾ سگمنڊ فرائيڊ ۽ يونگ جي نفسياتي چيد جو به وڏو ڪردار هو.

جيڪي نقاد جديديت جي هن ڪردار کان انڪار ٿا ڪن ته ”جديديت جي لاڙي ادب کي سياسي پمفليت بڻائڻ کان نه روڪيو هو“ سي اڄ به سرينلزم تي ڳالهائڻ کان نٿا ٽڪجن. اُهي 1910ع کان 1930ع واري دؤر جي وچ ۾ سرچندڙ ادب بابت ڪهڙي راءِ ڏيڻ چاهيندا؟ جن ۾ وڏا وڏا ادبي تجربا ڪيا ويا. اُهي رلڪي، البرٽي ۽ ٿامس مور ڪافڪا، ميا ڪوفسڪي، پاسترناڪ جي تجربن کي هيٺ ڀرڻديءَ جو ڪهڙو رجحان سمجهن ٿا؟ ٽي ايس ايليٽ جي The west Land، ايڏراپائونڊ جي Hugh Selwyn Mauberley، جيمس جوائس جي Ulysses، ڊي ايڇ لارنس جي Women in love، بيٽس جي The Tower ۽ ورجينا وولف جي To The Light house جهڙن فني تخليق جي تجزيي ڪرڻ وقت هڪ نقاد کي ڪهڙو پاسو وٺڻ گهرجي؟ جيتوڻيڪ انهيءَ کان به انڪار ڪونهي ته جديديت جي لاڙي تحت ڪي اهڙا اديب به هئا، جيڪي محض وجودي ڳولا تحت تخليق نه سرچيندا هئا. سڀني شين کي سميتي اهو چئي سگهجي ٿو ته جديديت پنهنجن انيڪ خوين جي باوجود هڪ اهڙو لاڙو ضرور هو جنهن تخليق جي سماجي ۽ سياسي فڪر جي اهميت کان انڪار ضرور ڪيو هو ان ڪري ادبي تخليقن اندر جتي موضوعي معاملن کي هتي ملي، اُتي فطري طرح آرٽ جي خالص قدرن کي Thought کان وڌيڪ ترجيح حاصل ٿي سگهي، جنهن سبب وري به فن Formalism کي پهرين طاقت يا اوليت حاصل ٿي.

روسي نقادن وڪٽر شڪلووسڪي ۽ رومن جيڪبسن جي سرڪل سان تنقيد جي فن ترقي به ڪئي. پر پوءِ به سندن تنقيدي اصولن جي وڌيڪ وضاحت ٿيڻ ڪپندي هئي ته وٽن مواد (Content) جو تصور ڇا هو؟ ٻئي طرف تنقيدي اڀياس جي نئين اصول سياق و سباق (Context) جو مسئلو آهي، جنهن ۾ هڪ نقاد اهو ڏسندو آهي ته خود تخليقڪار جي ذاتي زندگي ڇا آهي؟ ۽ ان جو هن جي تخليق سان ڪهڙو سبب آهي؟ يا هڪ نقاد ويٺو اهو سوچي ته ادب ڪنهن تخليق ڪيو؟ ڪڏهن تخليق ڪيو؟ ۽ ڇو تخليق ڪيو؟ اهي سوال هڪ طرف ذاتيات ڏانهن وٺي وڃن ٿا ته ٻئي طرف ادب جي فڪر کان به ڌار ڪونهن. اسان کي اهو به ڏسڻو پوندو ته ڪنهن به تخليق جو ڪارج ڇا آهي؟ يا ڪابه تخليق ڇو وجود ۾ آئي؟ باقي ڪنهن تخليق ڪيو؟ هيءُ سوال وري تنقيدي اڀياس ۾ ذاتيات جي دائري ۾ داخل ٿي وڃي ٿو. انهيءَ تي فوڪس ڪرڻ ڪنهن به طرح درست نه آهي. باقي تنقيد وقت ”ڪڏهن“ ۽ ”ڪنهن“ جهڙن سوالن جو سڌو تعلق تاريخ سان هجي ٿو.

ادب انقلاب جو به داعي هوندو آهي. ته ادب تفريح جو به سامان مهيا ڪري ٿو. ادب فن به آهي. ته فڪر به ادب قومي ۽ سامراجي استحصال خلاف هڪ زبردست آواز به بڻجي ٿو. ته ادب ضرور خوشيءَ ۽ لطافت جو به وسيلو آهي. اهڙو ادب جنهن ۾ آرٽ ناهي، سو به ڪنهن اهڙي وڻ جيان آهي، جيڪو نه ڇانوَ نه ٿي ميوو عطا ڪندو هجي! ۽ اهڙو ادب جنهن ۾ فڪر سمائڻ جي ڪوشش ڪئي وڃي ۽ فني تقاضائن تي ڌيان نه ڌريو وڃي، اهو ادب به عملي طرح پُرڪشش، دير يا ۽ اثرائتو نٿو رهي. پوءِ نيٺ ڇا ڪجي!! هتي اها وضاحت ڪرڻ به لازمي آهي ته تخليق ۽ تنقيد جا ڪي اڻ اعلانيل رشتا هجن ٿا يا ڪي سڀڻا هجن ٿا ۽ ڪي مشترڪ اصول هجن ٿا، جيڪي پنهنجي دؤر جي مطابقت سان گڏ گڏ هلن ٿا. انهيءَ ڪري ڳالهه تنقيد جي اصولن جي هوندي ته پوءِ انهيءَ سان گڏوگڏ تخليق جي ڪارج تي به بحث ٿيندو ۽ اهو به ڏسڻو پوندو ته ڪنهن به فن پاري جي تخليق کان اڳ هڪ تخليقڪار جو تخليقي پورهيو ڪيترو شعوري آهي ۽ ڪيترو لاشعوري؟ ائين به آهي ته هڪ تخليقڪار جي به ڪن نظرين سان ڪم ٿيندو هوندي آهي، جيتوڻيڪ انهيءَ ڪم ٿيڻ جو تعين به خود ترقي يافته ادب جو مسئلو آهي ته مقامي ادب جو به مسئلو آهي. هڪ اديب جي ڪم ٿيڻ ڪيستائين هجي؟ ادب واقعي محض سماجي، اقتصادي ۽ سياسي مسئلن جو ڪو ٺيڪيدار ڪونهي، پر ادب محض وجودي وارتائن جو عڪس هجي، اهڙي نڪتو نظر کي قبول ڪرڻ صحيح روش نه آهي. هڪ اهڙي تنقيدي صورتحال جي وچ ۾ هڪ تخليقڪار جي آڏو پهرين ترجيح فن هجڻ ڪپي؟ يا فڪر؟ اهي سوال به بار بار ڪر ڪندا رهن ٿا.

تنقيد بابت اهي سڀ نظريا ڪنهن منطقي پنهنج (LOGICAL) (APPROACH) تائين رسي سگهن ٿا، جيڪڏهن سمورن تنقيدي نظرين تي بحث ڪري نتيجا اخذ ڪيا وڃن. تنهن کان پوءِ اجتماعي سطح تي ڪن تنقيدي اصولن/نظرين کي تخليقي ادب تي لاڳو ڪري سگهجي ٿو جيئن محترم اڪبر لغاريءَ روسي تنقيد سوليءَ سنڌيءَ ۾ سمجهاڻي آهي، تيئن انهيءَ آڌار سنڌي تنقيدي ادب جو تقابلي جائزو به وٺي سگهجي ٿو. اهو فڪري مغالطو موجود آهي ته بهرحال فن وڌيڪ آهي يا فڪر؟ اهو سوال وري ان سان سلهاڙيل آهي ته اديب جي ڪم ٿيڻ ڪنهن سان ۽ ڪيستائين هجي؟ ڇا به هجي ۽ ڇا به هجي ته هڪ تخليقڪار جي پهرين ڪم ٿيڻ پنهنجي آرٽ سان ئي هجي ۽ فڪر پڻ ترجيح هجي، پر هڪ فنڪار پنهنجي زماني کان بي خبر رهي نٿو سگهي، ان ڪري فڪر به تمام گهڻو اهم ۽ بنيادي اهميت جو حامل ٿئي ٿو، ڇو ته فڪر ئي انقلاب جو پيش خيمو هوندو آهي ۽ فڪر ئي ڪنهن به آرٽ کي وڌيڪ پائيدار ۽ حسين بڻائي ٿو. جڏهن ته ان ۾ فن ۽ فڪر جو توازن ئي ان کي جاوداني بخشي ٿو.

بلوچي ادب ۾ عورتن جو حصو

مختصر جائزو

عابد مير

جيتوڻيڪ بلوچ سماج ۾ عورت کي صنف مجموعي طور نهايت ڪمزور مجبور ۽ محڪوم بڻائي پيش، ڪيو ويندو آهي، پر اهڙو تاثر پيش ڪندڙ ”دانشور“ اڪثر سماج جي اوسر هن جي سماجي ڍانچي جي بيهڪ ۽ ثقافتي پس منظر کي نظر انداز ڪري ويندا آهن. اهو چوڻ ۾ ڪو وڏاڏا ناهي ته ايئن ڇاڻي وائي ڪيو ويو آهي. بلڪل ايئن ئي، جيئن ڪنهن دور ۾ سنڌي سماج ۾ عورتن تي ظلم ڏاڍو، قرآن سان پرڻو ڪاري ڪري مارڻ ۽ ستي بڻائڻ واري عمل کي رياستي ميڊيا وسيلي اهڙي نموني پيش ڪيو ويو، جڏهن ته سنڌي سماج جو اهو هڪڙوئي رخ آهي ۽ تمام سنڌي جاهل، ظالم ۽ جابر آهن، پنهنجي نياڻين سان جانورن جهڙو ورتاءُ ڪن ٿا. (محترم نور الهدي شاه جو مشهور زمانا اعترافاتي ۽ انڪشافاتي آرٽيڪل انهيءَ جو عملي ثبوت آهي)

بلوچ سماج ۾ عورتن جو مقام ۽ سندن سماجي حيثيت جيتوڻيڪ هيٺ اسان جو سڌو موضوع ڪونهي، پر ادب وسيلي بلوچ عورتن جي سرگرمين جو جيڪو مختصر جائزو هت پيش ڪجي ٿو، ان مان بلوچ عورتن جي سماجي سرگرمين جو ٿلهي ليکي اندازو لڳائي سگهجي ٿو، بلڪ بلوچ عورتن جي تخليقي سرگرمين کي پڻ پرکي سگهجي ٿو.

بنيادي طور بلوچي ادب جي تخليقي جائزي ۽ اوسر قديم ۽ جديد عهد جي ٻن ڀاڱن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

قديم دور

قديم دور ۾ مجموعي طور جيڪي داستان ملن ٿا، سي جنگي مهمن بابت نظم جي صورت ۾ آهن. ايئن ئي عورتن جون تخليق ٿيل لوريون ۽ شادين جي موقعي تي

ڳايل ڳيچ اڄ به شاهڪار بلوچي ادب جو حصو آهن. اهي گيت ۽ نظم هڪ پاسي جتي بلوچ عورتن جي تخليقي قوتن جو اظهار آهن، اتي پنهنجي وقت جي سماجي ۽ ثقافتي پس منظر جا ترجمان پڻ آهن.

شادي غمي ۽ ٻين موقعن تي ڳائيندڙ گيتن مان هٿ، لاڙوگ، ڏيهي وغيره اهڙيون صنفون آهن، جيڪي خالص عورتن جون تخليق ڪيل آهن ۽ عورتاڻي صنف طور تي ڄاتيون وڃن ٿيون.

هيٺ هڪ لوريءَ جا ڪجهه ٽڪرا ڏجن ٿا، جنهن ۾ هڪ بلوچ ماءُ جا پنهنجي پٽ لاءِ جذبا ۽ سندس تربيتي ترغيب کي محسوس ڪري سگهجي ٿو:

مان لوري ڏيان ٿي پنهنجي لال کي

ان لال کي، جيڪو گلاب جهڙو آهي

منهنجو لال هڪ سهڻو جوان ٿيندو ڇهه ڇهه هٿيار کڻندو

تلوار ڍال، نيڙي ۽ ڪمان ساڻ هوندو

آڙيل گهوڙن تي چڙهي کين ڊوڙائيندو

اميرن جي مجلس ۾ ويهي عقل ۽ علم جون ڳالهيون ڪندو

سردار قاصد ذريعي چورائيندو:

”قوم جا شمشير زن جوانو اٿي اچو

اسان خونخوار دشمن سان جنگ جوڙي آهي

اها مون امڙ جي تمنا آهي

ويڙهه جي گهڙيءَ ۾ تلوارن جي چانءَ ۾ رهجانءِ

پرديش ۾ پرڻيل تنهنجيون پيڻون

تنهنجي شجاعت تي ناز ڪنديون

زال تنهنجي فخر ڪندي پنهنجي اڙنگ تي

تنهنجي قوم تنهنجي نالي ۽ بهادريءَ تي فتحياب ٿيندي

تون منهنجي لوريءَ جي لڄ رکجانءِ!

اٿين ٿي ڀائرن جي محبت، پيڻن جي اميدن جو محور هوندي آهي. بلوچ پيڻون

پنهنجي ڀائرن لاءِ سراپا ايثار ۽ قرباني هونديون آهن. بلوچ پيڻون، ڀائرن کي ڪيئن

ٿيون ڏسن. هڪ بلوچ ڀيڻ جون هي سٽون پڙهو:

هئن پيڻن کي زندگي نصيب نه ٿئي / جي ڀائرن جي چانءَ کان محروم هجن

جن پيڻن جا دلدار ڀاءُ نه هجن / اهي ان قلعي جيان آهن

جيڪي پنهنجي قلعي داد (محافظ) کان محروم هجن

پر اهڙي ڀاءُ لاءِ ڀيڻ هڪ معيار به قائم ڪري ٿي. اچو ته ڏسون ته بلوچ ڀيڻ

ايتري تعريف ڪندڙ ڀاءُ کان ڪهڙيون اميدون ٿي رهي ۽ سندس ڪردار لاءِ ڪهڙو معيار ٿي قائم ڪري؟ هوءَ چوي ٿي:

منهنجو اميرائي رنگ ڍنگ وارو ڀاءُ
ڍال جنهن جي گلن کي چلي وڌو آ.
جنهن جي چيلهه لاڳيتو ڪمان ٻڌڻ سبب زخمي ٿي پئي آ
منهنجي ڀاءُ جو نيزو (پري تائين) مار ڪندڙ
۽ تلوار تيز ڌار

ايئن به ناهي جو بلوچ عورتن جي شاعري رڳو مردن جي ساراهه تي ٻڌل آهي. بلڪ عورتن لاءِ به اهڙا ئي نفيس جذبا موجود آهن. نموني طور هڪ لوريءَ جا ڪجهه ٽڪرا پيش ڪجن ٿا، جنهن ۾ هڪ بلوچ ماءُ پنهنجي ڌيءَ جي آئيندي جي تصوير ڪشي ڪري رهي آهي، جنهن ۾ واضح طور ڏسي سگهجي ٿو ته هڪ بلوچ ماءُ پنهنجي ڌيءَ مان ڪهڙي ڳڻ جي توقع رکي ٿي؟ هوءَ چوي ٿي:

چنڊ جهڙي منهنجي ڌيءَ، شير زال بڻبي
هن جو گهر هن کان پري نه هوندو
هوءَ پنهنجي ڀائرن جي پيار ۾ سرشار هوندي
روزاني سوين مهمانن جي ميزباني ڪندي

هن شام ۽ صبح پنهنجي شان لاءِ رد ڳهائيندي
قديم دور جا اهي سمورا قصا نظم تائين محدود آهن. جيتوڻيڪ انهن جا تخليق ڪار اڻ ڄاتل آهن. پر مؤرخ انهيءَ ڳالهه تي متفق آهن ته اهي سمورا گيت بلوچ عورتن جي ئي تخليق آهن ۽ سندن تخليقي ڪاوشن جو ثمر آهن.

وچ وارو دور

بلوچي فوڪ لور کان اڳتي جيڪو معلوم تاريخ وارو دور آهي، ان کي عام طور وچ وارو زمانو سڏجي ٿو جيڪو هونءَ ته هڪ حوالي سان قديم دور جو ٿي حصو آهي؛ پر قديم فوڪ لور کان اڳتي جو دور آهي. اهو بلوچي ڪلاسيڪ جو سوڻهري دور پڻ سڏجي ٿو. هن دور ۾ مشهور بلوچي رومانوي ڪهاڻين جو جنم ٿيو ۽ نه رڳو انهن ڪهاڻين جا هيرو پر هيروئنون پڻ لاجواب شاعري تخليق ڪن ٿيون. جنهن ۾ بلوچ ثقافت جو حقيقي رنگ ملي ٿو. شهر مريد جي منگيندي هاني، چاڪر رند جي ٺٺهن مهناڙ ڪلمت جي شاهزادي گرانان ڪوه ناگو جي وفا شعار نياڻي شيرين ۽ ڪوهستان وماران جي بي نظير شاهه سيمڪ ان دور جا اهم ۽ مشهور نالا آهن.

هاني جي ڪهاڻي سنڌ جي لوڪ داستان عمر مارئي سان گهڻي حد تائين مماثلت رکي ٿي. ڪچي جو سردار مير چاڪر رند، سه مريد کان دوکي سان هڪ شرط

ذريعي سندس گل جهڙي محبوبه هاني کسي ٿو وٺي، ڀر گدان جي رهواسي هاني، چاڪر رند جي محلن ۾ به پنهنجي غريب محبوب ۽ محڪوم ديس کي ياد ڪندي ٿي رهي. هوءَ پنهنجي محبوب جي ياد ۾ لاجواب شاعري تخليق ٿي ڪري، سردار رند جي محلن جي تنهائيءَ واري قيد ۾ شاعري سندس سهارو بڻجي ٿي ۽ هوءَ پنهنجي بهادر محبوب کي شاعريءَ وسيلي ياد ڪري قيد تنهائي جي عذاب ۽ اذيت کي گهٽائڻ جي ڪوشش ٿي ڪري چاڪر رند جي محل ۾ جڏهن هوءَ ڪڪرن کي آسمان تي چاڻيل ٿي ڏسي ۽ برساتي هوائون هلن ٿيون، ته هوءَ پنهنجي محبوب کي هيئن ٿي ياد ڪري:

”شام ٿيندي ٿي جڏهن سج جي گرمي، ڏنڌ ۾ ويڙهجي پنهنجي توانائي وڃائي ويهي ٿي

(تڏهن) ڏکوئيندڙ يادون بي چين ڪري ٿيون ڇڏين

شيهه جي ياد ۾ اڪيون ڀرجي وڃن ٿيون

ڳوڙهن جو سيلاب ساوڻ جيان وهڻ لڳي ٿو

منهنجي گذارش اي گهٽائون ٻڌو!

هٿ وسڻ مان ڇا حاصل

وسڻو ٿي آهي ته نيري ساگر تي وڃي وسو

هڪي جي فصيلن تي وسو

جتي خست حال شهر مريد ڏکن ۾ وڪوڙيل سٺل آهي

شهر مريد جي دستار تي چانءُ ڪريو

شهر جي زلفن کي پڇايو

شهر جا اُهي زلف، جيڪي چڱي پلي ڏسندڙ کي عشق جو بيمار بڻايو ڇڏين!

هاني پنهنجي شاعريءَ ذريعي پنهنجي دور جي سماجي حالتن جو تذڪرو به

ڪري ٿي ته شهر مريد تي تنقيد ڪندي سندس اهڙي قدم تي ٽيڪا ٽپي به ڪري

ٿي، جنهن ڪري به پيار ڪندڙ دليون سدائين لاءِ هڪ ٻئي کان وڇڙي ويون. پنهنجي

محبوب طرفان محض هڪ شرط عيوض بلوچي معاشرتي قدرن کي رُسوا ڪرڻ تي

هوءَ ايئن ڏک ڳواڻ ظاهر ڪري ٿي:

شرط جي نالي تي هڪڙي حرڪت ڪئي آئي

پنهنجي آرائش جي شوق ۾ ڪهڙي انمول محبت داءِ تي لڳائي ڇڏي

جوانمرد ڀلا پاڻ سان منسوب گلرخن کي

گهر جي زينت کي، زره پڪٽر، اسلحي ۽ ڪمان کي

ڪڏهن ايئن پين کي بخشيش ۾ ڏئي ڇڏيندا آهن؟!

چون ٿا ته حاني جي جدائيءَ ۽ شرمندگيءَ کان بچڻ لاءِ شهه مريد مڪي هليو ويو پر حاني پوءِ به سندس انتظار ڪندي رهي. جڏهن به عرب مان ڪو قافلو ايندو هو ته هوءُ کانئن شهه مريد جي پڇا ڪندي هئي. هوءُ هڪ شاعره هئي، تنهن ڪري اهڙو تصور ڪري پڻ پنهنجي محبوب لاءِ پنهنجي خيالن ۽ جذبن جو اظهار ڪندي هئي. هڪ نظم ۾ هوءُ چوي ٿي:

هڪ ٻيڙي سمنڊ جي موجن تي اچلندي نظر پئي آچي
هُن جو ڀيڻو سڙه هئا ۾ ڦڙڪي رهيو آ
ڪاٻلي درويش ساحل تي پيا آهن
هُنن مان هڪ جو چهرو بهادر شهه مريد جهڙو آ.....
اي درويش! مڪي مڪرم مان پيا اچو
مونکي به ڪا خوشيءَ جي خبر ڏيو

اهڙو ڪو درويش اوهان کي نظر آيو جيڪو اوهان وانگر ڳيرو هجي؟
هن دور ۾ جن بلوچ عورتن پنهنجي شاعريءَ جا جوهر ڏيکاريا، انهن ۾ مهناز سيني کان مٿانهين نظر ٿي اچي. مهناز چاڪر رند جي ٺُهن ۽ مير شهداد جي ننڍي گهرواري هئي. شهداد جي وڏي گهرواري هن جي هڪ پير کان هندي سؤت مير عومر سان ناجائز لاڳاپن جو الزام هنيو جنهن کان پوءِ مير شهداد مهناز کي گهران ڪري ڇڏيو ۽ کيس بيوفائيءَ جا طعنا ڏنائين. مهناز جرڳو ڪوٺايو جنهن ۾ سندس مٿان لڳايل الزام غلط ثابت ٿيو پر هن شهداد کان طلاق ورتي ۽ هندي عومر سان ٿي وڃي شادي ڪيائين. هن مير شهداد جي ظعنن جي موت ۾ اهڙي لاجواب شاعري تخليق ڪئي آهي، جيڪا اڄ به بلوچي ادب ۾ اعليٰ مقام رکي ٿي.

شهداد جي ٻي رحمتي رويي جو ذڪر ڪندي هوءُ لکي ٿي:

”تون تن چئن ڳيرو جوانن سان شڪار تان موٽي رهيو هئين، آئون به تن چئن ساٿين سان گڏ تنهنجو رستو روڪي ويهي رهيس. مون هڪڙي هٿ سان تنهنجي گهوڙي جو لڱام جهليو ٻيو هٿ تنهنجي پيرن تي هو (مون چيو). مون کان جيڪا به خطا ٿي آهي، بخشي ڇڏ. پر تون مون کي ٻي رحمتي انداز ۾ ڏکوڻو آئون تنهن پير ڪري پيس. تنهنجا زيور مٽيءَ ۾ لتجي ويا. اهڙيءَ حالت ۾ تو مون کي طلاق ڏئي ڇڏي. تو اهو به نه سوچيو ته آءُ هڪ معزز گهراڻي جي نياڻي هئس.“

مهناز جي شاعريءَ جي هڪڙي خوبي اها آهي ته سندس لفظن جي چونڊ ڪمال جي آهي. هوءُ شاعرانيون تشبيهون ۽ استعارا پڻ ڏاڍي خوبصورتيءَ سان ڪم ٿي آڻي. هوءُ لفظن جي استعمال ۾ ڏاڍي احتياط کان ڪم ٿي وٺي. طلاق جي معروضي

شڪل کي هوءَ ٽن چونڊيل تيرن سان تشبيهه ڏئي ٿي. ان عمل تي سندس رويو سماج جي مجموعي معاشرتي روين جي عڪاسي پڻ ڪري ٿو. هوءَ شهداد سان مخاطب ٿيندي چوي ٿي:

”اوهان پنهنجو هٿ شاهي کيسي ۾ وڌو ۽ ٽي چونڊيل تير ڪڍيندي چيو: ”هيءَ آهي تنهنجي طلاق“ شهدادا! (اهي تير) تورضا ۽ رغبت سان ڏنا ۽ مون ڏکويل دل سان قبوليا. هڪ تير پنهنجي اکين تي رکيم، ٻيو تير مُشڪبو چپن سان لڳايم، ٽيون تير کيسي جي ڪنڊ ۾ محفوظ ڪيم، ڇاڪاڻ جو انهيءَ جو اظهار هڪ وڏو عيب آهي.“

ٻئي هنڌ هوءَ شهداد سان پنهنجيءَ محبت جو اظهار ڪجهه هن ريت ٿي ڪري: ”تون نٿو ڄاڻين ته آئون انجير جي وڏن پٽن وارو آهيان، جيڪو وڏن پهاڙن جي چوٽين تي پيدا ٿئي ٿو. اهڙي اونچائيءَ تي، جتي انساني هٿ نه پهچي سگهي، ساوڻ جو زوردار مينهن منهنجي پاڙن کي لوڏي نه سگهيو تيز طوفان مون کي ڇهڻي به نه پيو سگهي، ها مگر شهداد جي زلفن جي واءِ مون کي لوڏي ڇڏيو!“

شهداد هٿان پنهنجيءَ بي لوٺ محبت جي توهين تي هوءَ وڏي واڪي چوي ٿي: ”هاڻ ڪنهن چوٽڪ تي بيهي منتظر رهندس، ته منهنجي علائقي جو ڪو آڻ ڄاتل واٽهڙو ٿي گذري، ته پنهنجي ٻانهن جي چوٽيءَ ڪنن جو هڪ والو پنهنجي وارن جي هڪڙي ڇڳ، پنهنجي پوتيءَ جي هڪ ليڙ کيس ڏيندس، ته جيئن منهنجي بابا ۽ پائرن کي خبر پوي ته شهداد منهنجي لڄ مٽيءَ ۾ ملائي ڇڏي آهي.“

مهناز کان پوءِ ان قطار ۾ سيمڪ جو نالو اچي ٿو جيڪا پنهنجي ور سان وفاداريءَ جو هڪ لازوال مثال پيش ڪري ٿي. سيمڪ جو ڳيرو ور نٿا (سنڌيءَ ۾ اهو اُچار ”نٿو“ ٿي سگهي ٿو) ڪنهن ويڙهه ۾ مارجي ويو. سيمڪ ساڻس پنهنجي محبت جو اظهار هن ريت ڪري ٿي:

”ڪو به مادان جي چوٽين تي ڏنڌ جي ڪُڪ مان هڪ چٽو ڪڪر اُٿي رهيو آهي، هي سفيد ڪڪري ڇڻ نٿو ۽ جي سفيد ڀڳڙي هُجي. ڦار مان ايئن پيو لڳي، ڇڻ هي نٿو ۽ جا مشڪبو گيسو هُجن ۽ ڦڙيون هُن جي ترڪش جا تير، هوءَ جا بجلي پئي چمڪي، نٿو ۽ جي تلوار جي چمڪ آ ۽ ڪنڊن هن جي بندوق جو آواز. ڪڪرو! اوهان کي منٿ ٿي ڪريان ته لاندو جي قبرستان تي وڃي وسو شهيدن جي ترقد جي زيارت ڪريو.“

پنهنجي مريحت ور سان سندس محبت ۽ عقيدت جو اظهار بلوچ سماج جي عورت جي نسواني جذبات جي زبردست ترجماني آهي، جيڪا پنهنجي محبت ۽ وفاداريءَ کي آخري دم تائين نڀائي ٿي. هوءَ پنهنجي مرحوم ور سان مخاطب ٿيندي چوي ٿي:

”نٿا! توکان پوءِ ڳوٺ جا نوجوان منهنجي گهر ٻاهران گهوڙا ڊوڙائي پنهنجي بهادريءَ جو اظهار ڪن ٿا، مون کي پئسن سان ورغلائڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، ڳوٺ

جون ڌوتيون به ترغيب ڏين ٿيون ته آئون هنن جوانن مان ڪنهن هڪ کي پنهنجي لاءِ چونڊي وٺان، پر ڳوٺ جا سمورا جوان منهنجي پيءُ ۽ ڀائرن جيان مون لاءِ محرم آهن. آئون اڄ به سمجهان پئي ته نٿا ڪنهن مهڙي آهي، مونندي هونون لاءِ چئيءَ جون پوتيون آڻيندو.“

۽ پنهنجي وفاداريءَ جو اظهار هوءَ ڪهڙي نه لاجواب، ڏکويل انداز ۾ ڪري ٿي: ”هاڻا منهنجي جوانيءَ کي رنگ ڀريون پوتيون نه وٺنديون هاڻ، لهڙيءَ جا نيل پيڙاڙا نه ايندا مون کي، هي اڪڙيون هاڻ شرمي لاءِ ترسنديون رهنديون. مون پنهنجو گريبان هڪ عزم سان ٻڌو آهي، هاڻ موت ٿي هن کي کولي يا سور موٽڻا!“
پر بدقسمتي چئجي جو جديد دور ۾ نئون نسل اهڙي شاندار تسلسل کي برقرار نه رکي سگهيو آهي. جديد شعري منظر نامي ۾ ڪي ڳڻپ جهڙا نالا نظر نٿا اچن، جنهن جا سماجي ۽ ثقافتي سبب پڻ آهن، جيڪو هڪ الڳ موضوع آهي.

نثري ادب ۾ عورتن جو حصو

قديم عهد ۾ نثري تخليقون گهر جي وڏين ۽ پوڙهين جي ڪهاڻين، داستانن ۽ قصن جي صورت ۾ ملن ٿيون، جيڪي اڄ به گهڻي ڀاڱي گهريلو زندگيءَ ۾ عورتن وٽ ئي محفوظ آهن، جڏهن ته جديد دور ۾ بلوچ خواتين ليکڪن نثر ۾ وڌيڪ دلچسپي ڏيکاري آهي. هنن ۾ محترم بانل وشتياري جو نالو سر فهرست آهي، جنهن ”بلو ڪپوت“ نالي سان پهريون مضمون لکي معاشرتي مامرن ۾ عورتن جي احساسن جي ترجماني ڪئي آهي. سندس مضمون ۽ ڪهاڻيون مختلف رسالن، خاص ڪري پندڊنهور ”بلوچي“ ۾ ڇپندا رهيا. سندس اسلوب دلڪش ۽ موضوع روزمره زندگي هئي، جنهن ڪري سندس لکڻين ۾ پڙهيل لکيل عورتن کي نه رڳو متاثر ڪيو پر ادب ڏانهن مائل ڪرڻ ۾ به اهم ڪردار ادا ڪيو. بدقسمتي چئجي ته سندس لکڻين جو ڪوبه مجموعو اڄ تائين مرتب ناهي ٿي سگهيو.

بانل وشتياري کان علاوه مرحوم گوهر ملڪ جون ڪاوشون پڻ بلوچي ادب ۾ هڪ وڏو اضافو ۽ عورتن لاءِ هن ميدان ۾ اڳتي وڌڻ جو سبب بڻيون. گوهر ملڪ، بلوچستان جي قومي شاعر ۽ ملڪ الشعراء جو خطاب ماڻيندڙ مير گل خان نصير جي وڏي ڌيءَ هئي. ننڍپڻ کان پوليو جي حملي سبب گهمڻ ڦرڻ کان لاجار هئي، پر اعليٰ ذهني تربيت سبب سندس معذوري هُن لاءِ هڪ وڏي فرصت ثابت ٿي ۽ تخليقي ڪمن لاءِ توجه جو ڪارڻ بڻي. کيس بلوچي ادب، بلوچي معاشري ۽ بلوچي سياست جو علم موروثي طور مليو هو جيڪو سندس لکڻين لاءِ جڙ ته خام مال ثابت ٿيو. سندس ڪهاڻي ”بلوچ من تيلانڪ دانت“ (بلوچ مون کي ڏڪو ڏنو) ۾ سندس سياسي ۽ سماجي شعور متانھون ٿو نظر اچي. بلوچن جي پسماندگي، تعليم کان محرومي ۽

معاشرتي ناهمواريون سندس موضوع آهن. پروفيسر شاه محمد مري جي ڌيان ۽ محنت سان سندس سمورو ڪم اردوءَ ۾ ترجمو ٿي چڪو آهي.

ان کان علاوه بلوچيءَ ۾ جڏهن رسالا نڪرڻ شروع ٿيا ته ٻارڻن جي صفحن، عورتن جي مسئلن ۽ ٻين هلڪن ڦلڪن موضوعن تي محترم فضيله عاليائي، ڏُر بيبي، ناز ملڪ، زينب سلطانہ پڻ لکيو. هڪ ٻي دانشور خاتون ط - رُوحِيءَ جي نالي سان پڻ عورتن جي احساس جي ترجماني ڪئي آهي. محترم زينب ثناء پڻ انهيءَ فهرست جو هڪ اهم نالو آهي. هُوءُ بلوچستان يونيورسٽيءَ جي بلوچي ڊپارٽمنٽ ۾ پروفيسر آهي ۽ بلوچي ادب ۾ ايم - فل ڪندڙ پهرين بلوچ عورت آهي. تنقيدي ۽ تحقيقي موضوع سندس لکڻين جو خاص ميدان آهن.

بلوچي ادب ۾ افساني حوالي سان هڪ ٻيو نالو محترم صبيح ڪريم جو پڻ آهي. سندس تعلق مڪران جي ساحلي علائقي سان آهي. هُوءُ افساني ۾ خاص دلچسپي رکي ٿي. مڪران جي اهم علائقي تربت مان ٿي ڪهاڻيءَ جي حوالي سان سمي پرواز جو نالو به ڳڻپ جوڳو آهي، جيڪا مشهور بلوچي ڪهاڻيڪار غني پرواز جي نياڻي آهي. مڪران مان ٿي بيبي شانتل زيمي نالي خاتون جو نالو به ٻڌڻ ۾ اچي ٿو. آءٌ پناهه پڻ ادب سان گڏوگڏ صحافت سان لاڳاپيل آهي ۽ بلوچي ادب جو هڪ اهم نانءُ آهي.

جديد عهد ۾ ستاده بانو واحد بلوچ خاتون آهي، جيڪا شعر و شاعريءَ جو ذوق رکي ٿي، پر سندس تعلق لاڙڪاڻي سان ٻڌايو وڃي ٿو.

هن فهرست ۾ مڪران واري علائقي جو پلڙو وڌيڪ ڀاري نظر اچي ٿو، جنهن جي پٺيان معروضي حالتن جو ٿي عمل دخل آهي. بلوچ سماج ۾ پردي جو تصور عرب ڪلچر مان آيل آهي. زمانن کان بلوچ پردي جا سختيءَ سان قائل آهن، پر اڄ مڪران جهڙي علائقي ۾ ٿي سؤ عورتن تي ٻڌل لانگ مارچ جا قافلا نڪرڻ ٿا ۽ عورتون اسٽيج تي بيهي تقرير ڪن ٿيون ته ان جي پٺيان رڳو معروضي حالتون سان گڏ انهن عورت لڪارين جون ڪاوشون به شامل آهن، جيڪي هُو صدين کان جري رکيو پيون اچن.

مجموعي طور سمورين بلوچ عورت لڪارين جو مقصد اڄ پنهنجي ٻوليءَ ۽ قوم جي بي لوٽ خدمت ۽ پنهنجي طبقي (صنف) جي حقن جي پاسداري آهي. تنهن ڪري اها اميد ڪري سگهجي ٿي ته اهي ڏينهن پري ناهن، جڏهن سندن اهي ڪاوشون نتيجي ۾ خيڙ ثابت ٿي نئين نسل لاءِ مثال بڻبيون.

aas_nagar@yahoo.com

مري ليپ، فاطمه جناح روڊ - ڪوئيٽا

شبير بروهي

غزل

هڪڙو پيرو ٿئي جڙياسين ڪونه،
لڙڪ هئاسين مگر ڪرياسين ڪونه
مفلسيءَ ۾ عمر گذاريسين،
ڪنهن جي آڏو ڪڏهن جهڪياسين ڪونه
هر گهٽيءَ اشتهار بدنامي،
عشق کان پوءِ پي مڙياسين ڪونه
چنڊ وانگي نه روشني ڪئيسين،
گل وانگي ڪڏهن ٽڙياسين ڪونه
اُپ، ڌرتيءَ جيڏي هئي دوري،
هڪٻئي کي قريب ٿياسين ڪونه

سگريٽ ٿي ٻرياسين، هن جي اکين جي آڏو
هر هر دڪي جلياسين، هن جي اکين جي آڏو
سگريٽ ساٿ ڏيندا آيا تڏهن اسان سان،
تنها جڏهن ٿياسين، هن جي اکين جي آڏو
گل ٿي گلاب جو هن ڌرتي پيو رهيس پر،
هن کان ڪنڀا نه ٿياسين، هن جي اکين جي آڏو
منهنجي حياتي، هي گل، ڪتاب، خط
وڪريل ٿي بس رهياسين، هن جي اکين جي آڏو
موت جو ڪوئي رستو جيسين تلاش ڪن ها،
رڪ ٿي اسين اڏياسين، هن جي اکين جي آڏو
مون کي شبير چاهت ڏيئي سگهي نه شهرت،
گمنام ٿي رهياسين، هن جي اکين جي آڏو

نظم

هي ورهيه اسان سان ورچي ٿو
تيون ڪيهه ڪڙيون ۽ خيال اُڏن
جت درد ڏٺارن جي در تي
اُت ساهڙ سڌ ورنايون ٻُڌ
جي سانجهه ڀري جو ڳوٺ اچين
پوءِ تارن جون تنهايون ڏس-

هن آڌ تان نيٺ اُڏائيندي
هي وقت پرين آ واچوڙو
هن ڀاڳان جو من ڀاڳ کلي
جي وسندو هيل نه وسڪارو
اٿي مٽيءَ کي روز ٿي سمجهايان
پان بار اهو پي لاهيون ڏس -

جنهن وقت ڪٿيون ٿا ڪوڙ ويهي
هن راتيلي جي ريت مٿي
ڪا مومل مينڊا ڌوئيندي
۽ وجهندي پئي هو مٿي مٿي
پئي ملل هٿڙا ڦيريندي
ڪن ڪاڪل ٿا ڪڪتاين ڏس-

اقبال ابڙو

گيت

گل ۾ خوشبوءِ جو
جنهن گهڙيءَ ٿيو جنم
اُن گهڙيءَ سانورا ياد آيو هُئين!
ساه ۾ پيار جو
جيئن ئي ڀڙڪيو ڀرم
اُن گهڙيءَ سانورا ياد آيو هُئين!
وسوسن مان ڦٽو
ڪنهن ڪنڊي جيئن وهم
اُن گهڙيءَ سانورا ياد آيو هُئين!
ٽپندي چائنٺ جڏهن
رُڪجي ويو هو قدم
اُن گهڙيءَ سانورا ياد آيو هُئين!
تنهنجو 'اقبال' ڪي
ڪنهن ڏٺو هو قسم
اُن گهڙيءَ سانورا ياد آيو هُئين!
اُن گهڙيءَ سانورا ياد آيو هُئين!

عارف مظهر

واٽي

پاڻ پڇي ٿو پاڻ کان
تون ڪو جوڳي آن-
رُج گهمين ٿورات جو!
ديوانا درويش تون
ڇا لاءِ سالن کان-
رُج گهمين ٿورات جو!
چوڌاري صحرا سَتل
سانڌ پڇيو مون کان-
رُج گهمين ٿورات جو!
تڏڙي هير آچي چيو
”عارف“ يار اڃان-
رُج گهمين ٿورات جو!

گل بهار باغائي

غزل

درد جو صحرا ڊڪي ڊوڙي پئي،
زندگي چاچي سزا لوڙي پئي!
عاشقيءَ جا نيڻ ٿا ٽانڊا ٻرن،
بي رخي ٿي روح کي روڙي پئي.
هر نوازش جون اکيون ٻوٽيل ڏسي،
بي وسي هر عڪس جي ٻوڙي پئي.
پيار جي احساس جون ڪومل ڪليون،
بي حسي، ڪاوڙ وٽي، توڙي پئي.
وٽي نشاني مرڪ جي مرجھائجي،
هر گهڙي ڏک، دل چڙهي چوڙي پئي.

غزل

غزل

مان اڪيلي زندگيءَ جو
خواب آهيان خودڪشي جو

ٻاٽ آهي راهه پنهنجي،
جسر جانان روشنيءَ جو

نيٺ ملندو ماڳ پنهنجو
پروسو آ رهبريءَ جو

ڏاڦو مون جيان چڪي ٿو
چنڊ پي آوارگيءَ جو

هو رکي احساس ٿي پئي،
سند جهڙي سادگيءَ جو

نيٺ پوڙها ٿي ويا هن،
درد ساندي شاعريءَ جو

مورڪ ڪو تاريخ لکي پيو
ويئي ويئي خوب کلي پيو

"قيامت ايندي، قيامت ايندي"
ملان جو آواز اچي پيو

مسجد اندر خاموشي آ،
مٽخاني ۾ رنگ رچي پيو

ڪنهن آڪنهن سان جهيڙو جوڻيو
ڪوئي ڪنهن جا پير جهلي پيو

خاموشيءَ جي عالم ۾ ڪو
آڏيءَ رات جو گيت چوي پيو

مُرڪي مون ته "اسير" قبوليو
شور پٺيان جو شور ملي پيو

”آدرشي انسان“ جو اڀياس

ممتاز مهر

سنڌ ادبي اڪيڊمي ڪراچي اٽڪل ويهن سالن کان سنڌيءَ ۾ ڪتاب ڇپرائي پڌرا ڪندي رهي آهي. شيخ اياز جي شاعريءَ وارا ڪجهه ڪتاب ۽ سندس آتم ڪهاڻيءَ جو هڪ حصو ”ڪٿي ته پڇيو ته مسافر“ پڻ اڪيڊميءَ طرفان شايع ڪيو ويو. ڪجهه سال اڳ رابرٽ گرڻ انگريز سال جي ليڪچرن ۽ مضمونن تي مشتمل سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪيل مجموعو پڻ اڪيڊميءَ طرفان ڇپجي پڌرو ٿيو هو. ترجمو ڪندڙ اي ڪي پنڄواڻي آهي، جيڪو ساڳئي وقت سنڌ ادبي اڪيڊميءَ جو اصل روح روان، پر گهڻو ڪري پردي پٺيان رهندو آهي. جڏهن ته سندس ساٿي ستار پيرزادو ادبي اسٽيج تي نمايان.

انگر سال اوڻويهين صديءَ ۾ آمريڪا جو مشهور دانشور ۽ عيسائي مذهب جو خاص طرح ۽ مذهب جو عام طرح وڏو نقاد رهيو آهي. هوسيڪيولر فڪر ۾ وڏو نالور ڪي ٿو. اهڙي اهم دانشور جي لکڻين کي سنڌيءَ ۾ وڌيڪ محنت سان ترجمي ڪرڻ جي ضرورت هئي. انگر سال کي ناسٽڪ (Agnostic) ڪري ڄاڻايو ويو آهي، جڏهن ته حقيقت ۾ هو پڪو ملحد (Atheist) هو. وڏي ويبسٽر ڊڪشنريءَ ۾ پڻ ٻنهي اصطلاحن ۾ وڏو فرق ڏيکاريو ويو آهي. ترجمي جي هندي گاڏڙ سنڌي پڻ عام پڙهندڙن کي پريشان ڪندي هوندي.

”نور الدين سرڪي – آدرشي انسان“ نئين ڪتاب جو عنوان آهي، جنهن جو مرتب ستار آهي. ڪتاب ۾ نور الدين سرڪيءَ کان ورتل ٽي چار انٽرويو سندس

لکيل ڪجهه ڪالر ۽ سندس متعلق دوستن ۽ مداحن جا مضمون ۽ تاثر شامل آهن. ڪتاب جي مواد جي صحيح ايڊيٽنگ نه هئڻ ڪري ورجاء واريون ڳالهيون ڪڪ ڪندڙ آهن. ٽائٽل ڪور تي سرڪي ۽ جو وڏو فوٽو ڏيڻ بجاءِ بئڪ پيڇ تي سندس هڪ ننڍي تصوير ۽ ٻيون غير ضروري پتڪڙيون تصويرون ڏنيون ويون آهن. ڊيپاچي ۾ اجائي ڊيگهه ۽ ”سائين“ لفظ جو ورجاء ڳورو ۽ مصنوعي لڳي ٿو.

سرڪي صاحب جو سنڌي ادب ۾ ڪو وڏو يوگدان ڪونهي. سندس وڏي ۾ وڏو علمي ڪم ليو ٽالسٽائي جي سماجي مسئلن ۽ انهن جي حل متعلق هڪ اهم ڪتاب ”نيٺ ڇا ڪجي؟“ جو سنڌي ۾ ترجمو آهي، جيڪو 1957ع ۾ ترجمو مڪمل ٿيڻ کان پوءِ سنڌي ادبي بورڊ طرفان ڇپجي پڌرو ٿيو هو. ترجمو بهترين ٿيل آهي. ڪاش سرڪي صاحب اهڙن اهم ٻين ڪتابن جا به ترجما ڪري سنڌي ٻوليءَ جي فڪري سرمائي ۾ واڌارو آڻي ها، پر وقت ۽ حالتن يا سندس ذاتي رجحانن کيس ان طرف وڌيڪ آماده نه ڪيو. مذڪوره ڪتاب جو ذڪر ڪندي ستار ان کي ناول ڄاڻايو آهي، جيڪو غلط آهي. اهو ناول قطعي ڪونهي، پر ٽالسٽائي جي ڪجهه غير تخليقي تصنيفن مان هڪ تصنيف آهي، جنهن کي سماجيات جي علمي دائري ۾ آڻي سگهجي ٿو. مونجهارو شايد ان ڪري به پيدا ٿيو هوندو ڇاڪاڻ ته ڪتاب ۾ ٽالسٽائي پنهنجا ذاتي مشاهدا به بيان ڪيا آهن، پر ستار اعتراف ڪري ٿو ته هن اهو ڪتاب اڃا پڙهيو ئي ڪونهي. حيرت آهي ته سرڪي صاحب به هڪ انٽرويو ۾ مذڪوره ڪتاب کي ناول ڄاڻايو آهي، ممڪن آهي بي ڌيانيءَ ۾. ليو ٽالسٽائي انارڪسٽ سوشلزم جو حامي هو. ”نيٺ ڇا ڪجي“ ۾ انارڪزم کي ٽالسٽائي غير تشدد عمل ۽ اخلاقي بنيادن تي پيش ڪيو آهي. گانڌي پڻ ان سوچ جو هو. هڪ اهم ۽ مشهور انارڪسٽ پرنس ڪروپاٽڪن جو ڪتاب ”نوجوانن ڏانهن“ سنڌيءَ ۾ برڪت علي آزاد ترجمو ڪيو هو. مارڪس جو همعصر باڪونن انارڪزم جو باني ۽ پرتشدد عمل جو حامي هو. مشهور آمريڪي دانشور چومسڪي پڻ انارڪسٽ آهي.

نور الدين سرڪي، شيخ اياز ۽ محمد ابراهيم جويي جيان وڏو اديب ته بڻجي نه سگهيو نه سياسي ميدان ۾ سياسي اڳواڻ طور پر گذريل سٺ ستر سالن جي سنڌ جي ادبي، سياسي ۽ ثقافتي رنگ منچ ۾ سندس موجودگي ۽ اثر نمايان آهي. سنڌ جي ناسازگار ادبي ۽ سياسي فضا کي سازگار بڻائڻ، سنڌيت جي جوت کي هميشه ٻرندو رکڻ، ماڻهن کي اتساهيندو رهڻ، ڪراچيءَ جهڙي مصروف شهر ۾ پنهنجي وڪيلاڻي آفيس کي ادبي ۽ سياسي اوطاق طور قائم رکڻ هر وڏي ننڍي سان پيار ۽ پاڻو سان ملڻ ۽ سنڌ سان تعلق رکندڙ اهم مسئلن تي بي باڪيءَ سان اظهار ۽

عملي قدم کڻڻ سندس بي مثال وصفون رهيون آهن، جن جو قدر ۽ ڪاٺو نالي ۾ نهال نمائشي ليکڪن ۽ نام نهاد دانشورن کان گهڻو مٿي آهي. يقينن هوسيكولر انسان دوست ۽ جمهوريت پسند ڏاهو ۽ ڪردار جي لحاظ کان اعليٰ شخص هو.

گذريل ويهين صديءَ ۾ سنڌ ۾ اهڙيون ماڻل شخصيتون جن کي شخصيت پرستيءَ جو مرض ۽ خودثناي لاحق نه هجي، تمام ٿورڙيون نظر اينديون. انهن ۾ ڪامريڊ حيدر بخش جتوئي، قاضي فيض محمد، محمد ابراهيم جويو ۽ نور الدين سرڪي ڳڻائي سگهجن ٿا. سرڪي صاحب جا سندس حياتيءَ ۾ جيترا دوست ۽ قريبي ساٿي رهيا آهن، انهن کان وڌيڪ سندس مداح آهن، جن سان مختلف وقتن ۽ حالتن ۾ مٿي تي پيار جو هٿ رکي، هن کين ڏڏو هوندو. هڪ سٺي انسان جي ڪردار جي هڪ نشاني خوش اخلاقي هوندي آهي. سرڪي صاحب ۾ خوش اخلاقي اتم موجود هوندي هئي. جنهن ۾ ڪنهن به قسم جو تصنع نه هوندو هو. پاڪستان ۾ جتي سياست سان گڏ ادب به ذري گهٽ واپار بڻجي ويو آهي ۽ ڪيئي ويڪاڻو اديب ۽ شاعر بڻجي ويا، پر سرڪي صاحب ان موقعي پرستيءَ کان پاڻ کي بچايو ۽ ڪڏهن به سرڪار وٽ ويڪاڻو نه بڻيو. نه ثنا خوان رهيو. افسوس ته سنڌي ادبي سنگت جي موجوده قيادت (يوسف سنڌي وغيره) تي آهي، جيڪي پ پ حڪومت کي پنهنجي حڪومت سمجهي هس ۾ خوش آهن.

مون سرڪي صاحب جي منهن تي ڪڏهن به گهنج نه ڏٺو. ذاتي غم ۽ ارمان هر شخص کي هوندا آهن، پر سرڪيءَ جي گفتگوءَ جا موضوع گهڻو ڪري ڪتاب، ادبي ۽ سياسي مامرا ۽ سنڌ کي درپيش مسئلا هوندا هئا. کيس گهڻو ڪري سوشلسٽ خيالن وارو سمجهيو ويندو هو. پر سوويت نظام پڄاڻان پانپان ٿو ته سوشلزم ۾ سندس ويساهه متزلزل ٿي چڪو هو. هن پنهنجي پوين انٽرويوئن ۾ به ڄاڻايو آهي ته سنڌ کي سرماڻيداران طرز جي صنعتڪاري ۽ جمهوريت جي ضرورت آهي. هن اوپن مارڪيٽ جي به واکاڻ ڪئي، جنهن سان سندس خيال ۾ روزگار جا ذريعا وڌن ٿا ۽ مڊل ڪلاس کي ترقيءَ ڪرڻ جا موقعا ملن ٿا. سرڪي صاحب جا اهڙا ويچار پوئين دؤر واري شيخ اياز جي ويچارن سان ملن ٿا. جڏهن هن سوويت روس جي نظام کي نڀندي چيو ته ”ڪميونزم منهنجي زندگيءَ جا پنجاهه قيمتي سال وڃايا.“ شيخ اياز جتي جذباتي ٿي سوويت نظام جي خلاف ڳالهائون اتي سرڪي صاحب پاڻ کي ضابطي ۾ رکي ”سوشلسٽ نظام“ جي ناڪاميءَ جو اعتراف ڪيو. هڪ پيري پريس ڪلب ڪراچيءَ ۾ ٿيل هڪ فنڪشن ۾ سرڪي صاحب ڪجهه کليل نموني فيڊل ڪاسٽرو تي طنز ڪندي چيو هو ته ”هاڻي دنيا ۾ رڳو اسي سالن جو پوڙهو ڪاسٽرو وڃي بچيو آهي، جيڪو

ڪميونزم جي حمايت ۾ ڳالهائيندو آهي ۽ ٻيئي ٻيئي تقرير ڪندي ڪنڊو ٽڙندو آهي ۽ ڪرڻ تي هوندو آهي، پوءِ کيس سندس ساٿي ٻانهن کان جهلي هيٺ لاهيندا آهن.“ بعد ۾ مون سرڪيءَ کي چيو ته ”توهان ڪاسترو خلاف اهڙي نموني ڳالهائيندي سٺو نه ڪيو“ پر هن مرڪندي ڪو جواب نه ڏنو.

سوويت روس واري نظام جي ڊهڻ توڙي چين ۾ سرمائيداريءَ ڏانهن موٽ کائڻ جا اٺيڪ سبب ٿي سگهن ٿا، جن تي گهڻو ڪجهه لکيو ويو آهي ۽ لکيو پيو وڃي، پر انهن ناڪامين جو ڪارڻ سوشلزم/ڪميونزم جو نظريو ڪونهي، جنهن کي ڪارل مارڪس ۽ فريڊرڪ اينگلس جامع نموني ۾ پيش ڪيو هو. ايڪيهين صديءَ جي پهرئين ڏهاڪي ۾ دنيا اندر سرمائيدارانه نظام جنهن شديد بحران ۾ ورتل آهي، ان پوريءَ دنيا کي متاثر ڪيو آهي. خود سرمائيدار ملڪن جا دانشور هاڻي ٻيهر ڪارل مارڪس کي ياد ڪرڻ لڳا آهن ته من هن جو ڏنل نسخو ڪارگر ثابت ٿئي. سرڪي صاحب خود ڪميونسٽ پارٽيءَ جو ميمبر هو پر انڊيا کان مهاجر بطجي آيل ڪامريڊن جي سنڌ بابت ۽ مظلوم قومن جي حقن بابت منجهيل ۽ اڻ چٽي پاليسيءَ ڪري ڪائنن بدظن ٿي پارٽي ڇڏي هئائين، پر ان جي باوجود ڪميونزم ۾ ويساهه گهڻي عرصي تائين رکندو آيو. جيئن ته سوشلزم/ڪميونزم ۽ قوميت جي مسئلي تي سنڌ ۾ ڪڏهن به نه ڪي وڏا بحث ٿيا، نه ئي ڪي علمي ۽ اڪيڊمڪ نتيجا ڪڍيا ويا، تنهن ڪري شايد سرڪي صاحب سان ناانصافي ٿيندي، جيڪڏهن کيس اينٽي سوشلسٽ/ڪميونسٽ ڪئمپ ۾ شمارجي. يقينن هو سوشلزم کي سماج ۾ ارتقائي نموني آڻڻ چاهيندو هو. يعني جڏهن سماج ۾ صنعتي دور اچي ٿو تڏهن پورهيتن جي طبقاتي جدوجهد جي نتيجي ۾ سوشلزم جي قائم ٿيڻ جا عملي امڪان پيدا ٿين ٿا، پر ياد رهي ته ضروري نه آهي ته اهو سوشلسٽ نظام روسي طرز جو هجي، جتي سوشلزم جي نالي ۾ جوزف اسٽالن شخصي ڊڪٽيٽرشپ قائم ڪري ملڪ اندر رياستي سرمائيداري (State Capitalism) قائم ڪئي هئي، جيڪا عوام ۾ مقبوليت نه ماڻي، آخر ڊهي پٽ پيئي. سڄاڻ مارڪسسٽن ۽ انارڪسسٽن ان جي ڊهڻ جي اڳڪٿي اڳ ۾ ئي ڪري ڇڏي هئي. جڏهن ته نقلي ترقي پسند سوويت نظام جي ڊهڻ تي مجاوري ڪندي اڃا دڪانداري ڪري رهيا آهن. سنڌي ادب ۽ سياسي منظرنامي تي تڪو تنقيدي وايومنڊل چو پيدا ٿي نه سگهيو آهي؟. ان تي سوچ ويچار ڪرڻ جي ضرورت آهي. ويهين صديءَ جي پنجاهه جي ڏهاڪي ۾ ”مهراڻ“ ۽ ”نئين زندگي“ رسالن ۾ ڪجهه تنقيدي بحث شروع ٿيا، پوءِ ڪن بزرگن جي ڏٺاءُ تي اهي بند ڪيا ويا. سياسي تنقيد جذباتي قوم پرستي ۽ نقلي

ڪامريڊن جي فارمولائي لائين جي ور چڙهي ويئي. ڪن بزرگ سياسي اڳواڻن پنهنجا ڏهاڙا ملهائڻ شروع ڪيا، يعني شخصيت پرستي.

مذڪوره ڪتاب ۾ سرڪي صاحب کان ورتل ٽي چار انٽرويو به ڏنل آهن، جن ۾ رجاءِ سبب انهن جي اهميت کي ڏک رسيو آهي. سرڪي صاحب مذهب جي بنياد تي نام نهاد ۽ قومي نظريي تحت ننڍي کنڊ جي ورهاست واري سوال تي ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا طرفان حمايت ڪرڻ واري پاليسيءَ کي ننڍو ۽ غلط قرار ڏنو آهي، پر سڀني جو منطق اڃا تائين اهو آهي ته پارٽي جيڪڏهن ورهاست کي نه قبولي ها ته انگريز هندستان کي نه ڇڏين ها. سوڀو صاحب هن تاريخي حقيقت کي چو قبول نٿو ڪري ته انڊيا جي ڪميونسٽ پارٽيءَ جي ناڪيلي ۽ استالن جي هٿن ۾ هوندي هئي ۽ ٻي جنگ عظيم کان پوءِ ايسٽ يورپ کي مال غنيمت طور هٿ ڪرڻ کان پوءِ انگريزن ۽ آمريڪين کي خوش ڪرڻ لاءِ استالن ڪميونسٽ پارٽي آف انڊيا کي مجبور ڪيو ته انڊيا جي ورهاست واري اسڪيم کي قبول ڪري

ياد رهي ته مائوزيننگ جڏهن چين ۾ هارين جي لانگ مارچ شروع ڪري شهرن ڏانهن رخ رکيو هو، تڏهن استالن مائو تي زور ڏنو هو ته هو لانگ مارچ ختم ڪري قومپرست اڳواڻ چانگ ڪائي شيڪ سان ٺاه ڪري، پر مائو استالن جو حڪم نه مڃيو. استالن 1936ع واري اسپين جي گهرو جنگ دوران ڪاٻيءَ ڌر وارن جي ڪابه مدد نه ڪئي، رهندو ڪميونسٽن تي دٻاءُ وجهي کين جدوجهد کان پري رکيو. نتيجي ۾ ڪاٻيءَ ڌر وارن کي شڪست آئي ۽ سندن وڏو قتل عام ٿيو. ٻي مهاڀاري جنگ ۾ استالن هٿل سان امن جو معاهدو ڪري، جرمنيءَ ۾ هزارين ڪميونسٽن جي قتل عام جو ذميدار بڻيو. پوءِ هٿل معاهدو ٽوڙي روس تي حملو ڪيو. استالن مجبورن آمريڪا ۽ برطانيا جو اتحادي بڻيو، پر ان جنگ دوران رڳو روس ۾ هڪ ڪروڙ کان وڌيڪ ماڻهو مارجي ويا. گڏيل هندستان ۾ ادب ۾ ترقي پسنديءَ جي نالي ۾ جيڪا تحريڪ شروع ٿي، ان جو اصل مقصد به اديبن کي استالن جو تعبيردار بڻائڻ هو. چو ته روس ۾ اڳ ۾ ئي ”سوشلسٽ ريئلزم“ جي نالي ۾ اديبن کي سرڪار جو غلام بڻايو ويو هو ۽ جن اديبن انحرافي ڪئي، تن کي بيگار ڪمپن ۾ موڪلي ماريو ويو. تخليقڪار پنهنجي تخليقي عمل ۾ ذهني طرح آزاد هئڻ گهرجي، پر ترقي پسندي ۽ سوشلسٽ ريئلزم جي دلڪش نعرن ۽ نظرين هيٺ اديبن ۽ شاعرن کي ڪوڙڪين ۽ قاسايو ويو ۽ انهن کي استعمال ڪيو ويو، ادب ۾ ترقي پرستي پيدا ڪئي ويئي. ننڍي کنڊ ۾ ڪميونسٽن لاءِ يا نام نهاد ترقي پسندن لاءِ مارڪسزم اها هئي، جيڪا سوويت روس کان پهتل چوپڙين ۾ استالن جي ثنا خواني هوندي هئي. هند - سنڌ ۾ سڀني

ڪامريڊ اهي غلط بيانين واريون چوڻيون پڙهي پاڻ کي ڪميونسٽ ۽ ترقي پسند سمجهڻ لڳا. انهن مان ورلي ڪنهن ڪارل مارڪس ۽ اينگلز جي اصل لکڻين تائين رسائي حاصل ڪئي هوندي سندن وڌ کان وڌ مطالعو ڪميونسٽ پڌرنامي جو هوندو هو سو به اڌو ڳاڙو. سويي گيانچنداڻيءَ جهڙي ماڻهوءَ پنهنجي هڪ انٽرويو ۾ چيو ته ”مان ڪميونسٽ کان وڌيڪ يوگي آهيان.“ يوگي/جوگيءَ جو مطلب آهي، هن مادي دنيا کي مايا سمجهي، ان کي ترڪ ڪندڙ ڪارل مارڪس جو سڀ کان اهم ڪتاب ”داس ڪيپيٽل“ آهي، جنهن کي ڪيترن نام نهاد ڪامريڊن پڙهيو هوندو سوپو جيڪڏهن مارڪس کي پوريءَ طرح پڙهي ها ته پوءِ پاڻ کي يوگي سڏائي، هن دنيا جي حقيقتن کان منهن موڙڻ يا فراريت جي لاڙي کان بچي سگهي ها. سرڪي صاحب ته پوءِ به ايمانداري ڏيکاري اقرار ڪيو ته هو مارڪس جو ”داس ڪيپيٽل“ ڪونه پڙهي سگهيو. شيخ اياز به بقول سندس ته هن ڪميونزم جي اثر ۾ رهندي پنجاه سال وڃايا، پر سوال آهي ته اصل ڪميونزم/مارڪسزم کي هوندي شيخ اياز ڪيتري قدر پڙهي سگهيو ۽ سمجهي سگهيو؟ فيشن طور ته ڪيئي اديب ڪميونسٽ بڻجن ٿا، وجودي ٿين ٿا يا ماڊرنسٽ هئڻ جي دعويٰ ڪن ٿا، پر سوال آهي ته انهن جو اڀياس ڪيترو آهي، انهن سمجهيو ڪيترو آهي؟ فيض احمد فيض ۽ سبط حسن جي سموري ڏاهپ جو زور جڏهن وڃي ”پاڪستاني ادب“ ۽ ”پاڪستاني ثقافت“ جي راڳ ويراڳ آلاپجڻ تي ٿئي تڏهن ڳالهه سمجهه ۾ آئي ته ”ڪامريڊ“ جڏهن مسلم ليگ جي نظريي کي قبول ڪندا آهن، تڏهن سندن ڏاهپ جو ڪهڙو حشر ٿيندو آهي. پاڪستان جي پهرين آزاديءَ جي جشن جي جلوس ۾ سويي پڻ مسلم ليگ جو جهنڊو کڻي هڪ طرح سان هن خطي مان هميشه لاءِ ڪميونزم جي ارڻي کڻائي هئي. سويي گيانچنداڻيءَ جو گهڻو حوالو ان ڪري ٿو اچي جو مذڪوره ڪتاب ۾ شيام ڪمار پن ترقي پسندن عبدالله جمالديني (بلوچ دانشور) ۽ سويي کي جنرل پرويز مشرف کان انعام وٺڻ کانپوءِ پر ڪٽيل پڪي ڄاڻايو آهي.

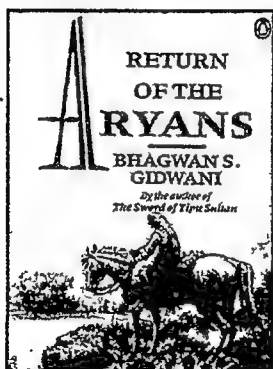
نور الدين سرڪيءَ جي ياد ۾ شايع ڪيل هن ڪتاب ۾ بين جا جيڪي تاثرات آهن، تن مان حميد سبزوئي جو هي خيال مون کي عجيب لڳو جڏهن افلاطون (Plato) کي سرڪي صاحب سان پيڙهندي هن دعويٰ هئي ته افلاطون جمهوريت جو قائل نه هو جڏهن ته سرڪي صاحب جمهوريت پرست هو. هڪ ته ٻنهي کي پيٽڻ عجيب آهي. ٻيو افلاطون جهڙي مها ڏاهي کي جمهوريت مخالف سمجهڻ يا ته افلاطون جي فلاسافي ۽ سماجي/سياسي نظرين بابت ڄاڻ جو سطحي هجڻ آهي يا پڌ سڌ جي ڳالهين کي سچ سمجهڻ آهي. پنهنجي مشهور ڪتاب ”ريپبلڪ“ يعني ”جمهوريه“ مان ئي سمجهي سگهجي ٿو ته افلاطون

ڪيتري قدر جمهوري اصولن کي اهميت ڏيندو هو. سندس بنيادي نُڪتو هيءُ هو ته ڏاها ماڻهو حڪومت هلائڻ لاءِ وڌيڪ اهل سمجهڻ گهرجن. اهڙو حڪومتي سرشتو يا سماجي نظام وڌيڪ بهتر ثابت ٿيندو جنهن جا حڪمران ڏاها هوندا. افلاطون جو اهو يوتوپيا ئي خيال جيڪڏهن عمل ۾ اچي سگهي ها ته دنيا جي حالت خاص ڪري اسان جي ملڪ جي حالت ايتري خراب نه هجي ها، جيئن نظر اچي ٿي. ڇاڪاڻ ته طبقاتي سماج ۾ حڪومتي واڳ تائين رسائي رڳو پئسي جي زور تي هوندي آهي. پئسي ۽ اثر رسوخ کان سواءِ ٻي ڪا به وصف ان سياسي رساڪشيءَ ۾ ڪارآمد ٿي نه سگهندي آهي. بادشاهت جي خاتمي جي باوجود گهڻن ملڪن ۾ خانداني (نوابي ۽ جاگيردارانه) سياسي وراثت جو سلسلو اڃا جاري آهي، خاص ڪري اسان جهڙي پنٿي پيل ملڪ ۾. مذڪوره ڪتاب ۾ هڪ دوست سرڪي صاحب کي سالڪ ڪوٺيو آهي، جڏهن ته سرڪي صاحب نه تصوف جي واٽ ورتي، نه سوشلزم جي واٽ تي هميشه قائم دائر رهيو. هڪ دوست کيس پنهنجو استاد سڏيو آهي. هڪ مها ترقي پسند شاعر لکيو آهي ته سرڪي صاحب هن جهڙن گهڻن ئي ان سڌريل واٽ ڳاڙهن نوجوانن کي سڌاريو ۽ سنئين ڊگ لاتو. ڪاش سرڪي صاحب اڃا وڏي عمر ماڻي ها ۽ گهڻن ئي ان سڌريلن کي سنئين ڊگ لائي ها!

آرين جي واپسي

علي گل خشڪ

منهنجي هٿ ۾ ڀڳواس ايس گدواليءَ جو ضخيم ناول Return of Aryan (آرين جي واپسي) آهي. مون هن ناول جي باري ۾ ڪنهن دوست کان ٻڌو هو پر عام ڪتاب گهرن تي موجود نه هئڻ ڪري پڙهڻ کان محروم رهيس. جڏهن اسان جي دوست مهراڻ ملاح سان ان ڪتاب جو ذڪر ڪيم ته هن مون کي اهو چئي منوش ڪري ڇڏيو ته وٽس اهو (ناول) موجود آهي. ڪجهه عرصو اڳ مون رام جيئملاتيءَ جي 1999ع ۾ فلوريڊا، آمريڪا ۾ بين الاقوامي سنڌي

سميلن ۾ ڪيل تقرير پڙهي هئي، جنهن ۾ موصوف فرمايو هو ته ”هر سنڌيءَ تي لازمي آهي ته ڀڳوان ايس گدواڻيءَ جو ناول ”آرين جي واپسي“ پڙهي، ته جيئن هو پنهنجي تاريخ، ورثي ۽ بڻ بڻياد کي سمجهي سگهي. اهو سمجهڻ نه رڳو پنهنجي لاءِ ضروري آهي، پر ان لاءِ به ضروري آهي ته پنهنجي نئين نسل کي به ان سان روشناس ڪرائي سگهي. تنهن ڪري پٺويا ڪنهن کان آڏو وٺڻ ۾ هيءُ ڪتاب ضرور پڙهو. بهتر اهو ٿيندو ته خريد ڪيو ۽ پنهنجن پيارن کي سوکڙيءَ طور ڏيو، پر ياد رکو ته هن خزانن کان پنهنجي نئين نسل کي محروم نه ڪجو.“ سو مون کي ان ڪتاب جي اهميت وڌيڪ محسوس ٿيڻ لڳي. آخرڪار مون کي اهو ڪتاب مليو ۽ مون پڙهڻ شروع ڪيو. ۽ حيران ٿي ويس ته اهو ناول لکڻ لاءِ ناول نگار ارڙهن سال تحقيق ڪئي ۽ جڏهن اهو تحقيقي مواد سهيڙيو ويو ته اهو پنجن ڪمرن ۾ به نه پئي ماپيو. ناول جي فهرست ڏسڻ سان ئي ڪتاب جي ضخامت جو اندازو ٿي وڃي ٿو. مون هن مهل تائين جيڪي به انگريزي ناول پڙهيا آهن، انهن مان هيءُ مون کي ڪجهه وڌيڪ ڏکيو محسوس ٿيڻ لڳو. مون سوچيو هو ته 449 صفحن تي ٻڌل هيءُ ناول هفتي يا ڏهن ڏينهن ۾ پڙهي وٺندس، پر بعد ۾ مون کي لڳو ته پوري ناول کي پڙهڻ لاءِ ڪافي وقت گهرجي ۽ ان سان گڏ اهو خوف به ٿيڻ لڳو ته شايد مان هيءُ (ناول) پورو نه ڪري سگهان. پر هوريان هوريان مون کي محسوس ٿيو ته ناول سان منهنجي دوستي ٿي ويئي آهي. ان جا ڪردار مون کي پنهنجا دوست محسوس ٿيڻ لڳا، ۽ دير ٿيڻ جي صورت ۾ لڳندو هو ته ڇڻ منهنجو انتظار ڪندا. هجن! ليڪڪ وڌي ۽ مهارت سان تاريخ کي انساني ويس پارايو آهي. اٺ هزار سالن جي تاريخ تي پڪڙيل هن ناول ۾ ڪيئي ڪردار اچن ٿا ۽ گم ٿي وڃن ٿا، پر پڙهندڙ پنهنجو سفر جاري رکي ٿو.

جيتوڻيڪ ناول ۾ مختلف شخصيتون ۽ ذهن رکندڙ ڪيئي ڪردار آهن. مثال طور ان وقت جي سنڌ جا چونڊيل اڳواڻ، جن کي ”ڪار ڪرتا“ چيو ويندو هو. ساڌو جوڳي، پيري، مهم جو ڪسبائين، عالم، طبيب، غلام، تاجر ۽ زميندار وغيره. ناول جو مرڪزي ڪردار ”سندوپتر“ آهي، جيڪو هڪ ٻيڙيءَ ۾، سنڌو درياءَ ۾، ماءُ سان گڏ ترندو اچي ٿو ۽ ڀارت جوڳي، جيڪو سنڌوءَ ڪناري هڪ جهوپڙيءَ ۾ زندگيءَ جا آخري ڏينهن گذاري رهيو هوندو آهي، تنهن کي ملي ٿو. هو هڪ ڏينهن جو ڄاڻو ٻار آهي، جنهن جي ماءُ مري چڪي آهي. ڀارت کيس کڻي ڳوٺ جي چڱي مڙس حوالي ڪري ٿو، جيئن ته هو سنڌو نديءَ مان کيس ملي ٿو تنهن ڪري ان جو نالو ”سندوپتر“ رکڻ ٿا. ان ڳوٺ ۾ رهندڙ هڪ ڪسبائي، جنهن جو پٽ ڄمڻ کان پوءِ جلدي مري ويندو آهي، هن جي نالي سان هڪ مندر جوڙائي ٿي. سندوپتر کي سنڌو نديءَ مان جنم وٺڻ ڪري ”سندو ديوتا“ جو نالو ڏنو وڃي ٿو. ڀارت جوڳي

۽ سادو مٺي جهڙن تجربڪار غلاميءَ کان نفرت ڪندڙ ۽ سڄي سنڌو ماڻھو بلڪه ان وقت جي ڄاتل سڄيءَ دنيا جي قبيلن ۾، ٻڌيءَ جو خيال رکندڙ ھستين کان پرورش وٺڻ جي ڪري، هن يعني سنڌو پتر ھيٺين ٻن ٺڪتن لاءِ تحريڪ ھلائي: پھريون غربت ۽ انساني تحقير جو خاتمو آندو وڃي ۽ ٻيو ڀارت جي سڀني قبيلن جو اتحاد قائم ڪيو وڃي. پراچ جي دنيا وانگر ان وقت جا مفاد پرست ٽولا ۽ حڪمران هن جا مخالف ٿي بيٺا. جيتوڻيڪ سنڌو پتر پنھنجي مقصدن ۾ گھڻو ڪامياب وڃي ٿو پر بالآخر کيس مخالفن جي ھٿان قتل ٿيڻو پوي ٿو. اھو واقعو هن جي پوئلڳن ۽ مداحن کي ديوانو بڻائي ڇڏي ٿو ۽ انھن مان اڪثريت اھو قبول ڪرڻ لڳي ٿي ته ھتي ظلم مفاد پرستي ۽ ناانصافي وڏي ويئي آھي. اھو ئي سبب آھي جو سنڌو پتر وطن ڇڏي ڪنھن ٻئي ڏيس ھليو وڃي ٿو.

سندس پوئلڳ پنھنجو ڏيس ڇڏي کيس ڳولڻ لاءِ سنڌ مان نڪرڻ لڳا. آرين جي سنڌ مان نڪرڻ جو مقصد صرف ۽ صرف اھڙي ڏيس جي تلاش ھو جيڪو ظلم ناانصافي ۽ تمام جي اظھار ٻيءَ کان پاڪ ھجي. سندن خيال مطابق اھڙي ئي ڏيس ۾ سنڌو ديوتا ديرو ڄمايو ھوندو. ھنن جو مقصد ٿرل، دولت جي حاصلات ۽ ملڪن تي قبضو ڪرڻ قطعي ڪو نه ھو. ان وقت سنڌو تھذيب جي حدن ۾ رھندڙن کي ريا (Rya) ۽ ٻاھر جي رھواسين کي آريا (Arya) چيو ويندو ھو. سو جيڪي به پوئلڳ سنڌو پتر سان ملڻ لاءِ سنڌ مان ٻاھر نڪتا (ويا)، انھن کي ”آريا“ چيو ويو. ان مرڪزي خيال کي اڳتي وڌائيندي ناول نگار لکي ٿو ۽ ”سنڌو پتر جي نئين ڏيس کي ڳولڻ لاءِ سنڌ مان ھڪ تمام وڏي آبادي لڏپلاڻ ڪري وئي، ۽ اھي ماڻھو ايران ۽ افغانستان کان ٿيندا وڃ ايشيا، اوڀر يورپ، روس ۽ جرمنيءَ تائين وڃي پھتا، ۽ نہ رڳو انھن تي اثر انداز ٿيا، پر اتان جي ماڻھن کي تھذيب، فن، علم منتقل ڪيو. ھڪ وڏو عرصو اتي گذاري اتان جون حالتون، ماحول ۽ معاشرہ ڏسي، اھي سنڌي آريا ان خيال جا ٿيا ته پنھنجو ڏيس ڪھڙو به ھو پر ھتان کان گھڻو بھتر ھو. سو انھن سنڌ ڏانھن واپسي شروع ڪئي. تنھن ڪري ليکڪ ان روايتي ٺڪتہ نظر کي غلط قرار ڏئي ٿو ته ڪو آريا ٻاھران آيا ھئا، جيئن اڪثر ڪري مغربي تاريخدان لکن ٿا. انھن جو نڪتہ نظر وري ھي آھي ته آريا اھي ھئا، جن ھندستان ۾ يورپ ۽ وچ ايشيا کان اچي قبضو ڪيو ۽ سلطنتون قائم ڪيون. ڀڳوان ايس گدوالي ان ناول نما تاريخ ۾ اھو ثابت ڪري ٿو ته آريا سنڌي ھندو ھئا، جيڪي پاڻ سنڌ مان ويا ھئا ۽ پوءِ پاڻ ئي واپس موٽيا. اھو ئي ھن ناول جو مرڪزي خيال آھي. فني لحاظ کان ھن ناول تي ڪو نقاد ئي تنقيد ڪري سگھي ٿو پر منھنجو خيال آھي ته ضروري ورجاءِ ناول ۾ جھول پيدا ڪري ڇڏيو آھي. ڪٿي ڪٿي ناول ۾ ساڳيا فقرا وري وري ڏنا ويا آھن، جيڪي يڪسانيت جو تاثر ڏين ٿا. ٻيو ته ڪٿي ڪٿي ائين به آھي جو ڇھ ھزار قبل مسيح جي پراڻن ڪردارن جي

باري پر لکندي ليڪڪ انهيءَ تي پغراگراف پر تازين حالتن ۽ موجوده دؤر جو ذڪر ڪري ٿو. منهنجي خيال پر اهڙي قسم جي ڀيٽ ڪنهن ڏنگيءَ يا حاشيي پر ڏئي ها ته بهتر لڳي ها، پر ساڳئي وقت اهو به خيال اچي ٿو ته ايڏي وڏي ادبي شاهڪار جنهن جي تخليق لاءِ پنجن ڪمرن کان وڌيڪ ڪتاب ۽ ارڙنهن سالن کان وڌيڪ عرصو لڳو هجي، اتي اهڙي معمولي غلطيءَ کي نظر انداز ڪري سگهجي ٿو. مان سمجهان ٿو ته رام چينملاڻيءَ هن ناول جي باري ۾ جيڪي لفظ استعمال ڪيا هئا، اهي سؤ سيڪڙو درست آهن. ان کان سواءِ ناول نگار اهم موضوعن جهڙوڪ عورتن جي حيثيت ۽ حق، انهنسا، ماحوليات ۽ آبهوا جي انسان تي اثرن، ارتقا ۽ ٻين ڳالهين تي ڀڄڻ بحث ڪري ٿو. ان کان علاوه ايتري شين جو ذڪر آهي، جيڪڏهن هر هڪ جو حوالو ڏيو ته هڪ الڳ ڪتابچو ٺهي پوندو. سنڌونديءَ جي چوڙ جي ڳالهه ڪجي يا سرسوتيءَ جي باري ۾ لکجي يا گنگا جو ذڪر، فرات، دجلا ۽ نيل ڏي ٺهارجي يا تامل، دراوڙ ۽ گنگا جي ديسي تهذيب جي ڳالهه ڪجي، افغانستان، ايران، وچ ايشيا جي ڳالهه ڪجي يا سنڌي آرين جي يورپ تي اثر جو ذڪر ڪجي، ته اهو سڀ هن ناول جي دائري ۾ اچي ٿو. سنڌ جي ماڻهن دنيا جي عظيم ترين تهذيب کي جنم ڏنو ۽ ان جو اثر پراڻي تهذيب تي آهي. پوءِ اها عراق جي هجي، پاڻيڊا جي، نينوا جي، مصر جي تهذيب هجي، روم جي سلطنت جو بنياد هجي يا يونان جو اسرڻ - پيرا ڪلٻا ته هر هڪ جا سنڌو تهذيب ڏانهن ئي ايندا.

ali.gul78@gmail.com

× ×

سفيد چيتو

منظور ملاح

ادب جو بوڪر پرائيز دنيا ۾ نوبل پرائيز کان پوءِ ٻيو وڏو ساکائتو انعام آهي، جيڪو برطانيا پاران دولت مشترڪه جي ميمبر ملڪن يا ماضيءَ ۾ سندس ڪالونيون رهندڙ ملڪن جي ليکڪن کي ڏنو ويندو آهي. اهو انعام حاصل ڪندڙ ليکڪن ۾ زنجبار جي ليکڪ عبدالرزاق گُرنا (شيدائي) کان ويندي هندستان جي سلمان رشدي ارون ڌڻي راءِ ڪرن ڊيسائي جهڙا آڙيڪاپ ليکڪ شامل آهن، جن پهرئين ئي ناول تي اهو انعام حاصل ڪيو. ان ئي لسٽ ۾ هڪ ٻيو اضافو

آڪسفورڊ يونيورسٽيءَ مان پڙهيل، ٽائيمر ميگزين جو اڳوڻو عيوضي 33 سالن جو مدراس ڄاڻو ارونڊ اڙيگا آهي، جنهن پنهنجي پهرئين ناول ”THE WHITE TIGER“ تي 2008ع جو بوڪر پرائز حاصل ڪيو آهي. بقول سندس ته ان جي لکڻيءَ تي سلمان رشديءَ جي لکيل ۽ بوڪر پرائز حاصل ڪندڙ ناول ”MIDNIGHT CHILDREN“ جو اثر به آهي.

ارونڊ اڙيگا پنهنجي ناول ”THE WHITE TIGER“ ۾ هندوستان جي اهڙي تصوير چٽي آهي، جنهن کي پڙهڻ سان لڳ ڀڳ ڪانڊارجيو وڃي. سينٽرل لنڊن ۾ رهندڙ هن نوجوان هندستان ۾ ”ٽائيمر“ جي نمائندگي ڪندي اتان جي زندگيءَ جو گهرو مشاهدو ڪيو. ريلوي اسٽيشن کان ويندي پاڪڙا هوٽلن تائين، ارڙبلا شهرن کان ويندي رڃ جو ڏيک ڏيندڙ پهراڙين تائين، هن در در جا ڌڪا کاڌا ۽ بقول سندس ته هن کي سڀ کان وڌيڪ جيڪا شيءِ محسوس ٿي، اها هئي امير ۽ غريب جي زندگين ۾ ڏينهن رات جو فرق. اهي امير جيڪي جاگيردارن جي روپ ۾ پهراڙين ۾ توهان کي غريبن جو رت چوسيندي نظر ايندا ۽ شهرن ۾ عياشيون ڪندي ڏسبا ته وري غريب پهراڙين ۾ ٿي بي ۽ ڪالرا جي مرضن ۽ بڪ ۾ قيد نظر ايندا. شهر ۾ فوت پاڻن، اوورهيڊ پلين، رستن روڊن ۽ ننڍڙن ڪوارٽرن ۾ رت وهائيندي مليريا وگهي سڌڪا پريندي نظر ايندا. ارونڊ اڙيگا پنهنجي هن ناول جي ابتدا ۾ اتر انڊيا جي پهراڙيءَ جي خوبصورت ۽ اثرائتي منظر نگاري ڪئي آهي. اها پهراڙي جنهن کي هو اوندهه ۽ جهالت جو ڳڙه سمجهي ٿو، پنهنجي هن ناول جي شروعات هو چيني وزيراعظم کي خط لکي مخاطب ٿيڻ سان ڪري ٿو. سندس ناول جو مرڪزي ڪردار بلرام حلواڻي آهي، جيڪو هڪ رکشا چڪيندڙ غريب جو پٽ آهي ۽ وڏي آڪهه سنڀاليندڙ آهي ۽ اتر انڊيا جي ضلعي گايا جي ڳوٺ لڪشمڻ ڳڙه سان تعلق رکي ٿو. گايا اهو هنڌ آهي، جتي ٻڌ هڪ وڻ هيٺ گيان ڪرڻ کان پوءِ پنهنجي تبليغ شروع ڪئي هئي. اتر انڊيا منجهان ئي گنگا درياءَ به وهي ٿو. بلرام اسڪول جي امتحان دؤران ڪتابن بجاءِ پنهنجي مشاهدي مان حاصل ڪيل معلومات جي بنياد تي جواب ڏئي ٿو جنهن سبب امتحان وٺندڙ آفيسر کيس وائيت ٽائيمر جو خطاب ڏئي ٿو. ڪجهه ڏينهن کان پوءِ خاندان جي مالي مجبورين سبب اسڪول ڇڏي پنهنجي پيءُ ڪشن سان گڏ هوٽل تي نوڪري ڪري ٿو، جتي کيس گهڻو ڪجهه پوڳڻو پوي ٿو پر ان هوندي به هو ڪم ڪندو رهي ٿو. ڪم ڪندي هو اتي گڏ ٿيندڙ ڪوئلي جي کاڌين ۾ ڪم ڪندڙ مزدورن جون خبرون چارون غور سان ٻڌي ٿو. ائين هو اڳتي هلي هڪ ”اوريجنل ٽئڪر“ ۾ تبديل ٿي وڃي ٿو.

اتر انڊيا جي گنگا ڪناري رهندڙ ماڻهن جي باري ۾ ليکڪ جي ڪمال جي منظر نگاري توهان به پسو. ”گنگا ڪناري ڇانهه جا دڪان، انهن دڪانن تي ڪم ڪندڙ همراھ انسان گهٽ ۽ انسان نما سانڍا وڌيڪ لڳن ٿا. چتھيون لڳل ڪپڙا، وڏيل وار ۽ ڏاڙهيون، هڏا نڪتل جسم 40-50 سالن جي عمر هوندي ڪنوارا هي يار پيرا گيري ڪندي نظر ايندا ۽ انهن هوٽلن تي هزارين ماڻهن جا ميٽر رديءَ طور استعمال ٿيندڙ پراڻن ڪتابن، اخبارن جي سرخين کي چٽيندي ۽ ريڊيو ٻڌندي نظر ايندا، جيڪي اڳتي هلي ڪچن ڦڪن خيالن کي دماغ ۾ جاءِ ڏين ٿا. هي اهي HALF BAKED ماڻهو آهن، جن کي ڪڏهن به پنهنجي تعليم مڪمل ڪرڻ نه ڏني وئي يا نه ڪري سگهيا. وسيع علائقي ۾ بجليءَ جا ڪنڀا نٿل، واٽر سپلائي جون لائنون ڀڳل، سيوريچ سسٽم ناڪاره، صحت جون سهولتون نه هئڻ، آلودگي، معاشرتي فرق، ناانصافي ۽ ٽي بي جي بيماريءَ سبب ماڻهن جو موت روز جو معمول بڻيل آهي. جتي جاگيردار ۽ سماج سڌارڪ پنهنجن ذاتي مفادن خاطر ڳٺ جوڙ ڪري غريبن جو استحصال ڪن ٿا ۽ سياست ڪرپشن جو ٻيو نالو بڻيل آهي.“ فرسٽ پرسن ضمير يعني ”آئون“ جي انداز ۾ لکيل هن ناول ۾ هندن جي پاڪ شهر ”بنارس“ جو به ذڪر ڪيل آهي، جتان گنگا ندي وهي ٿي. بقول ليکڪ ته پوتر گنگا جو پاڻي هاڻي انساني ارتين، مال جي چيڙن، گند ڪچري، آلودگي ۽ ٻئي گند جي ڪري ڏپ جو شڪار بڻجي ويو آهي، جتي شايد ڪو سياح هڪ دفعو اچڻ کان پوءِ ٻيهر رُخ نه ڪري ليکڪ هن ناول ۾ انڊيا تي طنز ڪندي لکي ٿو ته ”هتي پاڻيءَ جي کوٽ، آلودگي، بيروزگاري، بجليءَ جي کوٽ، ناڪاره سيوريچ سسٽم، پبلڪ ٽرانسپورٽ جي اڻ هوند جام آهي، باقي INTERPRENUESHIP ۽ جمهوريت آهي.“

سندس ناول جو مرڪزي ڪردار بلرام حلواڻي عرف وائيٽ ٽائيگر اهڙين حالتن ۾ زندگيءَ جا ڏينهن گهاريندي، نيٺ اڳتي وڌڻ جو سوچي ٿو ۽ اچي دهليءَ جا وڻ وسائي ٿو. دهلي شهر ۾ پنهنجي مالڪ جي ڊرائيواري ڪندي ڪئين نظارا پسي ٿو. هڪ پاسي وڏا لڳڙي اپارٽمينٽس، جن ۾ هر قسم جون سهولتون موجود آهن ۽ جتي صرف اميرن لاءِ داخلا آهي ته ٻئي پاسي انهن سان لڳو لڳ سرونٽ ڪوارٽرز جتي بلرام جهڙا ڪئين ڊرائيور ڪيڙن ماکوڙن، تڏيڻن، ڪوڙين ۽ مچرن جي جهر ۾ ڀر هڻن ٿا ۽ اهي ڪوارٽر دوزخ جو ڌيڪ ڏين ٿا. دهليءَ جتي هڪڙي پاسي وڏا ۽ ويڪرا روڊ ۽ صدارتي ۽ وزارتي محل آهن، جيڪي خوبصورتيءَ سان گڏوگڏ ڌنڌ ۾ ورتل نظر اچن ٿا ته ٻئي پاسي دهليءَ جو پراڻو علائقو جتي نٿل روڊ، پراڻيون پلڊنگون، سوڙها رستا ۽ کليل گتڙ نالا نظر اچن ٿا. هن هيڏي وڏي اجگر شهر ۾ به اهو ساڳيو ئي امير ۽ غريب جو فرق. دهلي جا فوت پاٽ ۽ اوور هيڊ پليون ٻاهران ايندڙ يعني اونڊاهه جي ڳڙهه کان ايندڙ ماڻهن جا مسڪن بڻيل

آهن، جتي ڪنهن کي ڪا خبر ناهي ته سندن ڪيترا پار آهن ۽ سندن ڪهڙا نالا آهن! ٻئي پاسي هر وڏي ماڻهوءَ جي هٿ ۾ موبائيل فون آهي، جيڪا سندس زندگيءَ جو لازمي جز بڻيل آهي. ان موبائيل فون جي نشي ۾ کين ٻئي ڪنهن جي ڪا خبر ناهي. هتي غريب جي زندگي روڊن تي رت پئي هاري ۽ وزيرن مشير Kick Backs وٺڻ ۾ پورا آهن. بقول ليکڪ جي ته انڊيا جي ترقيءَ ۾ وڏي رڪاوٽ اها پارلياماني جمهوريت آهي، جنهن جا ڪرتا ڌرتا ڏينهن رات مال ميٽڙ ۾ پورا آهن.

بلرام، جيڪو حقيقي وائيت ٽائيگر بڻجڻ چاهي ٿو، سو هتي به مايوس ٿئي ٿو، پر آهستي آهستي دهليءَ جي ڪرپٽ ۽ ڏوهاري زندگي کيس به گهيري ۾ آئي ٿي ۽ هو پاڻ به ڪرپٽ بڻجي، پنهنجي مقصد حاصل ڪرڻ لاءِ پنهنجي مالڪ جو قتل ڪري سندس پئسن جو بريف ڪيس کڻي ٽيڪنالاجيءَ جي شهر بئنگلور ڏانهن رخ رکي ٿو.

بئنگلور ڏکڻ انڊيا جو شهر آهي. ڏکڻ انڊيا، جنهن کي ليکڪ علم ۽ روشنيءَ جو علائقو سڏي ٿو، جتي جي ماڻهن جي زندگي، مزاج، معاشي حالت اتر انڊيا جي ماڻهن کان ٻنهي مختلف آهي. جتي هر ماڻهوءَ لاءِ ترقيءَ جون راهون کليل آهن، ضرورت صرف رستي جي هوندي آهي. هن شهر ۾ آمريڪن آئوٿ سورس ڪمپنين جو چار وچايل آهي، جن ۾ هزارين ڀارتي نوجوان چوڪرا ۽ چوڪريون ڪم ڪن ٿيون ۽ INTERPRENURS انهن کي ڏيل ڪن ٿا.

بلرام به پنهنجو رستو ڳولي وٺي ٿو. هو شروع ۾ صبح سوڀر ۽ شام جو سڄ لٿي بئنگلور جي روڊن تي اتان جي زندگيءَ ۽ ضرورتن جو مشاهدو ڪري ٿو ۽ آخرڪار پئسن جي بريف ڪيس جي مدد سان INTERPRENUERSHIP وارو پيشو اختيار ڪري ٿو. ائين هو اڳتي هلي ارب پتي بڻجي وڃي ٿو.

هن ناول ۾ اڙيگا انڊيا جي غريب طبقي کي انهن ڪڪڙن سان پيٽ ڏئي ٿو، جيڪي پيجري ۾ بند آهن ۽ ڪاسائي جيڏي مهل چاهي کين ٻچ مان وٺي، ٻاهر ڪڍي مٿن چُري وهائي ڇڏي هُوان تي زور ڏئي ٿو ته جيڪڏهن ملڪ ۾ انقلاب آڻڻو آهي ته ان غلاميءَ جي پيجري کي ٽوڙڻو پوندو ۽ اميرن کي ڪڪڙن وانگر پيجري ۾ وڌڻ پائڻ کي ڪاسائيءَ جو ڪردار ادا ڪرڻو پوندو.

هن ناول جو مرڪزي خيال انڊيا ۾ امير ۽ غريب جي فرق جي خاتمي تي ٻڌل آهي ۽ ان لاءِ سندس چوڻ آهي ته انڊيا جي ٻهراڙين ۽ شهرن ۾ رهندڙ غريب ماڻهن کي اعليٰ تعليم، ڏيارڻي پوندي، کين زندگيءَ جون بنيادي سهولتون مهيا ڪرڻيون پونديون ته جيئن اهي بئنگلور جهڙن جديد شهرن ۾ ملڪي ترقيءَ لاءِ ڪردار ادا ڪن ۽ گورن بچاءُ هو پاڻ ملڪ جي ڪاروهنوار جا مالڪ بڻجي وڃن. بقول سندس ته جيئن 19هين صدي عيسويءَ ۾ فلابرٽ،

بالزاک ۽ ڊڪنز جي لکڻين انگلينڊ ۽ فرانس ۾ سماج کي بهتر ڪرڻ ۾ ڪردار ادا ڪيو هو. تيعن هو به پنهنجي لکڻين ذريعي هندستاني معاشري ۾ بهتري آڻڻ چاهي ٿو. اچو ته پاڻ سندس هن ناول مان ڪجهه دماغ کي چهنبڙيون هنندڙ جملا پڙهون:

- هن ملڪ ۾ صرف ٻه قسمتون لکيل آهن، ڪاٺيا ڪاڇ بڻجي وڃن.
  - هتي هاڻي صرف ٻه قومون بچيون آهن، ننڍي پيٽ وارا ۽ وڏي پيٽ وارا.
  - هن دنيا ۾ غريب جي زندگيءَ جي ڪهاڻي ڪنهن تڪي قلم جي رهڙ سان سندس جسر تي لکيل هوندي آهي.
  - دنيا جي ڏهه هزار سالن جي تاريخ امير ۽ غريب جي وچ ۾ ذهني جنگ سان پري پئي آهي.
  - HALF - BAKED ماڻهو ته اڻپڙهيل ۽ غريب هوندا آهن. پر HALF - BAKED مٽيءَ مان خلائيل ماڻهو پڙهيل لکيل، خوش پوشاڪ جوان هوندا آهن، جيڪي سڄي عمر ڪمپنين ۾ نوڪري ڪندي ۽ آرڊر وٺندي گذارين ٿا، جن کي INTERPRENVERS چئبو آهي.
  - منهنجي ماءُ بستري تي رت ڳاڙيندي رهي ۽ پيءُ رکشا ڏڪيندو رهيو. انهن وٽ وقت ڪٿي هومون تي نالورڪڻ جوا!
  - انڊيا جي زمين جو ٽيون حصو جتي جي زمين زرخيز ۽ ساريالي فصل سان سيراب آهي، جتي پاڻيءَ جي تلائن ۾ مينهنون وهنجن ۽ ڀڄڻ جا پَن ۽ گل ڪاٽيندي نظر اچن ٿيون، اتر انڊيا جي ان علائقي کي DARKNESS چئجي ٿو جتان گنگا به وڇو وڇ وهي ٿي. جڏهن ته سمنڊ جي ڪناري ڏکڻ انڊيا آهي، جتي ٽيڪنالاجيءَ جي حڪمراني آهي، ان کي LIGHTNESS انڊيا چئجي ٿو. ڇو ته اتي جا ماڻهو خوشحال آهن.
- 321 صفحن تي ٻڌل ۽ طنز سان ڀريل هن ناول کي ائٽلانٽڪ بوڪس لنڊن وارن ڇپرايو آهي. هيءُ ناول پڙهندي پڙهندڙ ان ۾ ڳوڙهو لهندو ويندو. ڪنهن مهل سخت تڪليفن جي منهن ۾ ته ڪيڏي مهل رستن جون هواون جهٽيندي محسوس ڪندو. ڪٿي محبتون وٺيندي ته ڪٿي نفرتن جي بنيءَ ۾ ڏڳندو. بهرحال آخر ۾ پڙهندڙ ۾ ماڻهن جي بهتر مستقبل جي اميد ضرور جاڳي ٿي. هيءُ سمورو ناول خط جي شڪل ۾ لکيل آهي ۽ هن ناول جو مرڪزي ڪردار ”آئون“ (ضمير متڪلم) جي صيغني ۾ پنهنجي ڪهاڻي بيان ڪري ٿو.

***

رڻ ۾ ٿي وئي روشني!

حبدار سولنگي

سنڌي شاعريءَ جي ڪوهيڙي ورتل منظر ۾
سعيد ميمڻ جي شاعري اُجري سج جي تيز ڪرڻي
جيان آهي، جيڪو ساري خام خياليءَ جا پرڏا هٽائي،
نئين معنويت جي جوت آڻي اڳيان رکي ٿو. هن وٽ
لفظ پڪي ٿي پيغام آڻن ٿا. سندس شاعراڻو ماحول
نهایت فطري آهي. سندس شعري فضا ۾ مصنوعات
لاءِ ڪابه ڪُنڊ خالي نه آهي. سندس لهجو هُٻڪاريل
هوا جو احساس آهي، جيڪو حواسن جي تنهن تائين
پنهنجي موجودگيءَ جو جوهر پسنائي ٿو.

سعيد ميمڻ جو ٺڪور شعري مجموعو ”درد جون آيتون“ سنڌي شاعريءَ
جي جوانيءَ جو ٻي مثال جلوه آهي، جنهن ۾ عجيب ڪشش ۽ ڪمال آهي ۽
جيڪو ”ڏسندڙ اکين“ لاءِ حيرانيءَ جو سبب آهي.

منهنجي من اندر غار حرا جي ڀات هئي،
اُڀري آيو اوچتو سورج منهنجي گهر،
کوليون مون اُن ڀر، اکيون روشن ٿي ويون،
عينڪ پاڻي سج جي، جيڪي ڏٺوسون،
سو جي کين ڏسيون، مازن وچ بازار ۾.

رات لتاڙي فاصلا، مليس جيئن هُن سان،
اڪيون شاهه لطيف جون، چمڪيون ڏيئن جيان،
مُرڪيو چنڊ مٿان، رڻ ۾ ٿي وئي روشني.

...
مان هان موهن جو دڙو مٽيءَ جا انبار،
اکين ۾ آثار آهن هڪڙي خواب جا.

سعيد جي هر ست ۾ اها سگهه آهي، جيڪا صدين جي سانت کي جنجهوڙي سگهي
ٿي. اُهي ماڻهو جيڪي اها واريلا پيا مچائن ته ”اهوڪي سنڌي شاعري جمود جو
شڪار ٿي وئي آهي“ انهن لاءِ هيءُ ڪتاب بهترين جواب آهي.

مختلف شعري صنفن جي سونهن سان سجايل ”درد جون آيتون“ چرڪائيندڙ نئون
 نڪور ۽ اعليٰ آهي. سوچ جي عام رواجي ماحول ۾ ”درد جون آيتون“ نئون انقلاب
 آهي، جيڪي هڪ جديد صوفي شاعر جي روحاني رمن، عشق جي اسرارن ۽ ذڪ
 جي سفر جو داستان آهن.

رڻ ۾ ٿي وئي روشني، چمڪي پئي واري
 بيتن ٽهلائي ڇڏي، خوشبوءِ چوڌاري
 رات اها ساري هئي ڄڻ سُندر خواب جيان.

...

تي سڏي ديد هوءَ ڌار ڏي
 او سڀاڻو ڇڏيو!
 پاڻ جوڳي ڪهي ٿا وڃون!

...

اچي ڏس رات ڪاريءَ ۾ اسان جون آڱريون روشن
 اُٿن ٿا گيت شعلا ٿي، پري ٿي ذات ڪافي آ.
 سعيد جي قلم جو هيءُ ڪمال آهي ته هو تخليقي درد کي دريافت ڪري وٺي ٿو ۽
 اهو ئي درد جڏهن ’آيتون‘ بطبي شاعريءَ جي روپ ۾ ظاهر ٿئي ٿو ته سعيد جو ٿڌ
 اوچي پل تي پهچي ٿو وڃي.
 سعيد ميمڻ مون کي هڪ سانتيڪو مسافر لڳندو آهي، جيڪو ماڻ ماڻ ۾ منظر
 جو حسن، پڪين جون ٻوليون، وٽيءَ جي مهڪ، آسمان جي اُڏاسي، درد جي خوشبوءِ ۽
 عشق جون رمزون پنهنجي فقيراني گودڙيءَ ۾ گڏ ڪندو ٿو وڃي ۽ ڪنهن پل جڏهن
 هو ڪٿي ٿڪ ڀڄڻ لاءِ ويهي ٿو ته، اُن گودڙيءَ مان ’درد جون آيتون‘ ٻاهر نڪري
 ٿيون اچن ۽ پوءِ رڻ ۾ روشني ٿي ٿي وڃي، جنهن کي ڏسي سعيد جو سڄو ٿڪ لهي
 ٿو وڃي، ۽ پوءِ هو وري ٻيهر ’شيشا عينيڪ جا اُگهي‘ پنهنجي سانتيڪي سفر تي
 اسهڻ لاءِ اُٿي ٿو ۽ اڳتي وڌندو ٿو وڃي.

وڃي ٿو گس وٺي ڪوئي،
 پيون ظاهر ٿين ڏنڊليون،
 پريان چوٽيون پهاڙن جون
 هليو آ ڏس وٺي ڪوئي
 وڃي ٿو گس وٺي ڪوئي.

xx

بي گهر ٽيل پٺاڻ پلي سنڌ اچن، واپس هليا ويندا: محمد ابراهيم جويو
(ڪاوش: 23 مئي 2009ع)

SARANGAA

HYDERABAD

Regd. No. 5132

www.sarangaa.com

گذارش

زهريلين زرعي دوائن، ڪيميائي پائڻ ۽ ٻين زرعي ڪمن

ڪارين لاءِ حد جي زرعي ماهرن سان رابطو ڪريو.

علي حيدر جزوار

ايگزيڪيوٽو ڊسٽرڪٽ آفيسر

ايگريڪلچر، عمرڪوٽ، سنڌ.

پڙهندڙ نسل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ”اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻُگ ”لُڙهندڙ نسل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻَ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:
انڌي ماءُ جڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، گڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، پُرندڙ، چُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪَندڙ، پاڙي، ڪاڻو، پاڇوڪڙ، ڪاوڙيل ۽ وڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان انهن سڀني وچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڍي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي گولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پن) ڪا به تنظيم ناهي. اُن جو ڪو به صدر، عهديدار يا پايو وجهندڙ نه آهي. جيڪڏهن ڪو به شخص اهڙي دعويٰ ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو ڪوڙو آهي. نه ئي وري پن جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو ته پڪ ڄاڻو ته اهو به ڪوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پن ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نسل وارا پن به مختلف آهن ۽ هوندا. اهي ساڳئي ئي وقت اداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وڙهندڙ ۽ پڙهندڙ به ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾ پن ڪا خصوصي ۽ تالي لڳل ڪلب Exclusive Club نه آهي.

ڪوشش اها هوندي ته پن جا سڀ ڪم ڪار سهڪاري ۽ رضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي ته ڪي ڪم اجرتي بنيادن تي به ٿين. اهڙي حالت ۾ پن پاڻ هڪٻئي جي مدد ڪرڻ جي اصول هيٺ ڏي وٺ ڪندا ۽ غير تجارتي non-commercial رهندا. پنن پاران ڪتابن کي ڊجيٽائيز digitize ڪرڻ جي عمل مان ڪو به مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نه ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊجيٽائيز ڪرڻ کان پوءِ اهم مرحلو ورهائڻ distribution جو ٿيندو. اهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو ته ڀلي ڪمائي، رڳو پنن سان اُن جو ڪو به لاڳاپو نه هوندو.

پڙهندڙ نسل . پن The Reading Generation

پَننَ کي کليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي ته هو وس پئاندڙ وڌ
 کان وڌ ڪتاب خريد ڪري ڪتابن جي ليگڪن، ڇپائيندڙن ۽
 ڇپائيندڙن کي همٿائين. پر ساڳئي وقت علم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ
 کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن به رڪاوٽ کي نه مڃن.
 شيخ اياز علم، ڄاڻ، سمجھ ۽ ڏاهپ کي گيت، بيت، سٺ،
 پُڪار سان تشبيهه ڏيندي انهن سڀني کي بمن، گولين ۽ بارود
 جي مد مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو ته:
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪرڻ ٿا.

... ..

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جڳ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇڻن ٿا؛
 ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي منجهه پهراڙ ڇڻن ٿا؛

... ..

ڪالهه هيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهه نيلا پيلا آهن؛
 گيت به ڄڻ گوريلا آهن.....

... ..

هي بيت اٿي، هي بم- گولو،

جيڪي به ڪٽين، جيڪي به ڪٽين!

مون لاءِ ٻنهي ۾ فرق نه آ، هي بيت به بم جو ساٿي آ،
 جنهن رڻ ۾ رات ڪيا راڙا، تنهن هڏ ۽ چم جو ساٿي آ -
 ان حساب سان اڻڄاڻائي کي پاڻ تي اهو سوچي مڙهڻ ته
 ”هاڻي ويڙهه ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نه
 وڃايو“ نادانيءَ جي نشاني آهي.

پڙهندڙ نسل . پڻ The Reading Generation

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪتابي ڪيڙن وانگر رڳو نصابي ڪتابن تائين محدود نه هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڍي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اڻڄاڻن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نسل جا پَنَ سڀني کي **ڇو، ڇا، ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيان تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جواب ڳولڻ کي نه رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اڻڌر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان به پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي ان سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون پاڪي پائي چيو ته ”منهنجا پيءُ
 پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ.“
 - اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

پڙهندڙ نسل . پَنَ The Reading Generation